

: પ્રકાશકો :

શ્રી કન્દુમતી ર. શાહ
શ્રી રમણિકલાલ પુ. શાહ
શ્રી લક્ષ્મીભાઈ જલસારા
અધ્યક્ષશ્રીઓ : ગીતાગોષ્ઠી
૨૪, પારિજાત.
૯૫, મરીન ડ્રાઈવ
મુંબઈ-૨.

૧૯૬૩.

(હિસેખર)

: સંપાદિકાઓ :

શ્રી માલતી શ્રોફ
શ્રી શાન્તા દેસાઈ
સહસંપાદિકાઓ : ગીતાગોષ્ઠી.

મૂલ્ય : રૂ. ૩=૦

[પોસ્ટેજ અલગ.]

મુદ્રક : યશવંતલાલ સુનીલાલ છુટલા.
મુદ્રણસ્થાન : શ્રી યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
રોશન રોડ, પ્રાંતિજ, જિ. સાબરકાંઠા.

પ્રકાશકનું નિવેદન

જગતમાં અનેક જાતનાં પુસ્તકો છે, લજનોની ચોપડીઓ પણ ફીક ફીક પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી છે, પણ હરિકીર્તન પર ખાસ અંશે જોવામાં આવતા નથી. મને ખૂબ જ હર્ષ થાય છે કે શ્રી નલિનભાઈએ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર અંશે પણ લખ્યા, ગીતા પર પણ જાતજાતના દષ્ટિબિંદુથી અંશે લખ્યા, અને સૌની પહોંચમાં આવી શકે, વળી મુમધુર કંઠે લલકારીને છંદોબધ રીતે ગાર્હ શકાય એવી સરળાતિસરળ શૈલીમાં “પંચામૃત” નામે હરિકીર્તનનો અંથ રમતાં રમતાં જ જનતાને ચરણે મૂક્યો છે.

પરમાત્માનું નિગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન જોએને ન સમજાય એમને માટે હરિકીર્તનો ખૂબ જ સરળ ઉપાય છે. એ રીતે પણ ‘ભેળતોડ’ લાગતું તત્ત્વજ્ઞાન જલદીથી સમજાઈ જાય છે.

કીર્તન એ નવધા લક્ષિતમાંનો એક ભાગ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મહર્ષિ વ્યાસજી ભિત્તિવીલા વર્ણવતાં પ્રહાંદાખ્યાનમાં લખે છે કે :—“ત્યારે હિરણ્યકશિપુ પ્રહ્લાદને પૂછે છે કે, ‘દીકરા, તું શું લખ્યો?’ ત્યારે પ્રહ્લાદ કહે છે :—

“અયળં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં ધ્વન્દનં દાસ્યં સત્સમાત્મનિવેદનમ્ ॥”

—આમ નવધા લક્ષિતને વર્ણવે છે. શ્રવણ બાદ કીર્તન ખૂબ જરૂરી છે. વળી શ્રીમદ્ ભાગવતના માહાત્મ્યમાં પણ મહર્ષિ વ્યાસ લખે છે કે સનકાદિ કુમારો પણ કીર્તન કરતા. “કીર્તને તે કુમારા”

કીર્તનમાં ગેયતા હોવાથી માનવ હૃદય પર એ ભારે અસર કરે છે. પણ આ કીર્તનો નવી દબે, બુદ્ધિપૂર્વક, નિશ્ચિત મતિથી, ધ્યેયપૂર્વક હોય તો એની જીવન પર કાયમી અસર રહે છે. આ અંથમાં આપેલું

એકેક કીર્તન જીવનનાં જિયા માર્ગે જવા સોપાનરૂપ છે. વિશાળ માનવ સમુદાયને જીવનના ધવલ માર્ગે લઈ જવા કીર્તન એક સોનેરી માર્ગ છે.

રાત્રિની ગિરવ સાંતિ હોય, કામ ધંધામાંથી પરવારેલા માનવો એકાદ ચોતરા પામે બેગા થાય, જેનો પાણુ ઘરનાં કામમાંથી નિવૃત્ત થયાં હોય, અને પછી કીર્તનકારનો કેલિકકંઈ શરૂ થાય, કીર્તનના જિઆ રમમાં આળાસરૂદ જોતજોતામાં તદ્દલીન બને, સૌનો યાક ઉતરે, નિદ્રાનું પાણુ ત્યાં કંઈ ન આવે, બસ સર્વત્ર જાગે સત્યશયનું જ રાજ્ય દેખાય. જ્યાં જ્યાં સહૃદયતાથી, સહલાવથી કીર્તન થાય ત્યાં ખુદ લલિતદેવી અને ભગવાન આશ્વાત પધારે છે, એવું તે સાગવતકાર નોધે છે.

આવો દિવ્ય ને અમૂલ્ય અનુભવ સૌ આ “પંચામૃત” મંથના યાગકને થાઓ એટલી પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા અત્યે નમ્ર પ્રાર્થના.

મુંમધ.
૨૦-૧૨-૬૩

}

પ્રકાશકો વતી,
ઈન્ડુબેન રમણિકલાલ શાહ
વ્યવસ્થાપક : ગીતાગૃહ.

સંપાદકીય—

ગીતાખંધુ અથાવલના આ નવા અંચનું સંપાદન કરતાં આનંદ થાય છે. ગીતા, ભાગવત, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે ઋષિ સાહિત્યને શક્ય એટલું લોકપ્રિય કરવાનો, અંથાવલિ દ્વારા, પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો જ છે. પરંતુ ગદ્ય કરતા પદ્ય માનવમનને જલદીથી રસમય, ભાવમય અને સત્ત્વમય કરી શકે છે, અને ભાવસ્પર્શ વિનાનું કઠોર લુખ્યું જ્ઞાન જીવનનું સમાધાન આપતું નથી, આથી એ જ આર્ષ તત્ત્વજ્ઞાનને વધુ રોચક અને હૃદયંગમ બનાવવા માટે હરિકીર્તનનો આશ્રય લીધો છે.

મંગલાચરણ, ન્તવન, મૂળપદ, પૂર્વરંગ અને ઉત્તરરંગ—એમ હરિકીર્તનના પાંચ અમૃતતુલ્ય અંગો હોઈને આ અંચનું નામ પંચામૃત રાખ્યું છે. હરિકીર્તનના મુખ્ય ભાવ વિચાર તો પદ્યમાં હોય પણ વચ્ચે વચ્ચે જ્યાં જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં ત્યાં કીર્તનકાર પોતે સમજૂતી આપે અને સંગીતની મદદથી શ્રોતા અને વક્તા સૌ હરિરસમાં તરબોળ બને. સત્ત્વશુદ્ધિ અનુભવે આ કીર્તનો પાંડિત્યના પ્રદર્શન માટે કે કાવ્યકલાની હસ્તગતતા બતાવવા માટે નહીં પણ કેવળ સત્ત્વશુદ્ધિની કમાણીની ભાવનાથી શ્રી. નલિનભાઈએ લખ્યું. અને ભા. વિ. ભવનના ગીતાવર્ગમાં કર્યાં. વાદ્ય વગેરેની સામગ્રી વિના અને વ્યવસ્થિત સંગીતની મહેશ્વિલ વિના પણ આ કીર્તનો જ્યારે ગીતાવર્ગમાં કરવામાં આવ્યા ત્યારે સૌએ સત્ત્વશુદ્ધિ અનુભવેલી. કીર્તનથી હરિ જ્ઞાન દ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશે છે એ ભાગવત વાક્યની પ્રતીતિ સૌએ કરેલી. આથી બહુજન સમાજમાં આ વિચારોનો પ્રચાર લાભપ્રદ થશે એ વિચારે એને અંચરચ કરવાની ઇચ્છા થઈ અને ઇશકૃપાએ એ પૂર્ણ થઈ. કીર્તન તરીકે ન મોજીને એનું કેવળ વાંચન કરવામાં આવશે તો ય તે આનંદદાયી બનશે એવી શ્રદ્ધા છે, કારણ કે શ્રી. નલિનભાઈ એક કુશળ વક્તા ને તત્ત્વચિંતક ઉપરાંત સહૃદય કવિ, ય છે. એમની કવિત્વની પ્રસાદી રૂપે ચાર અંચ તો વર્ષો પહેલાં આપણને મળી ચૂક્યા છે. આ કીર્તનોથી એમાં એક મહત્ત્વનો વધારો થશે.

આ કીર્તનોમાંથી રન્તિદેવ, જડભરત, ગજેન્દ્રમોહ, સત્યવિજય વગેરે ભાગવત પુરાણની કથાઓને આધારે લખાયાં છે અહલ્યા, શળરી,

વાદ્મીક્રિ વત્રેરે રામાયણના પાત્રો પર આધારિત છે. સત્યકામ, જગાલ, તથા દધીમિ ઉપનિષદના દષ્ટાઓના જીવન પ્રસંગ પરત્વે છે. શુરુકૃપા શંકગચાર્યાના જીવન પ્રસંગ પર આધારિત છે. ત્યારે મોહન-ગોપાળ શોકકથા પર "હરિગ્ન સેવક"માં મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનો પ્રસંગ ગૂંથાવામાં આવ્યો છે. આમ વિષય અને પ્રસંગનું વૈવિધ્ય જળવાયું છે. આ વિવિધ પ્રસંગો દ્વારા કીર્તકારે શ્રોતાઓના ચિત્તપ્રવાહને પરમાત્મગામી કરવાનો ધન્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. ભોજનનો રસ જેમ આખી જોવાથી, તેમ કીર્તનનો રસ કરી જોવાથી જ સમજાય. આથી ઘર ઘર આ કીર્તનો થાઓ અને સૌ સત્યશુદ્ધિ અનુભવે એટલી ઇચ્છાપ્રાર્થના.

મુંબઈ,
૨૦-૧૨-૬૩

માલતી શ્રોક્ષ
શાન્તા દેસાઈ

અસ્મદીયમ્

સામાન્ય જનતાને પ્રભુને પંથે દોરવા, જાત્યાંમાં જાત્યા રસમય જીવનની દોડે લગાડવા, પવિત્ર સંસ્કારોની હડાણી છૂટે ઢાંચે કરવા, લોકહૃદયને ધોવા, આત્માની ખૂબ ટાળવા, જ્ઞાનની તરસ છીપાવવા, મોટા મોટા જ્ઞાનીઓનાં હૃદયને પણ ભક્તિપૂત કરી દોરાં જ્ઞાનની સત્તામણીમાંથી છોડાવવા, ભગવાન અને તેનો મહાનન્દ સૌની-કોઈપણ જાતના ભેદ સિવાય-સૌની પદોંચમાં આણવાં, આપણા લોકહિતમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા પૂર્વજેએ એક સુદરતમ વિષય શોધ્યો છે અને તેને સફળતાપૂર્વક યુગ યુગથી અજમાવ્યો છે. એ ઉપાય તે હરિકીર્તન. હરિકીર્તન એક ભાવે ઉપયોગી, સુંદર અને લલિતાકળા છે. આજના યુગને ભાવે એ રીતે જો એ કળાનો જીર્ણોદ્ધાર થાય, એમાં ભણેલો અને સંસ્કારી વર્ગ જો રસ લેતો થાય, પ્રભુપ્રેમી અને સહૃદય, પવિત્ર અને વિદ્વાન, સુશીલ અને ઉચ્ચ બાવનાશીલ, નિઃસ્વાર્થ અને સેવાભાવી ભાઈબિનો જો એ કળાને અપનાવી જનતામાં એનો પ્રચાર કરે તો જનતાના ઉપર ભાવે ઉપકાર થાય એમ છે. આપણા ઐહિક જીવનને અને નૈતિક જીવનને, પારમાર્થિક જીવનને અને સામાજિક જીવનને એથી લાભ જ લાભ થાય ! યોગ્ય અધિકારી કીર્તનકારો દ્વારા કોઈપણ સરકાર મંજૂજીવનને ભાવે પસંદ આપી શકે. કલ્લોં કેશવકીર્તનમ્-કહી ભગવાન શુકદેવજીએ આ મહાન, સત્ય, શિવ અને સુંદર કળાને મતિશિત કરી છે. સંગીત, ભાવ, વાગી, વિષય, સુરુચિ, વગેરેનો સુદર મેળ જામતો હોઈને આ કળા જનહૃદયને ખૂબ જ રપશી શકે. કીર્તનકારનો આત્મલાભ તો અવશ્ય જ હોય છે. આ કળાની શાસ્ત્રીય ખીલવણી કરવી ઘટે. આ દિશામાં મહારાષ્ટ્રે ખૂબ પ્રગતિ કરેલી છે. શુજરાતે કરવી ઘટે. મળને રસમા તરખોળ કરી નાંખી, જાંબે લઈ જવાનો એમાં અદ્ભુત કીમીઓ છે. મંજૂજીવનના જાંચા રસ, વિચાર, ભાવ, સંસ્કારને પેદી દર પેદી જાળવી રાખવાનો અને પોષવા ઉછેરવાનો એ સસ્તામાં સસ્તો ઉપાય છે. મંગલાચરણ, કવન, મૂળપદ, પૂર્વરંગ, અને ઉત્તરરંગ એ હરિકીર્તનનાં પંચાંગ છે. સંગીતના ઉપર કાજુ એની રસજમાવટમાં ઉપયોગી છે. સુરીયો અને મીઠો કંઠ એની શોભા છે. શાસ્ત્રીયતા અને સુરુચિ એનો પ્રાણ છે, મધુરસ એનું હૃદય છે, આત્માત્મિક શ્રદ્ધાનું હરિપદ અને અંતે પ્રમુખવતા તરફ વલણ અને પ્રમુખાસિ એનું કૂળ છે. આવા કીર્તનના નમૂનારૂપે, જાત અનુભવની વાનગી તરીકે, અને એ વિષયને વધુ સુધક અને શાસ્ત્રીય બનાવવામાં દિગ્દર્શક બને એવી વિનમ્ર આશાએ આ કીર્તનો-પંચામૃત અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે. એનું વાચન પણ રસમદ અને હૃદયને પવિત્ર કરનારું થશે એવી શ્રદ્ધા છે. એમાં જો કયાંયે ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તો સહૃદય કીર્તનકારોને સહુદયોએ સૂચવવા વિનંતિ.

ચાહવાનું બીજું નામ છે સમર્પણ કરવું પૂર્ણ સમર્પણ વિનાનો પ્રેમ વિટળણ છે સમર્પણમાં આત્માનન્દ ડોહાને, જે જે લાઇબ્રેરીનાં સમર્પણ સ્વીકાર્યા છે તેમણે મને આત્માનન્દનો પૂરવઠો પૂરો પાડ્યો છે એ માટે તેમનો ઋણી છું

આ કીર્તનોના પ્રકાશનની જવાબદારી નિષ્કામભાવે પાર પાડવા માટે પ્રકાશકોનો, અને સપાદનનું કાર્ય ચરારની રીતે ઉકેલના માટે સપાદિકાઓનો ઋણ સ્વીકાર કરતા આનંદ થાય છે

આ 'લુટી જ જણસ'ની ચથાઈ કિંમત આકલા બદલ પ્રિય લાઇબ્રેરી માં મધુકરનો આભાર કેમ માનું ' મળ્યા ત્યારથી એઓ મને ઉજળો જ કરે છે એમના જેવા સહુદયી મિત્ર મારે છે એ કલ્પનાએ પ્રેરિત થવામ છે આ મીઠા ઋણમાથી કદી ન છૂટાઓ

મુખ્ય,
તા ૨૦-૧૨-૬૩ }

નલિન મ. લાટ

“જુદી જણુસ”

આચાર્યશ્રી નલિનભાઈ ભટ્ટને આમ એમને શુભનામે તો હું ઘણા સમયથી ઓળખતો હતો, પરંતુ જયહિન્દ કોલેજમાંથી, ભાગતીય વિદ્ય-ભાનન સંચાલિત “ભાનન” કોલેજમાં આવ્યો ત્યારે એમના પરિચયમાં સાક્ષાત્ આવ્યો ને ઈશ્વરકૃપાએ એ પરિચય ગાઢ થયો. નલિનભાઈને હું એક ગીતાગોધ્યુ જીવન જીવનાર વ્યક્તિ તરીકે જોઈ શક્યો; ને મને થયું કે ‘મન, વચન, કર્મ’ માં ‘સાધુનામેકવાક્યતા’ કહ્યું છે તે કેવળ મુખાપિત કે સૂક્તિ નથી.—આ જટિલ જગતમાં એવા જીવો આપણી આસપાસ જ વસે છે અને આમ છે માટે જ નલિનભાઈના સર્જનમાં સહજતા, સરળતા અને છતાં સરસતા ને સચોટતા આપમેળે આવે છે. આચાર્યશ્રી એ હંમેશા દૂર રહેના જણાય છે એમના જીવનને એમણે વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા, યોગ, ભાગવતાદિ પુરાણાદિના વાચન, મનન, અધ્યયન ને પરિણામે “સાધુજીવન” બનાવ્યું છે. એમના જીવન અને કવનમાં એ ‘હિમાલયો’ માંથી જ ‘ગંગા’ વહી છે, જેનું શૈલ્ય ને પાવનતન ગમે ત્યારે અનુભવી શકાય છે.

આ પુસ્તકના કીર્તનો વાચ્યા પછી વાચક જરૂર આત્માની શીતળતા પામનારો અને પાવન થનારો. આના કંઈને શુષ્ક પાંડિત્યની સરાણે ચડાવનારો પ્રયાસ કરનાર દિશાભૂય કુગે એમ મને લાગે છે, કારણ આ ‘કીર્તનો’ હૃદયની અતલ ગુહામાંથી બહાર આવ્યા છે એમાં શબ્દ પછી, અર્થ પ્રથમ; રૂપ પછી ને રહસ્ય કે મર્મ પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. પુરાણ, ઇતિહાસ, સમાજ અને કલ્પના કથાનો ટેકો લઈ, માનવજીવનના ઉચ્ચ તમ મૂલ્યો જ્યાં જ્યાં, જો જો રીતે પ્રકટ થયા છે તે દર્શાવી, તેનું પૃથક્કરણ કરી, પ્રતીતિજનક, કાવ્યમય અને રસિક રીતે તે રજૂ કરવાનો એમણે સર્જક પ્રયત્ન કર્યો છે. સંસ્કૃત અત્તરણો, માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ છદો, ગીતો અને ભાવવાહી ગદ્યના સાધન દ્વારા એમણે મૂળ કથાનું સંકલન, સંયોજન કરીને, પોતાનું કામ પાર પાડ્યું છે જેમ નાટકમાં છપાયેલી કૃતિ રંગમય પર અનતરતા નવું રૂપ ધારણ કરે છે, એની ઘણી જણુપો દંકાઈ જાય છે, તેમ આવી પણ આ ‘કીર્તનો’ કીર્તનકારના

સ્વમુખે ગ્રવાતાં, લક્ષિતમર્ચુ વાતાવરણ જ સર્જી રહે છે. કીર્તનકાર અને લાલુક લાલિત્રા ખીજી આળખ પાળમાં પડતા જ નથી.

આટલા માટે મેઘાણીના શબ્દોમાં હું આને—“જુદી જલ્સ” કહેવા માગું છું. મેઘાણી લખે છે :—

“તારી જલ્સ વીરા, જુદિયું,
એના જુદા જલ્સજીહાર છ,
જૂદાં તે નામ એનાં પાડીશ ને,
લલે નવ જડે લેનાર.”

શ્રી નલિનભાઈનું નિરાડખરી, પાપભીડ, ધર્મચરણચણ, સનાતન ધર્મ વ્યક્તિત્વ આ કીર્તનોમાંથી જરૂર પ્રકટી રહે છે. ‘જગત-કાલા-એને’ આમાં રસ ન પડે તો, હું માનું છું કે આ કીર્તનકારને તેની સામે ફરિયાદ નથી કારણ એ પણ જાણે છે કે આ “જુદી જલ્સ”ના જલ્સજીહાર પણ જુદા જ હોય છે, ને જે સ્ત્રીજ એમને ‘વેચવી’ છે, (૧ કે વહેંચવી છે) તેને રૂપાળા નામ આપી, એકાદ વચ્ચના ઊભી કરીને વેચવાનો તે પ્રયાસ કરનાર નથી. એ તો ખુમારીથી એટલું જ ખોલશે : ‘લલે નવ જડે લેનાર.’ શુભાવવાનું છે તે ‘નવ લેનારે’ શુભાવવાનું છે, એમણે નહીં.

ભારતની જમિ પર જેણે પાય ધરી ધરતીની કણ કણને પાવન કરી છે તેવાએના નામસંકીર્તનથી, હૃદયમાં એક દીપક પ્રકટાવી તેની જ્યોતિએ ઊજાળા થવાનો આ કીર્તનો દ્વારા આપણને અવકાશ સાપડે છે. માટે આ કીર્તનના શબ્દો તે શબ્દો નથી—શબ્દતણખા છે, કારણ

“આતમની એરણ પર
જે દી અનુભવ પછડાય છ,
તે દી શબ્દતણખા ઝરે
રગ રગ કડાકા યાય છ.”

નલિનભાઈએ આવા કડાકા અનુભવ્યા છે, એટલે એમની આ ‘જુદી જલ્સ’ આતમની એરણ પર પછડાયેલા અનુભવનું જ ગાન બની રહે છે. એમની કાવ્યપ્રતિભાનો પરિચય વર્ષો પૂર્વે એમણે પકટ

કરેલા કાવ્યસંગ્રહોથી વાચકોને મળી ચૂક્યો છે, ને એમની તલરપર્શી સારગ્રાહી બુદ્ધિમતાનો પરિચય એમના અનેક ગ્રંથો દ્વારા મળી ચૂક્યાં છે, એટલે આ કીર્તનોને તેની કાવ્યસમૃદ્ધિ કે તેના બૌદ્ધિક તત્ત્વ પૂરતી 'ટેકણુ લાકડી'ની ગરજ સારવાપણું રહેતું નથી.

પ્રત્યેક કીર્તન કીર્તનકારે પોતાના કોઈને કોઈ આત્મીયને અર્પણુ કર્યું છે, ને એની વિશેષતા છે. એ અર્પણુમાં પણ કવિની સંવેદન-શીલતા ને ભાવુકતા નજરે પડે છે.

જડવાદી પ્રવૃત્તિઓની હરોળ સામે આવી એકાદી પ્રવૃત્તિ, ભલે લાંબે ગાળે પણ, જયવતી નીવડશે એમાં શંકા નથી. એવી પ્રવૃત્તિના એક વિનમ્ર પુરસ્કર્તા તરીકે પણ આચાર્ય શ્રી નલિનભાઈ ભટ્ટ આપણાં અભિનન્દન અને શુભેચ્છાના અધિકારી બને છે.

મુ.બ.ઈ }
તા. ૨૦-૧૨-૧૯૬૩.

મધુકર રાંદેરિયા

- ભાઈ ગાપાળ મોહન -

મોહન-ગોપાળ

ॐ

શ્રી. ઇન્દુબહેનને

તું દેવહૂતિ; કપિલર્ષિ મને ગણ્યો તેં;
સંબંધ ભય, અતિ ઉજ્જવલ હું કરું એ;
એ ભાવના પુનિત; આ દૃષ્ટિ રમે છે;
અપુર્વ તને જાનિ! કીર્તન દિવ્ય પ્રેમે.

નલિન ભટ્ટ

મંગલાચરણ

ૐ વક્તુણ્દ ! મહાકાય ! સૂર્યકોટિસમપ્રભ ! ॥
 નિર્વિઘ્નં કુરુ મે દેવ ! શુભકાર્યેષુ સર્વદા ॥ ૧ ॥
 અજ્ઞાનતિમિરં નિમ્નન્ પ્રેરયન્ સાધુવર્ત્મનિ ॥
 સદાન્તેવાસિદ્ધદયે સ્ફુરતુ શ્રીહરિગુરુઃ ॥ ૨ ॥
 યસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરર્મદનમ્ ॥
 દેવકીપરમાનન્દં કૃષ્ણં ચન્દે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૩ ॥
 મુકં કરોતિ યાચાલં પદ્મ્યું લંઘયતે ગિરિમ્ ॥
 યત્કૃપા તમહં યંદે પરમાનન્દમાધયમ્ ॥ ૪ ॥

મૂળપદ

ભજ મન હરિને ભજ મન હરિને, ભજને મન ! હરિહરને;
 કાળ તણી વિકરાળ સવારી પ્રતિપળ ગળતી જગને....
 ભજ તું મનડા હરિને ! ૧

સુત દારા નવ હાથ પકડશે ધનદોલત નવ સાથ રે ।
 ઘર ખેતર ધરતી તુજ માની છેલ્લે કરશે હાસ રે....
 ભજ તું મનડા હરિને ! ૨

હરિહર ફેરું નામ રટણ તું કરને વ્યાકુલ હૃદયે;
 આર્ત ભાવના ગૂઢ પુકારે તરશે ભવ-સાગરને....
 ભજ તું મનડા હરિને ! ૩

પૂર્વશ્લોક

ભગવાન વ્યાસ દેવ કહે છે:—

કેચિદ્ ઘદન્તિ ધનહીનજનો જઘન્યઃ
 કેચિદ્ ઘદન્તિ ગુણહીનજનો જઘન્યઃ ॥
 વ્યાસો ઘદત્યશિલવેદવિશેષવિજ્ઞઃ
 નારાયણસ્મરણહીનજનો જઘન્યઃ ॥

કેટલાક કહે છે કે ધન વગરનો માણસ અધમ છે, તો
 કેટલાક કહે છે શુભ વગરનો માણસ અધમ છે. બંન્નારે તમામ

વેદોની વિશેષતા બાણનાર વ્યાસ કહે છે—નારાયણનાં સ્મરણ વિનાનો
જીવ જ અધમ છે. પણ જોણે એમ કહ્યું છે કે “ધનહીનજનો
જઘન્યઃ” તેનો નિર્ણય પણ અનુભવ પર મંડાયેલો છે. ધનનું
જીવનમાં અમત્યનું સ્થાન છે. વ્યવહારમાં તો ધન જ જીવનનું
નિયમન કરે છે. કવિનો એકરાર છે:—

(ઉપજાતિ)

જેની કને છે ધન તે કુટીન,
છે તેજ બુદ્ધિ શુષ્ક કીર્તિમન્ત;
વક્તા અને દર્શન યોગ્ય તેજ,
સર્વે શુભો કાંચન આશ્રયંત ॥ ૪.

એટલું જ નહીં, પણ જેની કને ધન નથી હોતું તેનું
જીવન અકારું બની બાંધ છે. ગરીબની વેદના અને કરુણતાનો
કંઈ પાર? કવિ આથી ઉપદેશ દે છે કે:—

(શાર્દૂલચિકીડિત)

માતા નિન્દતી; ના પિતા ખુશ થતા; બ્રાતા ન બોલે વળી,
કોપે સેવક; પુત્ર ના કહ્યું કરે; કાન્તાય વાંકું વહે;
મિત્રો, “આ ધન માગશે,” મન મહીં ધારી ફરે વેગળા!
આથી દ્રવ્ય ઉપાર્જના કર સખે! દ્રવ્યે વસી વશ્યતા! ૫.

અને એજ કારણે તો મૃદંગમાંથી પણ કવિ બોધ
નિતારે છે કે:—

कुन्तुभिस्तु सुतरामचेतनस्तन्मुखादपि धनं धनं धनम्—
इत्यमेव निन्दः प्रवर्तते किं पुनर्यदि जनः सचेतनः ?—

તળણું કેવળ અચેતન છે. તેના મુખમાંથી પણ ધન-ધન-ધન—
એવો જ અવાજ નીકળે છે. તો પછી ચેતનવાળા માનવની તો
વાત જ શી?

એટલેથી જ આ ચતુર્નું નથી. બોટો છતાં ધનહીન નાનો
બને છે. નહીંતર કવિ શાને કહે છે:—

ન વિચયા નવ કુલેન ગૌરવં
 જનાનુરાગો ધનિકેષુ દૃશ્યતે ॥
 કપાલિના મૌલિધૃતાપિ જાહ્નવી
 પ્રયાતિ રત્નાકરમેવ સત્વરમ્ ॥

વિદ્યાથી કે કુવ્રથી ગૌરવ મળતું નથી, લોકોની પ્રીતિ તો
 ધનવાનો ઉપર જ જણાય છે. શંકર જેવા શંકર—મહાદેવ પણ
 ત્રિકોક—પાવની જહ્નુતતનયા—ગંગાને માથા ઉપર ધારણ કરે
 તો પણ તે રત્નાકર તરફ જ—નીચે રહેલા રત્નાકર તરફ જ
 ધસે—અને તે પણ વહેલી વહેલી; અને પરિસ્થિતિ જ આવી
 હોવાથી ધન મેળવવા માનવ શું શું નથી કરતો ? કવિ
 વર્ણવે છે કે:—

(શાફલવિકીર્ણિત)

ગાળી પર્વત ધાતુઓ; અવનિ એ ગોલી; તથો વારિધિ,
 લક્ષ્મીની તરસે અનેક નૃપને તોળ્યા પ્રયત્નો કરી ॥
 ગાળી રાત રમશાનમાં બહુ અરે ! આરાધને મંત્રના
 અને આમ છતાં—

રાતી પાઈ મળી નહીં ! !....૬.

અને આથી દુનિયા “ ધનહીનજનો જઘન્યઃ ” એમ
 ઠેરવે એ કુદરતી છે. તો આખી દુનિયાના નિર્ણયની ઉપરવટ
 થઈને વ્યાસજી એમ કેમ કહે છે કે— “ ધનહીન ” નહીં પણ
 “ નારાયણસ્મરણહીનજનો જઘન્યઃ ” ! વ્યાસજી કંઈ બેભાન તો
 હતા નહીં ! તેઓ તો—

અચતુર્વદનો ઘ્ર્ણા દ્વિચાહુરપરો હરિઃ
 અમાલ્લોચનઃ શંભુઃ મગવાન્ બાદરાયણઃ ॥

—આવા હતા ! તો પછી સાચું શું ? કવિ મદદે આવે છે કે:—

જલમાં ઊઠ્યા પુષ્પુદ્ધ સમું ચંચલ સખે ! આયુ ધ્યુ,
 સૌન્દર્ય યૌવનનું કહ્યું કમલે રહ્યાં જલબિન્દુ શું; ૭

ધનની કથા મનમાં સ્કુર્યા સંકલ્પશી કેવળ મૃપા
 ને લોગના સુખની છટા તો, ધન-સમયની વીજ શા; ૮
 કંઠે કમળકર કોમલ કાન્તા તણા પળભર મીઠા,
 તેચે પરંતુ ના સળે! લવની અમૃંગણ ટાળતા! ૯
 એ આયુ ને યૌવન અને ધન, લોગ ને કાન્તા કથા,
 મીઠાં છતાં અંતે ગરજ હિતશત્રુ કેરી સારતાં! ૧૦

કેમ કે છેવટે તો :

ધનાનિ મૃમૌ પશ્યન્ન ગોપ્તે
 માર્યા મૃદ્ધદ્રાગિ જન સ્મશાને ॥
 દેહચિત્તાયાં પરલોકમાર્ગે
 કર્માનુગૌ ગચ્છતિ જીવ ઇકઃ ॥

પૈસા પૃથ્વીમાં, પશુઓ કોઢારામાં, પત્ની ઉંબરે, જનતા સ્મ-
 શાને અને દેહ ચિતામાં રહી જાય છે! કેવું નિરંજન સત્ય!-વળી

ધન મેડુ સમ હો લહે હો રંગા સમ નાર,
 કાયા માર સમી લહે હો રૂપ તણે અવતાર!
 ધન દારા જોખન બધાં મોતલણાં ઓળાર!
 અંતે છેહ અચૂક દે કો ન ઉતારે પાર! ૧૧

ગજબ્રાહ્મણો ગજેન્દ્ર એનો પ્રસિદ્ધ દાખલો. તો છેવટેનો
 લેડુ કોણ? ગજેન્દ્ર સ્વયં કહે છે:—

યઃ કમ્બનેશો વલિનોન્તકોરગાત્
 પ્રચન્દ્રવેગાદમિધાયતો મૃશમ્ ॥
 મીતં પ્રપન્નં પરિપાતિ વદ્ મયાત્
 મૃત્યુઃ પ્રધાવત્યરણં તમીમહે ॥

બલવાન પ્રચંડ વેગે નિરંતર દોડધામ કરતાં, મૃત્યુરૂપી
 નાગના લયથી ખીધેલા અને શરણે અપેલાને જે કોઈ સર્વ
 સમર્થ રહે છે-જેના લયથી મોત દોડધામ કરે છે-તે શરણું
 દેનારની હું સ્તુતિ કરું છું:—ભગવાન સ્વયં અભયદાન દે છે કે:-

તેપામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।
ભવામિ ન ચિરાત્ પાર્થ ! મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥

અર્થાત્ પરમાત્મા જ મોતના ભયમાંથી ઉગારે છે, તે સિવાય આરો નથી. નાન્યઃ પન્થાઃ વિચિતેડયનાય ! આથી જ તો વિચક્ષણુ વ્યાસદેવ કહે છે કે:—

“ નારાયણસ્મરણહીનજનો લઘન્યઃ ” !!

તો એ ભગવાનનું સ્મરણ થાય કેવી રીતે ? અનુભવનું સ્મરણ થાય ! ભગવાન જોવા મળે તો તેનો અનુભવ થાય ! જોવા મળે જો હાજર થાય તો. અને હાજર થાય જો તેને યોલાવીએ તો ! અને એને યોલાવવું એટલે એના નામને પોકાર કરવો ! સરળ પણ વ્યાકુળ હૃદયે ભગવાનને થડાપૂર્વક હાક મારવી ઘટે. દ્રૌપદીના જેવી અશરણુ વ્યાકુળતા, ગજેન્દ્ર જેવી-વેધક આર્દ્રતા, પ્રહ્લાદ જેવી અચળ શ્રદ્ધા અને ધ્રુવ જેવી અનોડ સરળતા—એ રીતે જો ભગવાનનું નામસ્મરણ થાય—કરીએ તો—

પ્રકટે થંભે; પ્રકટે તરુએ; પ્રકટે જલ ને થલમાં,
આર્ત હૃદયની વ્યાકુલ રાવે હરિ પ્રકટે ઉરતલમાં; ૧૨
આણુ આણુ માંહી મહેલ ઝનાવી વસતો ગૂઢ મુરારિ
ભાવ તણો ભૂખ્યો શામળિયો પ્રકટે આર્તિ—વિદારી. ૧૩

x x x

આથી જ આરંભે કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

ભજ મન હરિને ભજ મન હરિને ભજ તું મન હરિહરને,
કાળ તણી વિકરાળ સવારી પ્રતિપળ ગળતી જગને. ૧૪

x x x

તો એક બાળ લકટ, વ્યાકુલ અને ભાવભર્યા હરિનામ જાપે કેવી રીતે ભવભય તરી ગયો તે જોઈએ. પણ તે પહેલાં આપણે સૌ પણ પ્રભુ નામની ધૂન લગાવીએ કે:—

ૐ જોલો ૐ જોલો ૐ જોલો બાઈ (૨)
 ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ
 ૐ જોલો ૐ જોલો ૐ જોલો બાઈ.

— ઇતિપૂર્વરંગ —

ઉત્તરરંગ

એક નાનું ગામ. તેમાં એક વિધવા બ્રાહ્મણી રહે.
 બ્રાહ્મણી કેવી હતી ?

(અનુક્રુપ)

ભક્તિશીલા, મનઃપૂતા, શ્રદ્ધાળુ, દીન, વત્સલા;
 વિધવા તે હતી કિન્તુ મૂર્તિમાન દરિદ્રતા ! ૧૫

x x x

અને દરિદ્રીને માટે તો કવિવચન છે કે:—

(ઉપજાતિ)

“દરિદ્રતું માન્ય છતાં ન માન,
 દરિદ્રમાં જ્ઞાન છતાં ન જ્ઞાન;
 દરિદ્રની પૂજ્ય છતાં ન પૂજ,
 દરિદ્રતાએ શુભમાત્ર ભૂંજ્યાં.” ૧૬

x x x

ગરીબ અને તેમાં પણ વિધવા ! આથી ગામમાં તેની
 ધૂણા હતી. ચોતાનું કહેવાય એવું તેને કોઈ ન હતું—હતો ફક્ત—

(અનુક્રુપ)

“પુત્ર દેવ-સમો એક મૂર્તિમાન મનોજ શો,
 શ્રદ્ધા—સરળતા—ભક્તિપૂર્ણ ગોહન નામનો. ૧૭

x x x

અને ગરીબાઈ છતાં મા દીકરો પોતાના દિવસો આનંદમાં વિતાવતાં હતાં. વાતમાં ને વાતમાં છ વર્ષો વીત્યાં અને બ્રાહ્મણીને વિચાર આવ્યો:—

(અનુપ્રુપ)

નહિ વિદ્યા વિના સોહે કદી બાળક વિપ્રનો,
વિપ્ર વિદ્યાવિહોણો જે જન્મદાતા અભદ્રનો. ૧૮

આથી મોહનને ભણાવવો જોઈએ. પણ ગામમાં તો કોઈ દાદ ન દે. આથી ત્રણેક માઈલ દૂર એક ગામમાં માતા મોહનને લઈ ગઈ. ત્યાં એક પાઠશાળા ચાલતી હતી. શુરુથી પાસે જઈ આર્ટ હુદયે મા બોલી—

(લલિત)

જનકહીન આ બાળને લઈ શરણુ આપનું આજ હું પળી;
ગરીબ માતનું રત્ન કીમતી શુરુ કૃપા કરો બાળ કેળવી! ૧૯

x

x

x

શુરુથીને દયા આવી. મોહનને ભણાવવા કબૂલ્યુ. મોહન રોજ ભણવા માટે ઘરથી આવ-જા કરવા લાગ્યો. ગામ ત્રણ ચાર માઈલ દૂર હતું. વચ્ચે માઈલેકનું ઘેર જંગલ પણ હતું. ગરીબના છોકરા માટે ગાડી ઘોડા કયાંથી હોય? મોહન રોજ ચાલતો જ આવતો. સૂર્યોદયે આવે અને સૂર્યાસ્તે જાય! આ એનો નિત્યક્રમ

એક દિવસ શુરુકુલમાં ઉત્સવ હતો. મોહનને પાછા ફરતા મોડું થયું. અંધારિયાને લઈને જંગલમાં ગાઢ અંધારું હતું અને બિચારો મોહન—

(અનુપ્રુપ)

જંગલી પશુઓ ફેરી ત્રાડ ભેરવ સાંભળી—

બાળના હાડમાં જિંદી બિતરી બીક સોંસરી! ૨૦

ખીકે કાંપતો બાળક રસ્તો કાપતો હતો. આ બાળુ માતાને
પણ મોડું થવાથી ગભરાટ થયો ! દીકરાને શોધવા મા સામે
આવી, દીકરાને ઠરથી ધૂજતો લાળી માએ ગોદમાં લીધો. ઘરે
લાવી. બિચારો બાળક ! માતાને રાવ કરવા લાગ્યો કે:-

(લલિત)

વન વિષે જવું રોજ બા, મને,
વનચરો તણો ભો દમે મને;
અગર આજ ના આવી પહોંચતી
નવ લહું દશા કોણ પીતતી ! ૨૧
બાળકો અને શુરુ કને લણે
સરવ સાથ તો નોકરો રહે;
વનમહી જતાં બીક લાગતી
શુજ સટે, ન કાં દાસ રાખતી ! ૨૨

બાળકની સરળ વાણી સુણી માતાની આંખ ભરાઈ આવી.
પોતાની દરિદ્રતાનો ખ્યાલ આપતાં કહેવા લાગી—

(લલિત)

દિવસમાં નહીં આપણી કને
વખત બે તણું અન્ન ચે મળે;
જિગર ભેદતી કારમી વ્યથા,
કયમ કરી કહું તાત ! એ કથા ? ૨૩

આટલું કહેતાં જ પ્રાણણીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. માતાની
આંખ આંસુ ભરી ભેઈ મોહનથી પણ રડી દેવાયું. કહેવા લાગ્યો—

(ઉપજાતિ)

જનની ! આંસુડાં કેમ ખેરવે ?
રુદન આ મને તારું ઠારતું,
જગ વિષે ન શું કોઈ આપણું ?
જનની ! બોલને કેમ શાન્ત તું ? ૨૪

મોહનના સરળ અને મર્મભેદી પ્રશ્ને માતાનું હૃદય વ્યથાથી
 ઊભરાઈ ગયું, પણ તેને તરત ખ્યાલ સ્ફુર્યો—અનાથનો નાથ
 ઈશ્વર છે. જેનું કોઈ નહીં તેનો બેલી ઈશ્વર. આ સ્ફુરણાએ
 તેના હૈયામાં બળ આવ્યું. એનાં આંસુ એાસર્યાં. માતા કહેવા
 લાગી, “બેટા ! આપણું કોઈ નથી એમ કેમ કહેવાય ? આપણો
 ગોપાલ તો છે !” મોહને સામે પૂછ્યું, “મા ! ગોપાલ મારો શું
 થાય ?” સ્નેહમયી શ્રદ્ધાળુ માતાના સુખમાંથી વચન સંપૂર્ણ,
 “બેટા ! ગોપાલ તારો મોટો ભાઈ થાય !” હરખથી મોહને
 પૂછ્યું, “મારો ભાઈ થાય ? તે ક્યાં છે ? મેં તો તેને કદી ન
 જોયો ?” અને માતાનું હૃદય તરત પ્રભુ પ્રેમથી છલકાઈ ગયું. કેમકે:—

(ઉપજતિ)

મનુષ્ય જ્યારે સઘળી દિશાએ
 ભમી ભમીને બનતો નિરાશ;
 થાકી પળે જો શરણે પ્રભુના
 તુરંત પામે બળ, ધૈર્ય, આશ ! ૨૫

માતાનાં હૃદયમાં પણ બળ, ધૈર્ય અને આશાનો સંચાર
 થયો. અબ્રાન્ત હૃદયે શબ્દ નીકળ્યા:—

(વૈતાલીય)

જળમાં, સ્થળમાં અને નલે,
 સઘળીયે વળી તે દિશે દિશે;
 અણુમાં અણુમાં વળી વસે,
 નવ તેના વિષ્ણુ શૂન્ય કેં દીસે ! ૨૬
 પણ ના સહુને ફગે ચડે—
 પ્રિય ! તોયે સઘળે જ એ રહે,
 યદિ આર્ત પુકાર કેા કરે;
 ઉરથી તે પ્રકટે જ સતવરે. ૨૭

આથી બેટા ! જો કોઈ આર્ન અને વ્યાકુળ હૃદયે તેને
 પોકારે તો તે અવશ્ય દર્શન દે. પ્રેમ પોકારે તે ટપ પ્રકટે !
 અને સઘળાં સંકટ હરે ! ”

મોહન કહે : “ તો બા ! હું પોકારું તો પણ તે આવે ? ”
 માતાએ નિશ્ચલતાથી ઉમેયું “ જરૂર બેટા ! કેમ નહીં ! તારો
 ગોપાલ જંગલમાં રહે છે. તારા પ્રેમવ્યાકુલ પોકારે તે જરૂર
 આવશે. ” અને મોહનને વિશ્વાસ બેસી ગયો ! ધન્ય છે ને
 માતાને ! પ્રભુપ્રેમનાં બીજરોપણ કરે તે મા !

બીજે દિવસે બાળક જંગલમાંથી સાયંઘાળે પસાર થતાં
 બીધો ને તરત માતાની વાત તેને યાદ આવી. વિશ્વાસુ હૃદયે
 આમ તેમ તાકીને પ્રેમથી પોકાર કર્યો કે :—

(અનુષ્ટુપ)

“ ભાઈ ગોપાલ, તું ક્યાં છે ? આવને ડર લાગતો ;
 ગોપાલ ! ભાઈ ગોપાલ ! વાર શાને લગાડતો ? ૨૮
 ન્યાં સરળ હૃદયનો વ્યાકુળ પોકાર થયો કે તરત આડીમાથી
 મધુર અવાજ આવ્યો :—

(અનુષ્ટુપ)

“ આ રહ્યો ભાઈ, હું આવ્યો, ક્યાં છેટો તુજથી હતો ?
 વાટ પોકારની બેતો છૂપાયો આડીમાં હતો. ” ૨૯
 અને અવાજ માંભળી મોહને પાછું વળીને બેયુ તો—
 “ પોતાની વયનો એક સુકુમાર મનોહર,
 શ્યામ સુંદર દેા બાલ ભાબ્યો નેત્ર—મહોત્સવ ! ” ૩૦

x

x

x

બેતાં જ મોહનની આંખમાં પ્રેમાશ્રુ ધસી આવ્યાં. પૃષ્ઠ્યું
 “ ભાઈ ! તું જ ગોપાલ ! કેવો સુંદર ! ભાઈલા ! આજ સુધી
 કાં ન દેખાયો ? ડરે ડરે તો હું સુકાઈ મર્યો ! ” શ્યામસુંદર

કહે, “તું મને બોલાવે તો આવું ને ? હું તો અહીં જ રહું છું. જો હવે ગભરાતો ના હું. જ્યારે તું સાદ પાડશે ત્યારે આવીશ, હું ભાઈલા !” કહી શ્યામસુંદરે તેને આલિંગન દીધું. મોહનને ‘ભાઈલો’ ગમી ગયો ! કેને ન ગમે ? એનાં કામણ જ બુદ્ધાં. શ્યામસુંદરે મોહનનો હાથ પકડી જ્યાર કરતાં કરતાં ગામની સીમ સુધી પહોંચાડ્યો અને કહ્યું, “હવે તો જવાશેને !” મોહન કહે, “હાં ! હવે તો જવાશે ! ભાઈલા કાલે પાછો આવજો હોં !” ગોપાલ કહે, “સારું” અને હરખાતો મોહન ઘરે આવ્યો. માતાજીને ગોપાલ-મિલનની વધામણી આપી ! માતાનું હૃદય પ્રેમ જાક્ષીએ ઊભરાયું. આમ રોજ ચાલતું.

એક દિવસની વાત. શુરુને ત્યાં પિતાનું શ્રાદ્ધ આવ્યું. વિદ્યાર્થીઓએ લોટો લોટો દૂધ શુરુજીને આપવાનું નક્કી કર્યું. મોહને માતાજીને કહ્યું, “બા ! મોટો લોટો ભરીને દૂધ દે.” મા કહે, “બેટા ! ગોપાલને કહેજે, આપશે.” બાળકે તો જંગલમાં જઈ ગોપાલને પોકાર કર્યો. શ્યામસુંદર હાજર થયા. નાનો મોહન, ને નાની તેની લોટી. ગોપાલે ભરી આપી. દૂધ લઈ શુરુકુળે આવ્યો. તો વિદ્યાર્થીઓએ મશ્કરી કરી ! શુરુજીને તો એટલું દૂધ ધ્યાનમાં જ ક્યાથી આવે ? મશ્કરીમાં વિદ્યાર્થીઓએ ગંજ આવ્યો. મોહને ગોપાલનું નામ લઈ લોટી નમાવી ! ધારા પડવા લાગી ! ધારા તૂટે જ નહીં ! ગંજના ગંજ ભરાઈ ગયા ! તો એ લોટી ઠાલી ન થાય ! શુરુજી કને વાત ગઈ તો શુરુદેવ ધસતા આવ્યા ! બેયું. બેતાં સાથે તો—“યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્”ની ગોપાલ ઋચા હૃદયમાં ફરકી. શુરુની દષ્ટિ ખૂલી ! ગોપાલની મોહને વાત કરી. અને શુરુજીના હૃદયમાં ગોપાલ દર્શન માટે ઇચ્છા જન્મી. મોહનને પ્રેમાગ્રહ કર્યો. બાળક કહે, “શુરુદેવ ! મારી સાથે ચાલો, મારો ગોપાલ તમને ખતાણું.” જંગલમાં શુરુ શિખ્ય ગયા ! શિખ્યે પોકાર્યું—

(અનુક્રમ)

“ભાઈ ગોપાલ ! ગોપાલ ! જો આવ્યા શુરુદેવ ; ને—

વિલંબ કેમ આવે આ ? વધે વ્યાકુલતા ઉરે !” ૩૧

માર્કેડેય

પ્રિય ભાઈ શ્રી રમણિકલાલ શાહને

સ્વભાવ શાન્તિ; પ્રભુતા વિષે રતિ;
ઓદાર્ય; સત્કર્મ વિષે સ્વયં શયિ;
સ્વાધ્યાયનિષ્ઠા; ઋણદ્રોષ બુદ્ધિ;
સખે ! ગુણ પ્રેરિત અપુર્વ આ કૃતિ.

भृत्यंजयवीर
- भा. क. उ. य. -

મંગલાચરણ

જન્માદ્યસ્ય યતઃ . ॥૧॥ અજ્ઞાનતિમિરં...॥૨॥ યસ્યુદયસુતં...॥૩॥

મૃત્યુંજયં મરણમીતિવિનાશશીલમ્ ।

આયુર્વિધર્ધનપરં કરુણાવતારમ્ ॥

શ્રોત્ર્યંબકં પરમપુષ્ટિકરં સુગન્ધિમ્ ।

મક્તાર્તિનાશનપરં ધરદં નતોઽસ્મિ ॥ ૪ ॥

સ્તવન

(આર્પા)

ભારકર જેના ભયથી શશી વળી સળગે સદા ગગને,
પલકે જેની ભાગે દશદિશ મોતે, નમું તેને. ૧

મૂળપદ

(મજ્જ ગોવિંદ નો ઢાળ)

ભજ હરિહર તું ભજ હરિહર તું હરિહરને ભજ મૂઢમતે!
વિકટ વખત અતિ વિકટ બને ત્યાં નહિ નહિ રક્ષે કોઈ તને. ૨
સુત વિત દારા પશુ ધર તારાં મોહ જબ્યાં અંધારાં,
નવ એ તારાં નવ તું એનો કલેશતણા એ ભારા । ૩
મેં મેં તેં તેં મારું તારું બકરાં સમ તું કરતાં,
કાલસિંહના મુખમાં પડતાં હરિ વિષુ કોણ ઉગારે । ૪
હરિહર કેરું નામ તેટલું જગમાં એક જ સાચું,
એ વિષુ સઘળું સંત કહે કે મનવા । શોકતું આંસુ ૫

x

x

x

પૂર્વરંગ

એક કવિ ભમરાની આત્મકથા ગાતાં કહે છે:—

(વસંત-તિલકા)

રાત્રિ જશે, વળી થશે ઉજળું પ્રભાત !
ને ભિગશે રવિ; વળી હસશે સરોજ;
કોણે રહ્યો ભ્રમર આમ વિચારતો'તો,
ને પદ્મદંડ ગજ કોક વિદારતો'તો.

x

x

x

આ ભમરાની જ આત્મકથા નથી, માણસ જાતનો કરેલું
ઈતિહાસ છે. માણસ પણ શું કરે છે ? ભગવાન માણસના
મનોરથોનું સ્વપ્ન રાજ્ય ચીતરતાં કહે છે:—

(સાખી)

આટલું આજ મને મળ્યું, આ મળશે વળી કાલ,
આ છે ધન મુજ આટલું વધશે કાલ પ્રભાત ! ૭
વેરી પેલો મેં હર્યો, પેલાને વળી આજ !
લોગી હું વળી સિદ્ધ હું મુખ જલનો હું રાજ ૮
હરીફ ના મુજ ધન વિશે સત્તા કે કુલમાંય,
કોણ અવર મારા સમો ? આમ મુરખ મલકાય ! ૯

x

x

x

(ગઝલ)

સૂરજના અસ્ત ને ઉદયે પ્રતિદક્ષણ આપુ આ પીગળે,
ઘડામાં માટીના કાચા રહેલાં જલ સમું જરપે !-૧૦
છવનભર ઠમની જાળે જડેલો રાતદિન રહેતો,
ન જાણે કે ઘડીપળમાં વળત વેળા સમો વહેતો-૧૧
નિહાળે તે સ્વયં નજરે અમુક જન્મ્યો અમુક પહોંચ્યો,
અમુક ઘરડો થયો : ખીલો વિપતના કક્ષમહીં ખૂંચ્યો !-૧૨
વિપત પગના હિસાબે આ હતા તે ના હતા બનતા,
જુવે જાતે છતાં એ ના મુરખનાં ચક્ષુ બિઘડતાં.

x

x

x

આમ થતાં છેવટે શું આવીને બેસે છે ?

—કવિ કહે છે—

(લલિત)

ક્ષણભરી બની શિશુ; પછી ઘડી-
તરુણ, ઠામનો સસિક અગ્રણી,
ક્ષણભરી બની શેઠ મહાલતો;
ક્ષણ દરિદ્રતા દીન સેવતો.

સાધુ પછી ફરી કરચલી પડી-
વિકલ કાયને ધારતો વળી;
નટ સમા ધરી વિવિધ વેષને,
નજર આજરે યમભણી ધસે.

x

x

x

પરંતુ આમ છેલ્લે આવીને યમના તરફ જુવે એમાં શું
વળે ? કેમકે હવે તો—

ગાત્રં સંકુચિતં ગતિર્ધિંગલિતા ઋષ્ટા ચ દન્તાવલિઃ
રુદ્ધિર્નશ્યતિ વર્ધતે ઘઘિરતા યક્ત્રં ચ લાલાયતે
વાક્યં નાત્રિયતે ચ ચાન્ધવજનો ભાર્યા ન શુશ્રૂપતે
હા કષ્ટં પુરુષસ્ય જીર્ણ-વયસઃ પુત્રોઽપ્યમિત્રાયતે ॥

અને જ્યારે પુરુષાર્થ માટે સમય ન રહ્યો હોય, પરલોકનું
પાથેય ન સાધ્યું હોય ત્યારે પશ્ચાતાપ કરે છે કે:—

ન ધ્યાતં પદમીશ્વરસ્ય વિધિયત્ સંસારવિચ્છિન્નયે
સ્વર્ગદ્વાર-કપાટ-પાટન-પટુ -ર્ધર્મોઽપિ નોપાજિતઃ ॥
નારીપીનપયોધરોરુયુગલં સ્વપ્નેઽપિ નાર્લિંગિતમ્
માતુઃ કેવલમેષ ચૌપનયનચ્છેદે કુદારા વયમ્ ॥

આમ પ્રતિદિન હવે મરણની રાહ જોતાં જોતાં રોજ તેનાથી
ખીએ છે. ત્યારે કવિ તેને કપકે આપે છે:—

શાને ખીતો મનવા મોતે ? ખીક ધરી શું કરશે ?
ખીધેલાને જન્મ ના છોડે ખીક એમ ના ટળશે.
જાય કદી તું રણમાં વનમાં જૂતલ કે નસતલમાં
જમના દૂતો સઘળે લમતા પકડે ગળચી પળમાં
મોત જનમતું જનમ થકી, ના જન્મ વિના એ ઉપજે
જનમ ટાળવા વીરા ! કરને મહેનત શાને લટકે !

x

x

x

આમ કરવાનું કેમ કહે છે ? કારણકે:—

ધનાનિમૂઝો પશવશ્ચ ગોષ્ઠે
 માર્યા ગૃહદ્વારિ જનઃ સ્મશાને
 દેહશ્ચિતાયાં પરલોકમાર્ગે
 કર્માનુગાં ગચ્છતિ જીવ ઇકઃ ॥

તો એ ભય ટાળવાનો ઉપાય શો ? વેદ કહે છે:—

તમેવ વિદિત્વા અતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિદ્યતે અચનાચ ।

પણ ભગવાનને જાણવાની ભારે મૂંઝવણ છે ને ?—દ્રષ્ટાંત

કહે છે કે—

એક ગામમાં પાંચ સાત આંધળાં દરજી, ગામમાં હાથી આવ્યો. લોકો જોવા દોડ્યા, તો તે આંધળાઓ પણ દોડ્યા. કોઈ હાથીની સૂંઢને, તો કોઈ કાનને, કોઈ પગને, તો કોઈ પૂંછડાને, તો કોઈ વળી એના કટિ વિભાગને માપી આવ્યો । ધરે આવી હાથીના સ્વરૂપ વિષે ઝઘડી પડ્યા. સૂંઢવાળો કહે કે હાથી અજગર જેવો, તો કાનવાળો કહે સૂપડાં જેવો, પગવાળો કહે થાંભલા જેવો, તો પૂંછડીવાળો કહે દોરડી જેવો, કટિવાળો તો તેને પીપ જેવો જ વર્ણવેને ? આમ પોતપોતાના એકપક્ષી અનુભવે ઝઘડી પડ્યા ! પછી દેખતા માણસે આવી તેમને શાંત પાડ્યા, કે મૂર્ખો ! તમે બધાય આંખ વિનાના છો. સૌએ હાથીના એક અવયવનું સ્પર્શદ્વારા જ્ઞાન મેળવ્યું. એ બધાંની વચ્ચે વત્તાની નિશાની મૂકેા. તો બધા મળીને હાથીનું રીક ઠીક વર્ણુન થઈ જાય ! આવું જ લોકો ઈશ્વર વિષે કરે છે. વત્તાની નિશાની જો સૌ મૂકતા હોય તો ? ભગવાન ગીતાદ્વારા આપણી કુમરે આવે છે અને અભયદાન દે છે કે:—

મન્મના મય મદ્ભક્તો મધાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેયેષ્યસિસત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયાઽસ્તિમે

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ॥

અદં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

આ બધાયનું એક માત્ર સાધન છે ભગવત્પ્રામજ્ઞપ. ભગવાનના નામ જાપનો વ્યાસજી મહિમા કહે છે:—

હરે નામ હરે નામ હરેનામૈવ કેવલમ્
 ફલૌ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ।

અને આથી જ શરૂઆતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

હરિહર કેરું નામ તેટલું એક જગતમાં સાચું
 એ વિષુ સઘળું સંત કહે છે મનવા ! શોકનું આંસુ !

લગવન્નામ સ્મરણથી મૃત્યુજય બનેલા વિપ્ર બાળ
 માકડેયનું આખ્યાન શરૂ કરીએ તે પહેલાં આપણે પણ લગવ
 ન્નામની પૂન લગાવી લઈએ.

સ્થુપતિ રાધવ રાજરામ૦.....

— इति पूर्वरंगः —

ઉત્તરરંગ

(અનુષ્ટુપ)

અરણ્યે ઝૂંપડી બાંધી મૃકંડ ઋષિજી વસે,
 વિશાલાક્ષી સતી સાથે પ્રસન્ન સરિતા તટે. ૧

(સાખી)

આશ્રમ બાંધી વન વિષે સરિતા કેરે તીર,
 યુગલ વસે આનન્દથી, કલ્પેશ દિસે ન લગીર. ૨
 દિનચર્યા ઋષિદેવની ભક્તિથી ભરપૂર,
 સેવે ધર્મ ગૃહસ્થના, ઉરમાં ઈશ્વર નૂર. ૩
 પશુપક્ષી તરુ ઘાસમાં શિવરસ કેરું પૂર,
 વિમલ હૃદય ઋષિરાયનું આજે નિશ્ચિન શૂદ. ૪

x

x

x

આમ આનંદમાં અને ભક્તિરસમાં ઋષિદેવતી જીવન
 ગાળતું હતું; પરંતુ એક દિવસે:—

(અનુષ્ટુપ)

વિશાલાક્ષી સતી કેરા અંતરે અભૂચિતબો—
 ઉદ્ભવ્યો ગાઢ ઉદ્વેગ “જોળો ખારો અહો ! સુનો.”

x

x

x

ઉદ્વેગ તો થયો પણ વિશાલાક્ષી સતી હતી અને શાષ્ટી હતી. અવસર જોઈને, પતિને પ્રસન્ન મુખમુદ્રા જોઈને ઠહેવા લાગી:—

(લલિત)

શ્રુતિ સ્મૃતિ વિશે ગુરુજનો! કને;
ઋષિજી સાંભળ્યું સંતને મુખે,
પ્રભુ તણી કરી ભક્તિ શુશ્રૂષા;
ઠહી જતી નથી નાથ ! એ વૃથા.
હૃદય પ્રેમની ભક્તિ: ભક્તિ ના;
પ્રિય ! પરંતુ એ કલ્પની લતા,
ઉરમહીં છતાં આજ લાગતાં;
વચન સંતના નાથ ! એ મૃધા—

આમ ઠહું એટલે ઋષિજી સ્મિત કરી બોલ્યા:—

ઠહી નહીં અને આજ આમ કાં ?
સહચરી ! પ્રિયે ? વેણ બોલતાં !
જરૂર ભક્તિ છે કલ્પવલ્લરી
ઉણપ શી સખી ! ઉચ્ચરાવતી !

ત્યારે હૈયામાં બોધું આવતાં સતી ઠહેવા લાગ્યાં:—

નવ કશી મણા કંથ પીડતી !
પતિવસી સતી ભાગ્યની વડી !
અમુંગળ પ્રભો ! એક કોરતી
સુત વિના સતી સ્ત્રી ન શોભતી !

આ સાંભળી ઋષિ હસીને ઠહેવા લાગ્યા:—

મતિ વિષે સખી ! વાત આ નવી
કથમ તને સ્ફુરી ? વિકૃતિ ભરી !
જગત આ બધું આપણું શિશુ
સ્વસુત કાજ આ મોહયે હસું.

પળે પળે થતું હૃદય આકળું
 હૃદયને પ્રભો ! તિમિર આવરે
 દશદિશે નહીં કાંઈ એ સુએ,
 કમલ કેમળું બાળ માહડું
 કયમ સહી શકે વજ્ર મોતનું ?
 હૃદય તૂટતું ! કેમ આંધળું ?

મૃકંડ ઋષિ સાંત્વના હેતાં કહેવા લાગ્યા:—

સુત સતી ! રહ્યો શિવતણા પદે ઉચિત ના પછી ધાક સેવવો,
 શિવતણી સખી ! ગોદ, ગોદ ના, પણ જરૂર એ ઘોર મોતની.

x

x

x

છતાં હૃદય ન માનતાં પતિપત્ની બાળકને મળવા મંદિરે
 ગયાં. ત્યાં માતાપિતાએ તેને બધું રહસ્ય કહ્યું. એટલામાં યમદેવ
 પણ આવી પહોંચ્યો, અને બાળક માતાપિતાને કહેવા લાગ્યો—

શ્રી મૃત્યુંજયમાશ્રિતસ્ય મમ કિં કર્તું ક્ષમઃ ક્ષ્યાત્ યમઃ ?

આ સાંભળીને યમદેવને શુસ્સો ચઢ્યો. તે પોતાનું બયંકર
 હૈરવરૂપ ધારણ કરી બાળકને બીવડાવવા યત્ન કરવા લાગ્યા.
 યમદેવના તરફ ન બેતાં બાળકે અત્યંત પ્રેમથી શંકરની સ્તુતિ
 આરંભી કે:—

અતિદીનમનન્યસંશ્રયં ગુણહીનં ચ વિત્તીનમાપદિ ।
 પ્રણતપ્રતિપાલ બાલકં જય મૃત્યુંજય પાહિ પાહિ મામ્ ॥
 શરણં તરણેન્દુશેખર ! ત્વમિદૈકોઽસિ દયામયાશયઃ ।
 મમ તત્ ત્વરયૈત્ય તાવકં જય મૃત્યુંજય પાહિ પાહિ મામ્ ॥

અને તે જ વખતે યમદેવે તેના ગળામાં પાશ નાખ્યો.
 બાળકે એક તીણી ચીસ નાખી:—

ચન્દ્રશેખર ચન્દ્રશેખર ! ચન્દ્રશેખર ! પાહિ મામ્—

અને આમ રટતો માર્કંડેય ભગવાનના લિંગને ભેટી પડ્યો.
 ને તરત:—

પ્રફુલ્લનીલપંકજપંચકાલિમચ્છરો ।

વિહંચીકંઠકંધરોરુચિપ્રયથકંધરઃ ॥

—સ્મરચ્છિદઃ પુરચ્છિદઃ મરચ્છિદઃ મયચ્છિદઃ ।

ગજચ્છિદાં-ધકચ્છિદઃ શિયઃ સદા શિયાયયો ।

અને યમદેવને ત્રાડ પાડીને અટકાવ્યા, યમદેવને ત્રિશૂલને સ્પર્શ કર્યો. તે મૂર્છિત થયા. બાળકને અમૃત સ્પર્શથી મૂર્છામાંથી વાળ્યો, બાળકને વરદાન દીધું. યમને શુવતદાન આપ્યું. બાળકે માતાપિતા, યમદેવ તથા શંકર ભગવાનને વંદન કર્યો. શંકર ભગવાને વરદાન આપ્યું કે:—

સ્વલ્પાયુરપિ કલ્પાયુસ્તનયો યુવયોરયમ્

કૃતો મયા દયારદૃશ્ય તચિન્તાં સ્યન્નતં તત ॥

આમ ભગવત્-શરણુ અને નામભક્ષથી માર્કંડેય અમર થયો. આથી જ શરૂઆતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

હરિહર કેરુ નામ તેટલું એક જગતમાં સાચું,
એ વિષુ સધળું સંત કહે કે મનવા ! શોકનું આંસુ.

— હરિઃ ॐ તન્મસત્ —

त्रेभविजय

મંગળાચરણ

ઘક્તુળ્લ મહાકાય સૂર્યકોટિસમપ્રભ ।
 નિર્વિઘ્નં કુરુ મે દેવ શુભકાર્યેષુ સર્વદા ॥
 અજ્ઞાન તિમિરં નિઘ્નન્ પ્રેરયન્ સાધુવર્ત્મનિ ।
 સદાન્તેવાસિદ્ધદયે સ્ફુરતુ શ્રી હરિર્ગુરુઃ ॥
 ઘંદે તં પરમાનન્દં યોગદં પ્રાંજલિર્હરિમ્ ।
 યસ્ય પ્રેરણયા જન્તુર્મોક્ષવર્ત્મનિ ઋચ્છતિ ॥

સ્તવન

કરણા વર્ષા જેની, અગમ નિગમ સૌ ગાય જે પદને,
 તે પદ લાભ અપાવે, ઋણથી મુક્ત કરી, નમું તેને.

મૂળપદ

અધિ માનવ ! એમ સર્વથા
 ઝરપી જાય પળે પળે યથા—
 ઘટથી જલ, જીવની તથા
 નવ હો કેવલ માતની વ્યથા. ૧
 નવ જીવન માનવી વૃથા—
 વણસી જાય, ખમાય એ કથા;
 નવ લોગ, પરંતુ મુક્તિનાં
 ગણ, ઉદ્ધાટિત બારણાં થયાં. ૨
 નવ—યૌવન—એમ, લોગમાં—
 વિનિયોજી, ઘરડો થતાં પછી
 પ્રભુનું પદ અંજતો કદી
 નવ એથી નિજ વંચના બીજી. ૩
 યદિ યૌવન, — કેડને કરી
 પ્રભુ યોગે મથ પૂર્ણ હાઈથી
 તક આ અણમોલ બલુજે
 અનુકંપા હરિની જ માનજે. ૪

રઘુવંશમાં કવિ કાલિદાસ કહે છે:—

શ્રેણ્યેઽભ્યસ્તવિદ્યાનાં; ચૌવને ચિપર્યપિણામ્ ।

વાર્ધક્યે મુનિવૃત્તીનાં યોગેનાન્તે તનૂત્યજામ્ ॥

—અહીં માનવ આયુને ચાર ખંડમાં—આશ્રમ વિભાગને નામે વહેંચ્યું છે. અને તે તે આયુ ખંડનું મુખ્ય લક્ષ્ય બિન્દુ બતાવ્યું છે. બાળપણ વિદ્યાભ્યાસમાં, યૌવન ભોગાભ્યાસમાં વાર્ધક્ય, ચિન્તનાભ્યાસમાં, અંતકાળ યોગાભ્યાસમાં—રઘુવંશી રાજાઓ વીતાવતા હતા અને આયુનો આ બતનો વિભાગ અને તેનાં લક્ષ્યબિન્દુ સમયસંમાનિત છે. શાસ્ત્રમાન્ય છે. દોઢસ્વીકૃત છે અને સામાન્ય રીતે યોગ્ય પણ લાગે છે કેમકે:—

(અનુક્રુપ)

જીવાત્મા કમસાઃ સાધે વિકાસ જીર્ણ આત્મનો; ભોગને મોક્ષનો એમાં સમન્વય વિચારનો. ૧
ભોગ સોપાન બે પહેલું મોક્ષ સોપાન અન્તિમ, કમથી ચડતાં રેતો નથી પતનનો ભય. ૨
વાસનાભ્યાસ ખેંચે છે જીવને જન્મ જન્મનો— સંસારે, વિષયો મીઠા, તૃષ્ણા જૂજ વધારતો. ૩

અને આથી શાણાએ—

મૃદ્ય સંસારનાં અર્પી પછીથી પરમાત્મનાં—
અર્પવાં; આશયે આવા વિચારો આ પ્રવર્તતા. ૪

x x x

અને આ વિચાર સરણીને માનવ સામાન્ય રીતે સ્વીકારતો જ આવે છે અને આજે પણ તેમાં ખાસ તફાવત નથી આથી જાણે આ વિચાર સરણી જ છેવટની સાચી છે એમ માની જોઈ છે. પણ આ વિચારસરણી આમે પડકાર ફેંકવો કવિ પ્રશ્ન કરે છે કે:—

(અનુક્રુપ)

સાચે ! શું ખ્યાલ આ સાચા સત્ય સ્નાત હશે ખરા ?

માયા પંખાગણાં એમાં નથી શું સ્પષ્ટ લાસતાં ? ૫

x

x

x

ત્યારે પ્રતિપક્ષી સામે પ્રશ્ન કરે છે !—પણ આ વિચાર
સરણીમાં ખોટું શું છે ? સમસ્ત જગતે આ ક્રમ અપનાવ્યો
છે માટે જ એ સાચો જ હોય એવું ખરું ? કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

ઘણાં કહે તેથી ન સત્ય, સત્ય;

મોટા કહે છે નવ તેથી સત્ય,

માને જગત્ સત્ય ન તેથી સત્ય;

છે સત્ય, તેથી ધ્રુવ સત્ય, સત્ય ! ૬

કેમકે:—

(અનુક્રુપ)

સ્વયંતંત્ર સદા સત્ય, પરતંત્ર નહીં કદી,

સમર્થ ખુદ છે સત્ય ન યાચે એ સમર્થન: ૭

x

x

x

અને આથી નયાં સત્યનો વિચાર કરવો ઘટે—કવિ સ્તીધું
જ પૂછે છે—

(ઉપજાતિ)

શું માનવી જીવન કેરું ધ્યેય ?

શું માનવી જીવનનું પ્રમેય ?

શું ભોગ કે ભોક્ષ ? — કરી વિચાર

વતે પછી પ્રાણ જગે સસાર. ૮

x

x

x

—અને આથી જીવન અને વિચારશોધનની કસોટી રજૂ
કરતાં કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

આચારનો પ્રેરક છે વિચાર

વિવેક તેનો વળી સૂત્રધાર

વિવેક કેરી ઘઠનાર દષ્ટિ;
 દષ્ટિ વિનાની સહુ સૂની સદૃષ્ટિ ૯
 x x x

આથી સૌમાં દષ્ટિ જ અગત્યની છે. આમ હોઈ ને:—
 (ઉપભતિ)

ન હ્રસ્વ કિન્તુ અતિ દીર્ઘ જોવું
 ન નીચું કિન્તુ અતિ ઉચ્ચ જોવું;
 ન સૂક્ષ્મ કિન્તુ અતિ સૂક્ષ્મ જોવું
 ન જૂઠું કિન્તુ અતિ સત્ય જોવું. ૧૦
 x x x

તો જીવનનું દીર્ઘ-ઉચ્ચ-સૂક્ષ્મ અને કેવળ સત્ય દર્શન
 કયું ? તો તટસ્થ વિચારકો કહે છે:—

(અનુબુધ)

આત્મા છે પરમાત્માનો અંશ; અંશી થકી પડ્યો—
 વિખૂટો, ને પડ્યો ભૂલો, માયામાં લપટો થયો. ૧૧
 ચોંચાંસી લક્ષ ચોંચાંસીમાં યાત્રાળુ જીવ સંચર્યો,
 સ્વરૂપ શોધવા કિન્તુ પર રૂપે ઢળી પડ્યો. ૧૨
 મનુષ્યેતર જન્મોમાં અસ્વતંત્ર પણે લપટો;
 સિવાય ભોગ ના જોને મોક્ષાર્થે ચોગ કે મળે. ૧૩
 ભોગવાઈ નહીં પૂરી મોક્ષાર્થે અન્ય દેહમાં,
 માનવી દેહમાં જોને પૂર્ણ સાધન સાંપડ્યાં. ૧૪

અને આથી કવિ કહે છે:—

માનવી દેહ, ના દેહ-દયા જો ધંધની મહા,
 સંભવી ના શકે માત્ર જીવના કર્મની કથા. ૧૫

કારણ કે:—

જોવું તે શું કરી નાંજે, નળજો જીવ અસ આ,
 માનવી કાયની પ્રાપ્તિ થાય જેની અવેજમાં ? ૧૬

અને આથી ખાત્રીપૂર્વક કવિ વિધાન કરે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

નહીં—નહીં—કર્મ તણી ઠહાણી,
શરીર આ માનવી જીવ ! તારી.
દયામયી એ પ્રભુદત્ત લહાણી;
ન એની તેં કિંમત પૂર્ણ જાણી. ૧૭

(અનુક્રુપ)

સ્વ-તણી શોધને કાળે જહાલાએ આપીં એ તક;
કર્મનું કૃપા ના કૃષ્ટ—જહાલનું પારિતોષિક. ૧૮

—આમ માનવ દેહ તો જહાલાનું પ્રસન્ન પગનું પારિ-
તોષિક છે. અને એ દેહમાં પણ કઈ અવસ્થા સૌથી મહત્વની
છે ? કવિ નિર્ણય દેતાં કહે છે:—

x x x

(અનુક્રુપ)

બાહ્ય યૌવન વૃદ્ધત્વ અવસ્થા ત્રણ દેહની
ત્રણમાં એ યુવાની તો અનર્થ સર્વથા ગણી. ૧૯

x x x

યુવાનીની ભારે કિંમત બતાવતાં કવિ ઉમેરે છે કે:—

(અનુક્રુપ)

વીંધાયું બાહ્ય મુગ્ધત્વે બેભાનીમાં વહી જતું;
નૈર્જાલ્યે વૃદ્ધતા વીંધી—જીવતું માત જાણુવું !! ૨૦

x x x

આથી એક યુવાની જ એવી છે જે:—

(ઉપજાતી)

ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ, ઉમંગ, ઉર્મિ;
આદર્શ, આશા, બળ વીર્ય તેજઃ
પ્રગલ્ભતા, સાહસ, ધૈર્ય, સત્ય—
જોમે ભરી પ્રાણ-ઝરી અખૂટ—
x x x

૨૧

આપી જીવાનીને જો યોગ્ય રીતે વળાંક આપવામાં આવે
તો કવિ ઉમેરે છે કે:—

(ભુજંગી)

જીવાની જ છે એક એવી અવસ્થા;
યદિ ઈદ્ર, તોડી શકે આભ-તારા!!
કદી યોગ્ય વાટે વળે વારિધારા,
અજો વીજળી-તેજ-કેરા-કુવારા!! ૨૨

એ જીવાની ધારે તો—

તરી એ શકે વારિધિ કુબ્ધ ખારા;
કળી એ શકે શૈલની શૃંગ માળા,
ફૂદી એ શકે આભ કેરા કિનારા;
ગ્રસ્તી એ શકે ઘોર અંધાર કાળા. ૨૩

x

x

x

અને આપી અનન્ત શક્તિ અને શક્યતાથી ભરેલી એ
જીવાનીનું એક ભારે દુઃખ છે—કયું? તો કહે છે:—

(તોડક)

ટકલી નવ એ ઝડપે વહેતી
નવ દીર્ઘ રહે ક્ષણમાં જ જતી:
ન પુનઃ ફરકે ગર્ભ જાય સદા
યદિ જાય નિર્ધન બને ભયદા! ૨૪

x

x

x

તો વિચારણીય એ છે કે આવી એ જીવાનીનો ઉપયોગ
કયાં શોભે? એનો વિનિયોગ કયાં વિવેકી કરે?—લોગમાં કે
યોગમાં? કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

દીર્ઘ ઊંચું અને સૂક્ષ્મ સાચું એ ધર્મ્ય દર્શન,
યુવાનીનો ઘટે યોગ યોગે; ધીજી વિડંબન. ૨૫
અને આ વિચારસરણી જો સાચી છે તો—

દેહનો લોગમાં યોગ—ગોહનું મૂઠ રંજનઃ
ઈશ વિશ્વાસનો ભંગ — ભવરોગ નિમંત્રણ ! ૨૬

x x x
અને આ કારણે કવિ પ્રબોધન કરતાં કહે છે:—
(ઉપખતિ)

યુવાની દેશે વિનિયોગ યોગે—
સોહે; ન લોગે: પ્રભુના વિયોગે—
ન શાન્તિ; પામી પ્રભુ યોગ, અંતે—
વાગોળતાં તે સુખ, જો ! અનન્તે ? ૨૭

x x x
અને આથી વિદ્યાભ્યાસ પછી સંસારમાં પડી, પછી યોગે-
નાન્તે તનૂત્તરજાની માન્યતામાં રહેલી, થોડી આત્મભવંચના તરફ
ધ્યાન દોરતાં કવિ કહે છે:—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

પંકે પાદ ધરી પછી જળવતી ધોતો ભલે માનવીઃ
શા માટે પણ પંકમાં પગ ધરે !! આંખો ઉઘાડી હતી !
લોગોના કક્ષમાં પડો તરુણતા રહેલાં; પછી સેવવી—
આશા યોગ તણી નરી મનુજની આ બેવકૂફી સહી. ૨૮
અને તે ઉપરાંત:—

(ઉપખતી)

શરીરને ઈન્દ્રિય—બુદ્ધિ લોગે—
ધસાય; અંતે રંજ કોણ રોકે ?
રહે અપેક્ષા જળની—પ્રયોગે;
ન નિર્જાનોનો અધિકાર યોગે: ૨૯

અને વળી—

ન વાસના તૃપ્તિ ઉપાય તેની—
નિવૃત્તિ કાળે; વિપરીત એ મતિઃ
ન ધી સમર્થે શમશે હુતાશની—
જ્વાળા: વધે: શાન્તિ થતી વિવેકથી. ૩૦

વિવેકથી બ્રાન્તિ નિવૃત્તિ થાતી;
 વિવેકથી શાન્તિ અસંગ જામતી,
 વિવેકથી જ્યોતિ અનસ્ત જામતી;
 વિવેકથી, આરુ સુવાની સામતી.

૩૧

અને આ કારણે—

(અનુકૃપ)

વીંછીનાં ડંખથી ખીતો લોરિંગ ઉછરંગનો,
 લે આશ્રય તથા યોગ છોડીને લોગમાં જતો. ૩૨

x

x

x

અને આથી આગળની વિચાર સરણીમાં દુન્યવી ડહાપણ
 હશે ખરું પણ સત્યની સાથે માંડવાડ જ જોવામાં આવે છે.
 અને સત્ય તો—

(ઉપજાતી)

અખંડને અવ્યભિચારિણી રતિ
 આહે સદા સત્યઃ ન માંડવાળની-
 નીતિ; રહે ચાલતું ચક્ર આથી-
 સંસારનું; ને ઘટમાળ આખી: ૩૩

x

x

x

પણ આ ઠેકાણે એક મોટી સમસ્યા ખડી થાય છે ! કઈ ?
 તો આ વિચારસરણી મુજબ તો—

(કૃતવિલખિત)

પરણવું પ્રભુતા-પગલાં નહીં
 પરણવું પશુતા-પગલાં સહીં;
 પરણવું જળવું પરિતાપમાં,
 પરણવું પડવું અતિપાપમાં. ૩૪

અને એમ જ હોય તો—

પરણ્યા પ્રભુ રામચંદ્રલ
 પરણેલા પ્રભુ કૃષ્ણચંદ્રલ:

પુરુષોત્તમ કામ નામથી

નવ જોડી અઢકી હજી થઈ ! ૩૫

આ દલીલનું નામ જ માયાનાં પંખાળણાંને ? કવિ કહે છે:—

રમવા સહુ રાસ તત્પર

પણ ગીતા, કવવા ન કૌશલ;

ગમતો સહુને સ્વયંવર

પણ ના રાવણ મારવા ણળ. ૩૬

અને તે ઉપરાંત

નવ રામ ન કૃષ્ણ દાળલો

સ્થલમાં આ બહુ બંધ બેસતો

નવકોટિ ઉપાય આચર્યે

બકનો હંસ કદી થઈ જતો. ૩૭

આમ સત્ય તો નિર્લેપ છે—પણ અહીં કવિ કહે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

વિરોધ ના લગ્ન તણો કયો અહીં,

ન લગ્ન સામે બળવો હશે વળી;

ન લગ્નમાં પાપ, ન તાપ, શાપ—

વિધાન; કિન્તુ નવ સત્ય સાથ— ૩૮

અસત્યને હોય; વિધાન આજ—

નિર્લેપ ને નિર્મમ સત્ય વાત !

પ્રકાશમાં ના તમ—રેખ રાજે,

અસત્યનો ગંધ ન સત્ય સાંજે ૩૯

—તો પછી પરણેલોંઓથી તો જગત ઉલરાય છે. અને લગ્નની ઋતુઓ કદી ખાલી જતી નથી. શું તેઓ ખોવાયેલા આત્મા છે ? તેમને માટે કેઈ રાહ જ નથી ? આવું કોણ કહે છે ? તેઓ પણ ખોવાયેલાં નથી જ. તેમને માટે પણ સુંદર રાહ છે જ. કવિ કહે છે:—

એ વાચસ્પતિ મિશ્ર કોણ હતા ? એમનું શબ્દ ચિત્ર
 હોસ્તાં કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

ખડસ્પતિ તણે સાક્ષાત્ અવતાર મહી તણે,
 સારસ્વત મહાજ્યોતિ જણે સાકાર સંચરે. ૫૪
 માનુષી દેહમાં જણે જધાંચે શાસ્ત્રનો યથો,
 આવિષ્કાર મહાધન્ય; લાડીલો શારદા તણે ! ૫૫
 વિદ્યાતીર્થ, તપસ્તીર્થ, યોગતીર્થ, મહામુનિ,
 પ્રણાપ્રસાદથી પૂત દીપે એ પ્રતિભાધની. ૫૬
 વળી લલકરી આલા ભર્ગની લબ્ય લાલમાં,
 યોગ કાન્તિ વતી દીપે ઉષાએ સૂર્ય બિંબશા ! ૫૭
 લોચનો અર્ધ ખીડાયાં ચોટે બાજે સમાધિમાં,
 વસતાં, તેજ કે ધારે અજ્ઞેય દેશ વીંધતા. ૫૮
 પુણ્યકથવલા મૂર્તિ આશ્રમે એ વિરાજતી,
 તુષારધવલા જણે પ્રતિમા નગરાજની. ૫૯

x

x

x

આવા હતા તે સર્વતંત્ર-સ્વતંત્ર-પ્રતિભાશાળી વાચસ્પતિ
 મિશ્ર. એમને તે સમયના રિવાજ મુજબ પરણાવી પણ દીધા
 હતા ! એમની પત્નીનું નામ લામતી દેવી હતું. એઓ દેવાં હતાં !
 કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

વિદુષી પતિના જેવી; સૌંદર્યે અપ્સરા સમી;
 સતીત્વે અનસૂયાશી; ગૌરવે શી ઉમા સતી. ૬૦
 લાવણ્યે દેવહૂતિ શી; માધુરીએ સમાધિ શી,
 ખોલમાં યુતિના જેવી; વર્તને રમૂતિના સમી. ૬૧
 નિર્મલા યોગ પ્રણાશી; શુભ્રતા ચિતિના સમી,
 મૈત્રી શી સુખદાયીને સેવા સમ પ્રિયંકરી. ૬૨

પાવની કરુણાં જેવી, મંગલા મુદિતા સમી,
અઙ્ગિધમાં સરિતા જેવી પતિ કાર્યે સદા સુખી. ૬૩

x

x

x

અને આમ પરણે છે તો કરોડો. માનવની એ જગજૂની
ટેવ છે. પણ આ લગ્ન જ બુદ્ધાં હતાં. અને આથી લગ્ન બાદ
કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

જાન્ને હતાં એક જ ક્યેય ગામી,
સમાન આદર્શ વિષે સમાધિ;
અન્યોન્યનાં પૂરક આત્મવાદી,
પરસ્પરાસ્તિત્વ થકી જ રાજી. ૬૪

અને આમ એ દંપતી પરસ્પરની અસ્તિમાત્રથી રાજી
રહીને સંયમી જીવન ગાળતાં હતા. મિશ્રજી તો મહાન જીવના-
ચાર્ય ! દિગંત વ્યાપી એમની કીર્તિ. કાર્યરત માનવને પળની
પણ કુરસદ નહીં. એકીવખતે અનેક કાર્યોમાં એમની મતિ
એકાગ્રતાપૂર્વક વ્યસ્ત રહેતી ! પોતે પરણેલા છે એની પણ
ભાગ્યે જ સ્મૃતિ થતી. અને આ બાબુ એવી જ શુણ્ધિયલ પત્ની !
જેઈએ તેવો જ સામો પડ્યો પાડતી ! પોતે પત્ની છે એવી
મતિને કદી યાદ પણ ન દેતી. એટલું જ નહીં મહાન પતિની
એ પત્ની આશ્રમની આંતર બાહ્ય વ્યવસ્થા પણ સંપૂર્ણ પણે અને
ભારે કુશળતાથી સંભાળતી. કારણ કે—કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

પતિતણું ગૌરવ બાણતાં સતી,
પતિ પ્રતિષ્ઠા સમન્વ્યાં હતાં ખરી;
આત્મા પતિનો અતિ ઉચ્ચ બાણે,
સંસાર વાતે કદિ ના ઉતારે. ૬૫
સ્વપ્નેયના સંસ્મૃતિ દેવ પત્ની—
સંસારની; ને પતિની. પ્રવૃત્તિ—

એ વાયસ્પતિ મિશ્ર કોણ હતા ? એમનું શબ્દ ચિત્ર
દોરતાં કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

ખડસ્પતિ તણે સાક્ષાત્ અવતાર મહી તલે,
સારસ્વત મહાજ્ઞેયીતિ જાણે સાકાર સંચરે. ૫૪
માનુષી દેહમાં જાણે જાધાંચે શાસ્ત્રનો થયો,
આવિષ્કાર મહાધન્ય; લાડીલો ચારદા તણો ! ૫૫
વિદ્યાતીર્થ, તપસ્તીર્થ, યોગતીર્થ, મહામુનિ,
પ્રજ્ઞાપ્રસાદથી પૂત દીપે એ પ્રતિભાધની. ૫૬
વળી ભભકતી આશા ભર્ગની ભવ્ય ભાલમાં,
યોગ કાન્તિ વતી દીપે ઉપાએ સૂચં બિંબશા ! ૫૭
લોચનો અર્ધ ખીડાયાં મોટે ભાગે સમાધિમાં,
વસતાં, તેજ કે ધારે અજ્ઞેય દેશ વીંધતા. ૫૮
પુણ્યૈકધવલા મૂર્તિ આશ્રમે એ વિરાજતી,
તુષારધવલા જાણે પ્રતિમા નગરાજની. ૫૯

x

x

x

આવા હતા તે સર્વતંત્ર-સ્વતંત્ર-પ્રતિભાશાળી વાયસ્પતિ
મિશ્ર. એમને તે સમયના રિવાજ મુજબ પરજ્ઞાવી પણ દીધા
હતા । એમની પત્નીનું નામ ભામતી દેવી હતું. એઓ દેવાં હતાં ।
કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

વિદુષી પતિના જેવી; સૌંદર્યે અપ્સરા સમી;
સતીત્વે અનસૂયાશી; ગૌરવે શી હિમા સતી. ૬૦
લાવણ્યે દેવહૂતિ શી; માધુરીએ સમાધિ શી,
ખેલમાં શ્રુતિના જેવી; વર્તને સ્મૃતિના સમી. ૬૧
નિર્મલા યોગ પ્રજ્ઞાશી; શુભ્રજા ચિતિના સમી,
મૈત્રી શી મુખદાયીને સેવા સમ પ્રિયંકરી. ૬૨

પાવની કરુણા જેવી, મંગલા મુદિતા સમી,
અઞ્ઞિધમાં સરિતા જેવી પતિ કાર્યે સદા સુખી. ૬૩

x

x

x

અને આમ પરણે છે તો કરોડો. માનવની એ જગજૂની
ટેવ છે. પણ આ લગ્ન જ બુદ્ધાં હતાં. અને આથી લગ્ન બાદ
કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

બંને હતાં એક જ ધ્યેય ગામી,
સમાન આદર્શ વિષે સમાધિ;
અન્યોન્યનાં પૂરક આત્મવાદી,
પરસ્પરાસ્તિત્વ યકી જ રાહ. ૬૪

અને આમ એ દંપતી પરસ્પરની અસ્તિમાત્રથી રાહ
રહીને સંયમી જીવન ગાળતાં હતા. મિશ્રજી તો મહાન જીવના-
ચાર્ય ! દિગંત વ્યાપી એમની કીર્તિ. કાર્યરત માનવને પળની
પણ કુરસદ નહીં. એકીવખતે અનેક કાર્યોમાં એમની મતિ
એકાગ્રતાપૂર્વક વ્યસ્ત રહેતી ! પોતે પરણેલા છે એની પણ
ભાગ્યે જ સ્મૃતિ થતી. અને આ બાબુ એવી જ ગુણિયલ પત્ની !
જોઈએ તેવો જ સામે પડ્યો પાડતી ! પોતે પત્ની છે એવી
પતિને કદી યાદ પણ ન દેતી. એટલું જ નહીં મહાન પતિની
એ પત્ની આશ્રમની આંતર બાહ્ય વ્યવસ્થા પણ સંપૂર્ણ પણે અને
ભારે કુશળતાથી સંભાળતી. કારણ કે—કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

પતિતણું. ગૌરવ જાણતાં સતી,
પતિ પ્રતિષ્ઠા સમજ્યાં હતાં ખરી;
આત્મા પતિનો અતિ ઉચ્ચ જાણે,
સંસાર પાતે કદિ ના હિતાદે. ૬૫
સ્વપ્નેયના સંસ્મૃતિ દેવ પત્ની—
સંસારની; ને પતિની. પ્રવૃત્તિ—

સ્વયં વધાવે; સહયોગ દેતી,
 દૂધે સદા સાકર શી લળી જતી ! ૬૬
 સમસ્ત કાર્યો પતિના સ્વયં કરી,
 સેવા વિશે પ્રેમવતી રહે મચી;
 સંસાર ચાલે કચમ ને કહાં કદી-
 જાણે ન લતા; નિજ કાર્યમાં રતિ. ૬૭
 સદૈવ તેની ફરકે ન વૃત્તિ,
 વ્યુત્થાન વિક્ષેપ સમસ્તથી હરી-
 સમાધિનિષ્ઠા પતિને સદા વરી,
 પત્ની તણી એ સહયોગ માધુરી ! ૬૮

ભામતી દેવીની આ પ્રેમનિષ્ઠા અને સેવાનિષ્ઠા જોઈને કવિ
 બોલી જાઉં છે:—

(ઉપજાતિ)

પત્ની થવું, દિવ્ય મહાન આત્મની-
 લીલા નહીં એ; સુરધાર ચાલવું;
 નદી સમર્પી નિજ મિથ વારિ-
 સમુદ્રમાં થાય નિતાન્ત ખારી. ૬૯
 ખારી અને સાગરરાય — રાણી,
 સ્વરૂપ ને જીવન તોય શાણી-
 સમર્પતી: અફળુત એ ઠહાણી,
 કવચિત્ કવચિત્ માનવ ! તેંય, માણી ! ૭૦

x

x

x

અને આમ એ દંપતીનું વિમલ જીવન વહેણુ વહી રહ્યું
 હતું. સંયમના નૂરે આત્માની નિર્મલ સુરખી ઝળકી રહી હતી.
 અને એક દિવસની વાત છે કે:—

(અનુષ્ટુપ)

શારદી પૂર્ણિમા કેરી મધુરી એ વિલાવરી,
 ગગને આશ્રમે નીરે વને વૃક્ષે રમી રહી. ૭૧

રેશમી ચંદ્રિકા કેરી મન મોહન માધુરી,
 લામતી હૃદયે આછી ઉત્કંઠા જગવી ગર્હ. ૭૨
 પ્રાણ ખોળે જરા પોહું ભાવ ઉર્મિ ઉરે થઈ !
 ક્ષણમાં ઉત્કટેન્ધા, એ અદ્ભુત અંતરે થઈ ! ૭૩
 નિજ શૈથ્યા તજી ઊઠી સૌંદર્ય દેવતા સર્મી,
 ખેંચાતી મધુરા ભાવે પતિની પાસ સંચરી. ૭૪

અને મહાસતી લામતી જ્યા પતિની પાસે સંચરી તે
 તેણે શું જોયું ?

(શાદ્દલવિકીરિત)

વેળાએ મધરાતની; શરદની વર્ષા રહી ચાંદની,
 ચારે કાર અભંગ મંગલમયી રેલાઈ શાન્તિ રહી,
 શ્રી વાયસ્પતિ મિશ્રની શિવસર્મી ધ્યાનસ્થ ને મંગલા,
 જોતાં વેંત શુભાકૃતિ પીગળતી સ્તબ્ધા થઈ લામતી । ૭૫

(અનુક્રુપ)

ભાવની માધુરીમા એ કામની જ છટા રહી,
 વાયસ્પતિ તણી જાણે ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ યોલતી. ૭૬
 ધોવાતાં હૃદયે ઊભી અશ્રુની ધાર સારતી,
 પ્રણમી પતિને પાછી આવી તેમ જતી રહી. ૭૭

પોતાના પતિની ભવ્યતા સાથે પોતાની આ વૃત્તિ છાજતી
 નથી તેનું દેવીને તીવ્રતમ ભાન થયું. અંતરમાં એ આછી
 મલિનતા માટે પણ ભારે અનુતાપ થયો. અને પોતાના સ્થાન
 ઉપર જઈને કવિ કહે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

રેતી ઉશીકું ભીંજવી રહી સતી
 કદી નહીં ને કયમ આજ આ મતિ?
 બની વિશુદ્ધા અનુતાપ અશ્રુથી,
 ન અશ્રુથી કોઈ વિકાર-માર્ગની । ૭૮

અને સતીનો પરિશુદ્ધ આત્મા,
ગયો વટાવી અવિશુદ્ધિ—માત્રા;
રહ્યો સહ્યો સૂક્ષ્મ વિકાર ઝોગળ્યો,
આત્મા તણો નિર્મલ પ્રેમ સાંપડ્યો !! ૭૯

x x x

અને આ બાબુ મહાત્મા વાયસ્વતિ મિશ્રનો આત્મા તો
નિત્ય વિકાસ-શીલ જ હતો—તે તો

(ઉપજાતિ)

અભ્યાસ વૈરાગ્યથી વૃત્તિરોધ,
સંપૂર્ણ સાધી નિજરૂપ શોધ—
કરી; યથા દર્પણ મળ બિંબ,
તથા નિહાળ્યાં નિજરૂપ રંગ. ૮૦
સુસ્પષ્ટ સાક્ષાત્ હૃદયે નિહાળ્યો,
આત્મા નિહ; આત્મ નિઠેત ભાળ્યો—
સમિચ્છાસુખાત્મા પરમાત્મ દેવ,
થંથી તૃપ્તી ને અહમેવ જોયો. ૮૧

x x x

અને આમ સાક્ષાત્કારને લઈને—

(શાર્દૂલવિક્રિડિત)

ભૂમાનંદ અનંત અંતર ઝરે દ્વૈત પ્રતીતિ ગળે,
પોતાથી નવ લિપ્ત કાંઈ નિરખે પોતે જ પોતે રમે;
હૈયામાં વિકસી અસીમ કરુણા, હુઝે પીલાતાં લહી,
છવોને, પરહુઃખલંબન મતે થોણ નિહ છવની. ૮૨
અને હવે તો મિશ્રણ—

(અનુરુપ)

થંથ લેખન પ્રવૃત્તિ આદરે મિશ્રણ રૂડી,
પ્રજ્ઞા ક્ષતભરા જેમાં પ્રકટાવે સરસ્વતી. ૮૩

x x x

અને વયો સુધી અખંડ ધારાએ ઉદ્યોગ કરી તેમણે પ્રત્યેક
દર્શન ઉપર પોતાની વૃત્તિઓ લખી. અને જ્ઞેતજ્ઞેતામાં છવનનાં

સીતેર વર્ષો વહી ગયાં. અને એમની મહા પ્રતિભા જીવનનો મહાનમાં મહાન ગ્રંથ લખી રહી હતી-કયો હતો એ ગ્રંથ ? કવિ કહે છે—

(અનુષ્ટુપ)

બ્રહ્મસૂત્ર તણું લાખ્ય શાંકરી પ્રતિભા ભર્યું,
દેવગુહ્ય, કરે મિશ્ર વ્યાખ્યામંડિત શંતનુ. ૮૪

x

x

x

અને એ કાર્યમાં પણ સતી-કવિ કહે છે—

(ઉપજાતિ)

અને સતી એ કૃતિ - લેખકાળે,
બધીય રીતે વરતે સહાયે;
ગ્રંથાન્તનો કાળ નજીક આવ્યે;
પ્રસંગ આવ્યો ઉર જે હલાવે. ૮૫

કયો હતો એ પ્રસંગ ? કવિ કહે છે:—

મિશ્રજી લેખને લીન, દીપે તેલ ગયું ખૂટી !
બાળતી વાટ દીવાની જ્યોત બાંખી થઈ વળી ! ૮૬
સતીએ દૃશ્ય એ જોયું રજે ભંગ સમાધિમાં—
થતો એમ વિચારીને પૂરે છે સ્નેહ દીપમાં. ૮૭
અડાવી વાટને જ્યોતિ રેલાતી જીવતી થઈ;
જ્યોતિવૃદ્ધિ ન શું થાતી સ્નેહે જીવન દીપની ? ૮૮

અને પરિણામે—

વધતાં દેશની ભાંજે સ્વભાવે રહેજ મિશ્રજી;
ભીંસું ને દર્શને સ્તબ્ધ ! હાથથી લેખની સરી ! ૮૯

અને વળી—

(ઉપજાતિ) .

વિના નિમેષે નયનો વિલોકે
સતી તણું લખ્ય મુખારવિદે;
ને ભામતીના ચરણારવિદે
સરી પડે ત્યાં વિમલાશુધારા. ૯૦

x

x

x

મિશ્રણની આંખમાંથી અશ્રુ પડતાં જોઈ સતી પણ
મૂંઝાઈ ગયાં—પણ તરત જ—

(અનુક્રમ)

ને કહે મિશ્રણ પ્રેમે દેવી ! તારુણ્ય શું ગયું ?
તારું સેવામતે ક્ષીણ શરીર વૃદ્ધ આ થયું ? ૯૧
કદી દેવી ! ન તેં યાચ્યું સંસારી સુખ માનવી—
ધન્ય જો પ્રેમની દેવી ! ધન્ય આચાર્ય પ્રેમની, ૯૨
વિદ્યા આચાર ને યોગ તપઃ સ્વાધ્યાય—જો બધું—
તારા દેવી ! મહાત્યાગ સમક્ષ સુચ્છ હું લહું ! ૯૩

x

x

x

અને આટલું બોલતાં મિશ્રણની આંખમાંથી વળી મોતી
સર્પાં ને સતીનો આત્મા આ કદરના બોલે—

(ઉપજાતિ)

મહુલ આત્મા નયનાશ્રુ ઢાળે
શ્રી મિશ્રણનાં ચરણો પખાળે !!
એકેયના અક્ષર દેવી સારે
મૌને મલ્યો ત્યાગ પ્રભૂત બોલે !! ૯૪

x

x

x

અને દેવીના જો અનુપમ સૌજન્યે મિશ્રણનો લબ્ધ કરુણાદ્ર
આત્મા રવી જીક્યો—

(શાર્દૂલવિક્રિત)

દેવી ! યૌવન તેં પ્રસન્ન હૃદયે સેવા તણા યજ્ઞમાં
અર્પ્યા; ના ફલ આશ અંતર તલે સેવી ધરી ધીરતા;
તારી; ધન્ય ધૃતિ; કદાચ વિહયો જો હોત સંસારમાં
તો ખે ચાર પિહાર સંતતિ વતી વૃદ્ધ થતે આ ધરા. ૯૫

x

x

x

પણ દેવી ! આપણા જેવા માટે જો યોગ્ય ન હોય, પ્રેમની
દેવતા તો નિર્વિકાર ! તો—

(ઉપજાતિ)

પરંતુ દેવી ! તુજ ધન્ય ધૈર્ય !!
અનન્ય માતૃં તુજ ધન્ય સ્થૈર્ય !!
વરે તને મારી સમસ્ત સિદ્ધિ !!
મળે તને મારી સમગ્ર ઋદ્ધિ !!

૯૬

અને મિશ્રણએ ઉમેર્યું કે—

પ્રસન્ન હું આજ તને સમર્પું
વરાનને ! આ શિશુ એક એવું—
ન કાળ જેને ગળશે કદાપિ
દાંપત્યની મંગલ એ પ્રસાદી !

૯૭

(અનુષ્ટુપ)

પ્રહસન્ન તણા ભાષ્યે લખી વૃત્તિ ઋતંભરા;
આજથી ભામતી નામે હો પ્રસિદ્ધ મનોહરા । ૯૮
ન્યાં લગી સૂર્ય ને ચાંદ તારા ને આ વસુધરા
ત્યાં લગી નિશ્ચલા વૃત્તિ થશે વિખ્યાત મંગલા ૯૯

અને આટલું કહી મિશ્રણએ ભામતી દેવીને ખોળે પોતાની
“ ભામતી ” વૃત્તિ વાત્સલ્યપૂર્વક સમર્પીને તેના સ્પર્શ માત્રે—

(અનુષ્ટુપ)

ભામતી હૃદયે આજે પ્રહસન્ન થયાં છતાં
મિશ્રણનાં નયનો વાટે પ્રેમનાં મોતીડાં ખર્ચાં । ૧૦૦
અને કવિ કહે છે—

ભામતી તે ગર્જ તો એ ભામતી આ રહી સદા
પ્રેમની દિવ્ય ગાથાથી સુભગા આ વસુધરા. ૧૦૧

x

x

x

અને આથી આવા લગ્ન પણ ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું સાધન
થઈ શકે છે. તો આપણે પણ મૂળ પદના સ્મરણ સાથે અમ્યુત
કરીએ કે:—

હરિઃ ઓં તંત્ર સત્ ।

મહાસતી અહુદ્યા

પ્રિય શ્રી શાન્તા દેસાઈને—

મેઘાવિની—યોગ સુરમ્ય મૂર્તિ,
સ્વાધ્યાયની જંગમ દિવ્ય આકૃતિ;
પ્રચુદ્ધ ભાવે રમતી—તને દીદી !
'સમર્પિતા રાજ અપૂર્વ આ કૃતિ.

રામ કનુણા
- અ હ લ્યો હા ર -

મંગલાચરણુઃ—

ઘક્તુણ્ઢ મહાકાય સૂર્યકોટિ સમપ્રભ ।
 નિર્વિઘ્નં કુરુ મે દેવ ! શુભ કાર્યેષુ સર્વદા ॥ ૧ ॥
 અજ્ઞાનતિમિરં નિઘ્નન્ પ્રેરયન્ સાધુ ઘર્ત્મનિ ।
 સદાન્તેવાસિ હૃદયે સ્ફુરતુ શ્રી હરિર્ગુરુઃ ॥ ૨ ॥
 ધીરામં કરુણાકાન્તં પાપજાલ વિનાશનમ્ ।
 પ્રપન્નાતિહરં ઘંદે હનુમત્ હૃદિ સંસ્થિતમ્ ॥ ૩ ॥

સ્તાવનઃ—

(આર્યા)

રમણુ ઠરે જે રૂપે, રમણુ તણુને રમા થ રામાનાં—
 યોગીજન તે રામે અભિરામે રમેા નયનાં.
 x x x

મૂળપદઃ—

(ગઝલ)

જગતનાં પાપ પોનારી વહે ગંગા, નકારું ના;
 અસહ વળી તાપની શાતા ઠરે ઠર અંદ્રનાં આરૂ ૨
 જગતને આંગણે ભમતા, સદાએ વીંઝણા જેવા,—
 મહા સંતો બધાં પાપો અને તાપો ગળી જાતા. ૪
 પરંતુ અંદ્ર ને ગંગા અને સંતો મળ્યા લેગા;
 વસે છે રામના નામે વિરલ એ જાણતા ગાથા. ૬
 સ્વેદના ચેત એા મનડાં ! જપી લે રામ જપ માળા;
 નહીં રામા રમા તારે શરણુ લે રામ ઉદ્ધારેઃ ૮
 x x x

અથ પૂર્વરંગ—

એક સનાતન સમસ્યા રજૂ કરતાં અબુર્ન ભગવાનને
 પૂછે છે.

અથ કેત પ્રયુક્તોઽય પાપ ચરતિ પુરુષઃ ।
 અનિચ્છન્નપિ શાષ્ણેય વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥

જીવને પાપમાં પ્રેરે કોણ ? અનિચ્છાએ પણ જાણે બલાત્
 એ પાપ કરે છે ! તે પુરુષ-જીવ-આત્માને બલાત્ કોણ પાપ
 કરાવે છે ? આ પ્રશ્નના ઉદ્વેગમાં એક સિદ્ધાંત જુધાયે છે. દેહદ્વં
 બલાત્ કરાવે છે એનો અર્થ એટલો જ કે એને મૂળમાં
 એવું કરવું ગમતું નથી. છતાં લાચારીએ એ પ્રેરાય છે. તે
 શું સાચે જ જીવને પાપ ગમતાં નથી ? કેવી રીતે એ જાણવું ?
 તે કવિ કહે છે :

(ઉપજાતિ)

આત્મા સ્વરૂપે સત; ન સ્વરૂપ-
 ઠદાપિ છોડે; નવ સૂર્ય આતપ,
 કદી વિચોળી રવિથી બની શકે:
 સ્વરૂપ હાને, નવ રૂપ કો ટકે. ૧

અને આથી:—

(સંક્ષિપ્ત)

તિમિરમાં કદી તેજ ના રમે
 નિજ પ્રકાશથી તિમિરને હરે
 તિમિર વિક્રમો ત્યાં સુધી ટકે
 કિરણ જ્યાં લગી ન રહે-જાયે. ૨

x

x

x

—અને આથી સાચે જ કોઈ પણ જીવ સ્વરૂપે પાપી
 નથી જ. કવિ ઉમેરે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

શિવ સ્વરૂપી ગ્રહ જીવ; છાંડી-
 શકે નહીં તે શિવતા સ્વરૂપની:
 ન ધૂંઝ આચ્છાદિત અગ્નિ કો દિ'
 અનગ્નિ ધાતો; ત્યમ વાત જીવની. ૩

x

x

x

અને હકીકત જ આવી હોઈને, અર્જુન ઠીક કહે છે કે
 “અનિચ્છન્નપિ” અને પરિણામે તેની પાપવૃત્તિ સ્વાભાવિક
 નથી. એ બલાત્કારે જ સંભવે. આત્મા સત્ હોઈને સ્વભાવે
 જ તેની સત્કર્મમાં જ પ્રવૃત્તિ હોય. કવિ કહે છે:—

(માલિની)

સરિત સલિલ બહેતુ^x વારિધિમાં સ્વભાવે,
 સુકૃતિ તરફ આત્મા, યોગ્ય છે; તેમ બાથે:
 તદ્વપિ દુરિત નિષ્ઠા જીવની સુપ્રસિદ્ધ,
 સહજ કદી ઘટેના વૃત્તિઓ પાપવિદ્. ૪

તો એને બલાત્ પાપમાં કેાણે થોજે છે ? પ્રશ્ન લક્ષ્ય
 વેધી છે. સનાતન છે. અને એ સનાતન સમસ્યાનો ભગવાન
 સનાતન ઉત્તર આપતાં નિર્ણય કહે છે:—

કામ યઃપ ક્રોધઃ યઃ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ॥
 મહાશનો મહાપાપ્મા વિધ્યેનમિદં વૈરિણમ્ ॥

—ભગવાનનો જવાબ પણ સરળ છતાં ગહન છે. અર્જુન !
 જીવને અનિચ્છાએ પણ બલાત્ પાપમાં પ્રેરનાર કામ છે. કામ
 એટલે કે ઇચ્છા. એ ઇચ્છા જ પાપ પ્રેરક છે. કેાઈ પણ પાપ
 હ્યે તેના મૂળમાં કામની જ કેાઈ દુરાસદ છટા હોય છે.

પણ ગાહી એક વિકટ પ્રશ્ન ઉઠ્ઠે છે. ઇચ્છા જ એ
 પાપ પ્રેરક હોય તો તો મોક્ષની પણ ઇચ્છા જ હોય છે. શું
 તે પણ અનિષ્ટ છે ? હા, તર્ક તો એમ જ ફરમાવે. પણ એમાં
 જોડું શું ? ઇચ્છા માત્ર તાબ્ય જ છે. કેમકે:—

(અનુષ્ટુપ)

સ્વરૂપે સુકૃત આત્માની સુમુક્ષા પણ બાણવી—
 રહે વિકૃતિઃ મોક્ષેચ્છા સુકૃતાથે ઘટતી નહીં. ૫

x

x

x

જો આત્મા કદી પણ બદ્ધ હોત તો તેને મુક્ત કરવાની ઇચ્છાનો પ્રશ્ન ઊઠત. પણ આત્મા તો મુક્ત જ છે. શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત રજૂ કરતાં કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

હતો નહીં બંધ કદીય પૂર્વે
કદાપિ ના બંધન વર્તમાનેઃ
ન ભાવિમાં બંધન તર્ક શુદ્ધ
વિમુક્તનો બંધ — મનસ્તરંગા ! ! ૬

x

x

x

—તો પછી મુમુક્ષા તો એક લાયકાત ગણાય છે. શાસ્ત્રનું એ કથન છે. બરાબર છે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ કશું પણ કહેવાનો ઇરાદો જ નથી. તો પછી ઇચ્છા માત્ર જ જો આમ અસેવ્ય કરતી હોય તો તો જીવનમાંથી સદિચ્છાનો પણ છેદ જ ઉડાવવો ઘટે. વાત સાચી છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે સદિચ્છાની કશી દ્વિંમત નથી. એની કિંમત છે અને ઘણી મોટી છે, આ તો નવો સિદ્ધાંતની જ છણાવટ કરીએ તો જે સ્વત્ય કહે તે સ્વીકારવું જ રહ્યું. તો પછી સદિચ્છાનો વિષય શો ? સમસ્યાનો ઉકેલ આપતાં કહે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

કાંટાવતી જેમ કદાય કાંટો;
એકે નહીં જેમ રખાય પાછો—
શોધી શુભેચ્છા વતી દુષ્ટ ઇચ્છા
અંતે તજે તેય પ્રયોધ ઇચ્છતા. ૭

x

x

x

આમ કાંટાથી કાંટો કાઢી પછી તે બંનેનો જ જેમ ત્યાગ થાય છે તેમ સારી ઇચ્છાથી નહારી ઇચ્છાને શોધી—પછી બંનેનો ત્યાગ ઇષ્ટ છે. વળી એના સમર્થનમાં કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

સારી નઠારી યદિ હોય ઇચ્છા-
સ્વરૂપમાં તો, ન સ્વરૂપ છાંડી-
સુપુષ્પિતમાં લુપ્ત કદી ય થાત ! !
સ્વ માં ન ઇચ્છા-ઇતિ સિદ્ધ વાત ૮

x

x

x

આથી:—

(અનુપ્રકૃપ)

હોખંડી શૃંગલા ઇચ્છા નઠારી હેય પદ્મમાં—
તો હેમ—શૃંગલા સારી, કિન્તુ બંધન બેઠમાં. ૯

x

x

x

અને આથી ભગવાન ઠીક કહે છે કે:—“કામ વ્ય:”-
પાપ પ્રેરક કામ જ છે. અને વળી ભગવાન તે જ શ્વાસે કહે છે
કે ક્રોધ વ્ય:—જે કામ છે તે જ ક્રોધ છે ! વિચિત્ર વિધાન છે ને ?
કામ અને ક્રોધ તો પરસ્પર વિરોધી ! ભગવાન કેમ તો એ
બન્નેને એક જ ત્રાજવે તોલે છે ? કવિ ઉત્તર દેતાં કહે છે:—

(અનુપ્રકૃપ)

કામના ભંગથી ક્રોધ ઉદ્ભવે; માત કામના-
ક્રોધ છે યુગ; ના સત્ત્વે દોષ ખાસ વિશેષત: ૧૦

x

x

x

અને આ કામ ક્રોધના માળાપ કોણ ? ભગવાન કહે છે—
રજોગુણસમુદ્ભવ:—એ પાપ પ્રેરક કામ અને ક્રોધના પિતૃપદ છે
રજોગુણ અને આમ એનું કુળ બતાવી પ્રભુ એના પરાક્રમનું
વર્ણન કરતાં કહે છે—મહાશનો મહાપાપ્મા એ કામ મહાશન
—મહાખાઉધર છે. અને એ શું ખાય છે ? કવિ કહે છે:—

(તોટક)

તનને—મનને—વળી અંતરને,
બલને—મતિને—ગુણ સંપત્તને;

દદ નિશ્ચય—વીર્ય—પરાક્રમને,
ધૃતિ—ક્રાન્તિ—મનોજવ—સંસ્મૃતિને. ૧૧

x

x

x

નવ કોઈ પદાર્થ અલક્ષ્ય રહે,
સઘળું સરખ્યે નવ ભૂખ શમે;
અતિ ખાય તથાપિ ન તૃપ્ત બને,
અતઃ એવ મહાશય કામ લાણે. ૧૨

x

x

x

અને આવા મહાખાઉધર કામને ભગવાન “મહાપાપ્મા”
—મહાપાપી કહે છે કેમકે એ જ ક્રોધ રૂપે—

(ભુજગી)

મહા પાપ એવું નથી કોઈ જેને,
કરે માનવી ના કદી ક્રોધ ધણે;
પિતા માત કે બ્રાત કે દાર સુદા,
થઈ ક્રોધથી અંધ ને કાર મારે. ૧૩

x

x

x

આવા એ મહાપાખાને ભગવાન વેરી કરાવે તો તે યોગ્ય
જ છે. કેમકે:—

(શાલિની)

જે વેરી તે જન્મ ચાલુ બગાડે,
ભાવિમાં ચે શાન્તિને તે ભગાડે;
કામ—ક્રોધે કર્મ કાળાં જ થાય,
કાંટા વાપી કેમ કેળાં લણાય ? ૧૪

x

x

x

આવાં એ વેરીની કાર્ય કુશળતા વર્ણવતાં ભગવાન સ્વયં
કહે છે:—

ધૃમેનાવિચલે વન્હિઃ યયાદર્શો મલેનચ ।
યથોલ્લેનાવૃતો ગર્મસ્તથા સેનેદ્માવૃતમ્ ॥

તેન = કામેન इदं = જ્ઞાનં આવૃતં = પ્રાવૃતં-ઘેરાયેલું હોય છે.
એ જ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:—

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યઘેરિણા ।

કામરૂપેણ કૌંતેય ! દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥

—આવે આ કામ જ્ઞાનીનો જ નિત્ય વેરી છે. —એટલે
કે જ્ઞાની જ એ સુખદાયી રૂપે આવે તો પણ એની પરિણામે
દુઃખદાયી શક્તિ બાણે છે. બીજા તો કવિ કહે છે:—

(ઉપભતિ)

લોખા જનેા તો ભરમાઈ બાય,

કામે સમખ્યાં સુખમાં ફસાય !!

આરંભમાં તે મધ મીઠું લાવે,

અસહ્ય અંતે પરિતાપ લાવે. ૧૫

x x x
આવા એ કામરૂપી વેરીની ખૂળી તો એ છે કે એ
આપણા પોતાનામાં જ થાણું જમાવીને બેસે છે. ખાય તેનું
જ ખોદે છે. ભગવાન એનું સરનામું આપતાં કહે છે:—

“इन्द्रियाणि मनोयुद्धि रस्या धिष्ठान मुच्यते”

ઇન્દ્રિયો-મન-અને મતિ—એનું રહેકાણ છે. અને એ ત્રણમાં
રક્ષીને—એ ત્રણને ફાસલાવીને આત્માને વિમોહિત કરી, લાચાર
લાચાર કરી મૂકે છે. ભર બજારમાં આત્માની લાજ લૂંટે છે.
અને આવે કાળો ઠેર વર્તાવનાર એ કામને ભગવાન કહે છે:—

सम्मानं त्वं इन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

આથી સૌથી પહેલાં, હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! અબ્બુન ! ઇન્દ્રિયોને
વશ કર-અને પછી—

पाप्मानं प्रजहि क्षेपं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

એ મહાપાપી અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર કામરૂપી
વેરીનો જડમૂળમાંથી નાશ કર. અને આમ ભગવાન આદેશ

(ઉપજાતિ)

સંધ્યા—ઉષા, ને પ્રતિભા, શશિપ્રભા,
સમાધિ—સત્વે સરજી અહંદ્યા;
જાણે ધરિત્રી તલમાં વિહારિણી—
સૌંદર્ય દેવી જનતાં શરીરિણી ! ૨૦

x

x

x

(અનુક્રુપ)

એવી શુભકતા રૂપે યોગ નિષ્ણાતની ય જો,
ખણી નાંખે ધૃતિ; કોણે જન્માવે ઉર વ્યગ્રતા ! ૨૧
આવી એ સુંદરી સુગંધા યૌવન-શ્રી—સુશોભિતા;
શુભ-શ્રીથી મધે, પુષ્પે વનશ્રી માધવી યથા. ૨૨

x

x

x

અને આવી કન્યા જોઈને પિતાને કુદરતી રીતે જ તેનાં
દમ કરવાની ઇચ્છા થઈ અને

(અનુક્રુપ)

તારુણ્યે તગતી તેને કન્યાદાન વિધાનથી,
અપવાને કરી ઇચ્છા યોગ્ય કો અનિ-વર્ધને. ૨૩

અને:—

હતા ગૌતમ બ્રહ્મર્ષિ યોગ—નિષ્ઠ મહામતી,
બ્રહ્મ વર્ચસથી દીપ્ત ક્રિયા યોગી મહામુનિ. ૨૪
સમર્પી તેમને કન્યા બ્રહ્માણ્યે વિધાનથી,
સોડે વરવધૂ જોડી શ્રદ્ધા શું વિધિના સમી. ૨૫
મિથિલોપવને સ્થાપ્યો ગૌતમે નિજ આશ્રમ,
રમ્ય મંગલ ને દિવ્ય પૃથ્વીએ સ્વર્ગના સમ. ૨૬

x

x

x

—અને એ દિવ્ય આશ્રમમાં વસી તેઓ વિધિપૂર્વકને
ગૃહસ્થાશ્રમ પાળતા હતા. કવિ_કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો પાળે જન્ને યથાવિધિ,
મધ્યાન્હોત્તર છાયાશી રુચિ-પ્રીતિ-રતિ-વધી. ૨૭
વૃક્ષે વેલી, ઘને વિદ્યુત્, અગ્નિધએ સરિતા ઢળી.
અહલ્યા ગૌતમે સોહે યોગે તત્ સાધના સમી. ૨૮

x

x

x

અને આમ એમનું દાંપત્ય સુખી હતું. એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ
પણ માનો આત્મ દર્શનની સાધના જ હતી—અને ગૃહસ્થાશ્રમ
એવો જ હોવો ઘટે. કવિ કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

સાધનામાં નહીં બાધા ગૃહસ્થાશ્રમ માનવી;
સ્વભાવ—મનના મેળે કેડી એ છે સમાધિની. ૨૯

x

x

x

અને આમ વર્ષોનાં વર્ષો વીતી ગયાં. એ સંસારમાં લોગ
કરતાં યોગને, મઝા કરતાં મર્યાદાને વધારે સ્થાન હતું. અને
એને લીધે કવિ કહે છે:—

(ઉપજતિ)

ન દેહ સૌંદર્ય ઘટયું જરાએ,
થયું વધારે તપના પ્રભાવે.
તપઃ પ્રયોગે કમનીયતા વધે:
અસંયમે સુંદરતા સદા ઘટે. ૩૦

x

x

x

અને એક દિવસની વાત છે. અહલ્યાના અપાર્થિવ
સૌંદર્યની વાત ઈન્દ્રને કાને પડી. અને દેવરાજનું મન લોભાયું.
અહલ્યાના દર્શન માટે તેને તાલાવેલી લાગી. અને એક વખત
તેણે અહલ્યાને જોઈ પણ ખરી. બસઃ એક વખત તેને જોઈ
પછીથી તો:—

પ્રવાહ વેગથી તૂટે જેમ બંધ નદી તણા;
તૂટતો ધૈર્યનો બંધ, કંદર્પ સમ ધ્રુવના— ૩૯

x x x
દર્શને, પ્રાર્થને, દેવ—રતિ—કીડા—કુતૂહલે;
કંધાતાં આત્મનો નાદ, વિવેક મંદતા ગમે. ૪૦
x x x

અને કથાકાર કહે છે:—

ગમી તે માધુરી; મૂર્તિ ગમીને મૂર્છના વળી,
ગમી તે ક્ષણને ભૂલી ધર્મ, અર્પતી સંમતિ. ૪૧

અને કથા કહે છે:—

રજસ્વલ પળો વીતી: મેઘ વીંટી શશિકળા.
મુક્ત મેઘવતી યાતાં પુનઃ જેમ પ્રકાશતી— ૪૨

x x x
અહંકાર અંતરે તેમ આત્માની રેશની ઝળી,
કુકર્મ રમરણે ઝાંખી થતી દિવસ—દીપ શી ! ૪૩
x x x

(ઉપજાતિ)

હવે થતો અંતર મધ્ય દાહ,
અશાન્ત આત્મા પ્રજળે અપાર;
શિરાવહે વેગવતી; પ્રકંપ—
હૈયે થતો ભેરવ પાપકંઠ ! ૪૪

અને કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

અને સહસ્રાક્ષ ઉરે ય કંપ
જાગ્યો—હરે શાપ તણા પ્રચંડ:
ઠહે અહંકાર: “સુરવર્ષ લાગે—
રક્ષા મને—આશ્રમ સીમ છાંટે. ૪૫

કવિ ઠીક કહે છે કે:—

કુકર્મથી લીતિ અનંત જન્મે
કુકર્મથી શાન્તિ દિગંત ભાગે;
કુકર્મથી શ્રી—મતિ—તેજ—કીર્તિ
હણાય; કુકર્મ મહાન વેરી. ૪૬

x

x

x

અને ઇન્દ્રને પણ અહલ્યાની વાત અને સલાહ યોગ્ય લાગી. તેણે ત્યાંથી ભાગવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને જ્યાં આશ્રમનું બારણું ખોલવા ગયો ત્યાં તો—

(ઉપજાતિ)

મહર્ષિની મંગલ ભવ્ય મૂર્તિ
પ્રશાંત પુણ્યા તપતેજ વેરતી:—
પ્રવેશતી આશ્રમ દ્વાર ઠેલતી
નિહાળતી—નિમ્બલ દેવ આકૃતિ ! ૪૭

અને તે ઉપરાંત:—

અસ્વસ્થ જીભી નિજ ધર્મપત્ની
ચિત્રે લખી શી નિત—નૂર હીણી:
વિદ્વોકતાં તત્ક્ષણે એ પરિસ્થિતિ—
મહર્ષિનું અંતર તો ગયું કળી ૪૮

અને તરત જ:—

(અનુષ્ટુપ)

કેધ: ને ખેદ ને શોક; વિરાગ; કરુણા તણી;
કમશ: વૃત્તિઓ હેયે મહર્ષિના ફરી વળી । ૪૯

અને આ બાબત:—

(ઉપજાતિ)

મહર્ષિને—કુદ નિહાળતાં હરિ
પડ્યો પગે; દેહ વિષે ધૂળરી,

ચડી: ક્યોં હુકૂત ઝોકરાર;
અને મહુર્ષિ કરતા વિચાર. પ૦

(शास्त्रविहित)

બહુ ઠામ પરાક્રમે સિવસમા ચોગીશનાં ધૈર્યની—
તૂટી પાળ; ગયા અસંખ્ય જગમાં ઠાળ પ્રવાહે વહી;
અર્ધ માફ; પરંતુ ઉત્તમ લણી લાળી કનિષ્ઠો જગે—
વતે; દંડ સુયોગ્ય; નિશ્ચિત ઠરી વાણી મહર્ષિ વદે. ૫૧
અને મહર્ષિએ શું કહ્યું !—કવિ કહે છે:—

(અગ્રહણ)

૧૫૬ ! ધારુ' ઠરુ' લસમ આ દણે સ્વર્ગ' સંહરુ';
 કામલમ્પટ ! કિન્તુ ના મયાનિ ધર્મ' મારણુ' !! પર

“ છતાંએ પંઢ તું થાજે,” વઢી આપું; વઢાવળી-
 ઉઢેશીને અહથ્યાને—અહથ્યા મૂળતી ઊલી— ૫૩

“ મોહની આંધળી આંધ્રી લહી તો ચે નહી” લહી;
હીરો ચાલિયનો વેચ્યો લઈ કિંમત કાચની ! ૫૪

ભૂદ્વી ધર્મ; કસ્ટુ પાપ; કામના વિક્રમે ઢળી;
છતાં તું ધર્મપત્ની છે—પ્રેમપત્ની ગણી, વળી. ૫૫

ક્ષમાની ભાગિની તો જો અશુદ્ધિ પ્રેમ ના સહે;
આથી તે જ્યાં લગી જીવે તું પત્ની મમ ના રહે. ૫૬

શુદ્ધિ તારી થતાં પાછી પ્રિયા—પત્ની થશે મમ;
ત્યાગ નહીં તને તો એ પ્રેમનો દેવ નિર્મળ. ૫૭

આથી તને તણ આજે સંચરું હું હિમાલયે,
 આહી તને હણ ચાહું ચાહીશ હું ભવે ભવે. ૫૮
 પ્રિયે! આશ્રમ આ તારો; હજારો વર્ષ તું અહીં—
 વાયુલક્ષ્મી જિતાક્ષા ને નિરાહારી તપસ્વિની. ૫૯
 થઈ અદૃશ્ય ભૂતોને આશ્રમે ભસ્મશાયિની;
 રામદર્શનથી પૂતા થશે તું મૂઢ ભામિની! ૬૦
 રામની કરુણા પામી પુનઃ તું પામશે મને.
 વિશુદ્ધ પ્રેમની મૂર્તિ, કહી આવું પળે વને. ૬૧
 ચિત્રાપિંત પરી જેવી અહલ્યા પતિદેવની,
 પ્રેમની પ્રતિમા જોતી ધરણીએ પડી ઢળી. ૬૨
 અને ત્યારબાદ પતિ વિહોણી અને સૌ ભૂતોને 'અદૃશ્ય
 એવી તે ધિચારી અહલ્યા—

(અનુષ્ટુપ)

આશ્રમે એકલી રે'તી નિરાહારા તપસ્વિની;
 પ્રાયશ્ચિત્ત કરે દેવી પ્રતીક્ષા રામચન્દ્રની. ૬૩
 દિન રાત જપે માળા અંતરે રામનામની;
 શ્વાસે શ્વાસે સરે ધૂન-સાધના ભવ્ય પાવની. ૬૪
 અને એટલું જ નહીં—એ અદૃશ્ય મૂર્તિના રામનામને
 પ્રેમલ કરુણુ જાય જતા આવતાને સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યે કે—

હે રામ રામ રઘુનંદન રામ રામ

હે રામ રામ કલિમંજન રામ રામ

હે રામ રામ મનરંજન રામ રામ

હે રામ “एहि” ભવભંજન “देही दृष्टिम्” ૬૫

અને આમ વર્ષો વહી ગયાં રામનું નામસ્મરણ કદી
 વ્યર્થ જાય ખરું? કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

રામનામતણા જાપે તાપ—પાપ—બધાં ગળે

શુદ્ધિની સરિતા વહેતી સમાધિમાં જઈ મળે. ૬૬

(ભુજંગી)

અહંત્યા હવે રામના નામજાગે—

વિશુદ્ધા, હૃદે રામનાં ધ્યાન રાજે;

ખડિભાંન ના અંતરે રામમૂર્તિ

જીવે; દિવ્ય માણે સદા ભાવ સ્ફુર્તિ ૧૭

અને હવે તો પ્રભુને પણ ચિંતા થઈ. પણ પ્રભુ તો સર્વજ્ઞ—કયા છવનો ક્યારે ઉદ્ધારનો સમય પાડે છે તે જાણે છે. અને તેવી જ તેની યોજનામાં પણ જોગવાઈ હોય છે. અહંત્યાની પાપ કાલિમા હવે તો સ્મૃતિમાંથી પણ માનો છટકી ગઈ છે અને તેના ઉદ્ધારની પણ આવી રહી છે. ભગવાન રામચંદ્ર તે જ વખતે મિથિલાના ઉપવન પાસેથી પસાર થાય છે. લક્ષ્મણજી અને વિશ્વામિત્ર સાથે જ હતાં. અને મિથિલાના ઉપવનમાંનો નિજન આશ્રમ જોઈને શુરુદેવ કને તેનો ઇતિહાસ ગેજવે છે અને શુરુદેવ આજ્ઞા કરે છે કે:—

તદાગચ્છ મહાત્તેજ ! આશ્રમં પુણ્યકર્મણઃ ।

તારયેનાં મદ્દામાગાં અહલ્યાં દેયરુપિણીમ્ ॥

અને શુરુદેવની આજ્ઞા મળતાં લક્ષ્મણજી તથા શુરુદેવ સહિત ભગવાન આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા. પરમાત્માનો યગ પડતાં વાર:—

(અનુબંધ ૫)

અદૃશ્યા જે હતી દેવી દૃશ્યા રામ કૃપા વતી—

થઈ તે સર્વજૂતોને; રામની દષ્ટિએ ચડી. ૧૮

અને તે વખતે મહાસતી અહંત્યા દેવી હતી ?—કવિ કહે છે:—

ધૂમ્રથી આવૃતા વન્દિ અર્ચિશી; સૂર્યની પ્રભા—

ધુમ્ભસે વીંટળાઈ વા, નીહારે શશિની કળા. ૧૯

અને પ્રભુની તેના ઉપર દષ્ટિ પડતાં વાર તેની તે અહંત્યા—કવિ કહે છે:—

સત્કર્મે સોહતી શ્રદ્ધા; વિવેકે દીપ્ત ભાવના;
સ્વ માંગલ્યે શ્રુતિ ગાથા; પ્રેમે શ્રી હરિની કથા. ૭૦

અને આ બાબુ અહલ્યાની દષ્ટિ ભગવાન ઉપર પડી
તો સામે:—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

મેઘરયામ—મનોર—મંગલમયી—ધાત્રી મહામોદની;
શોકેચ્છેદકરી; ભવાધિતરણી; મોહાર્તિવિધ્વંસની;
પાપબ્ધી; શ્રુતિ ગૂઢ; ભાવ લહરી; કાર્ણવની નિર્ઝરી,
મૂર્તિ શ્રી રઘુવીરની—નિરખતાં સ્તબ્ધા અહલ્યા યર્ષ!! ૭૧

અને એ મનોહર મૂર્તિ જોતાં:—

(ઉપજતી)

પ્રેમાશ્રુ ધારા નયનાબ્જથી વહે,
મવાહ પૃથ્વી તલ-દેહ—ભીંજવે;
સમાધિ—આનન્દ વિષે સ્વયં સ્ફુરે,
માંગલ્ય હેથે વણુ સીમ વિસ્તરે ૭૨

x

x

x

અને તરત ભગવાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણુ સહિત

(અનુદ્રુપ)

અહલ્યા અરણ્યે રામ સહ લક્ષ્મણુ વંદતા,
દૌશલ્યા શી અહલ્યા એ સ્પર્શથી ભાન જૂલતાં. ૭૩
સદે સમાધિમાં પાછાં—સ્પર્શે એ રામભદ્રના,
હતો ના સ્પર્શ, સૌ પાપો એ બહાને રામ પી ગયા. ૭૪

અને પુનઃ વ્યુત્થાનમાં આવતાં અહલ્યા બોલી બિટ્ટી:—

અહલ્યા:—હે રામ !

રામ:—ઓ મા

અહલ્યા—રઘુવીર !

રામ:—પાવળી !—

“તું છે જનેતા સમ આ ત્રિલોકની !!

આહવા: હું પાપીણી ?—

રામ:—મા ! નવ એવું બોલતી—

આહવા:—ઓ રામ !—

રામ:—મા ! તું પ્રભુ ભક્તિ—જાહનવી ! ૭૫

—અને એ જ ક્ષણે મહર્ષિ ગૌતમની ભાવ ગદગદ વાણી
સંભળાઈ દે:—

(અનુષ્ટુપ)

આહવાયે ! ધન્ય હું આજે: કરુણા ધન્ય રામની;
મહામતી ! મને તાર્યો—ધન્ય આ પ્રેમની ઘડી. ૭૬
અને બધાયે તેમના તરફ જોયું—અને ક્ષણ વારમાં:—

(અનુષ્ટુપ)

દંપતિ તે હજ્યાં પ્રેમે શ્રીરામ ચરણાબ્જમાં,
પગાળે પ્રેમનાં અશ્રુ તેમને રામભદ્રનાં ૭૭

અને તે ક્ષણે પાપ ઉપર પ્રભુ કૃપાનો વિજય સ્થપાયો.
તો આપણે પણ પ્રભુ કૃપાનું ચિંતન કરતાં મૂળપદને સ્મરી
અચ્યુત કરીએ:—

મૂળપદ:—

સવેળા ચેત ઓ મનડાં ! જમી લે રામ જપમાળા,
નહીં રામા રમા તારે શરણ લે રામ ઉદ્ધારે.”

હરિ: ૐ તત્ સત્ ।

અનન્ત તરફ કુચ
- મ હા ત્મા ગાં ધી જ -

મુંગલાચરણ:—

- ૐ વક્તુળ મહાકાય સૂર્યકોટિસમપ્રભ ।
 નિર્ધિવ્યં કુર મે દેવ શુભકાર્યેષુ સર્વદા ॥ ૧ ॥
- ૐ શજ્ઞાનતિમિરં નિગ્નન્ પ્રેરશ્યન્ સાધુવર્ત્તનિ ।
 સદાઽન્તેવાનિહૃદયે સ્ફુરન્તુ શ્રીહરિર્ગુરુઃ ॥ ૨ ॥
- ૐ સર્વમૃત સ્થિતં ધંદે મહાકારુણિકં હરિમ્ ।
 યસ્ય કૃપા કટાક્ષેણ સ્વાદુમાનં ચિન્દત્તે જનઃ . ૩ ॥

રેતવન:—

(આર્યા)

ઘટ ઘટ વસતો બહાલો પ્રેમ તણી લિલ્લા રહ્યો માગી,
 પ્રેમ મળ્યે એ રાણી તો સંતો પ્રેમ કરો ધૃષ્ટા ત્યાગી ૧

મૂળપદ:—

- ભજ ગોવિન્દં ભજ ગોવિન્દં ગોવિન્દં ભજ મૂઢ મતે !
 ભજન નથી કેા ભારે હરિનાં સહજ થતાં જો સમજે. ૨
- ઘટ ઘટ ધામ કયું બહાલાએ સૌને મળવા ઠાળે,
 અણું અણુમાં છે એનાં ધાણું જીવન મિલનનાં આણું. ૩
- કેમ શુભાવે સજ્જન થાણા ! હૃલ્લસતમ આ ટાણું ?
 બહાલ કરી ગા તેનાં ગાનાં કરને રસનાં લહાણું. ૪
- છોને વીતે યુગ યુગ બહાલાં ભજન વિના નવ રાણા,
 રીઝે તે વૃષભાણુ સુતાનાં મર્મ જીવનના છાના. ૫
- પરહર તાગં મન દંશેણું સૂગ—ધૃષ્ટાને ત્યાગી,
 નિરખ હરિને ઘટ ઘટ રમતો તો તુજ વૃત્તિ સાચી. ૬

પૂર્વરંગ:—

ઉપનિષદ્ કહે છે:—

“ઉદરં અપિ અંતરં કુરુતે અથ તસ્ય મયં મવતિ”—

જે કોઈ સહેજ પણ અંતર દરશે તો તેને ભય ઉપજશે.

ખીલે ઋષિ પણ સંમતિ દે છે કે:—

“ ब्रह्म तं परादानं यः आत्मनः अन्यत्र ब्रह्मवेद—

પ્રહ્મ તેને દ્વર ફેંકી દે છે જે આત્માથી પ્રહ્મને લિન્ન બાણ છે.

અને ત્રીલે ઋષિ તો ટહૂકી બિઠ્યો કે:—

“ यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु च आत्मानं ततो न विजुगुप्सते ” ॥ ૭ ॥

જે સૌ ભૂતોને આત્મામાં જ જુવે છે અને સૌ ભૂતોમાં આત્માને જ જુવે છે તો તે આત્મદર્શનને પ્રભાવે કોઈની ઘણા કરતો નથી. અને ભગવાન કહે છે:—

“ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ” ॥ ૮ ॥

અને ભક્તનાં લક્ષણ આપતાં ભગવાન સૌથી પહેલાં કહે છે કે:—

“ अद्वेष्टो सर्वभूतानां मैत्रः करुण यव च ”

અને અજીનને ભગવાને વિશ્વરૂપનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવી એક મધમીઠું સૂચન કર્યું છે કે:—

“ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ”

તો આં બધાં શ્રુતિ સ્મૃતિ વાક્યોનું તાત્પર્ય શું ? તાત્પર્ય તો શ્રુતિ સ્વયં વર્ણવે છે:—

“ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा—

પ્રાણીમાત્રમાં એક જ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતોના અંતરાત્મા દેવ નિગૂઢ છે.

અને જેને એ દેવદેવનું દર્શન થાય છે તેના છવનમાં નિર્વૈરતા આવે છે. તેની ઘૂણા-જુગુપ્સા-તિરસ્કાર-લેદ વગેરે ગાયબ થઈ જાય છે. ભગવાન સ્વયં સૂચવે છે કે:—

“વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગચિ હસ્તિનિ ।
શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પઢિતાઃ સમવર્ણિનઃ ॥૧॥

અને આ બધાય બોલો બોલવે તો બહુ મીઠા છે.
કહેવત છે:—

સ્વાસ્થ્યે વા કો ન પણિતઃ ?—

વ્યવહારમાં આ જ્ઞાનની કસોટી હોય છે કસોટીએ જે
પાર ઉતરે તે સાચો કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતી)

સોઠુ અને પિત્તળ બેઉ પીળાં—
કઠોર એની કરતાં પરીક્ષા—
—આગે; થતી પિત્તળની ફેળેતી;
સુવર્ણની રે' અવિકાર સંસ્થિતિ. ૧૦

આગ જેવા કઠોર પ્રસંગે વેદાન્ત જ્ઞાનની પરીક્ષા: તે
વખતે પંડિત—પોપટની જાત પરખાય છે. કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

ધોળાં દીસે છે બક ને મરાલ,
કરે ય બન્ને જલમાં વિહાર;
પયોવિવેકે પશુ હંસ, હંસ,
સમાન છે ને બક હંસ રંગ ૧૧

અને પાખર—પંડિતની બુદ્ધાઈ ક્યારે વર્તાય છે ? કવિ
ઉમેરે છે કે:—

(ઉપજાતી)

ન ઠાક ને ઠાકિલ રંગલેદ,
રહેય બન્ને વન એક વૃક્ષ;
ન ઠાક કે ઠાયલ થાય કત્તે,
વિશેષતા સ્પષ્ટ થતી પ્રજાત્યે. ૧૨

અને આથી:—

(અનુબંધ ૫)

સિંહનું ચામડું ચોઢયે રાસલ સિંહ ના બને,
કર્ણવિદ્યા સમી વ્યર્થ ચેષ્ટા એ અંતમાં દમે. ૧૩

આ કારણે દશેરાનો ઘોડો જો તે જ દિવસે ન ચાલવાને
હોય તો પછી તેને ખપરાવેલી ચંદીનો શો અર્થ ? આત્માને
લગતું ધવણ કે પઠન જો આત્માને પ્રસ્થાપિત કરવાની પળે જ
વ્યર્થ જવાનું હોય તો તેનો અર્થ શો ? અને આથી સમજી
પુરુષો કહે છે કે:—

“ જ્ઞાનં ભારઃ ક્રિયાં ચિના ”

અને સંતો પણ ઉચ્ચરે છે કે:—

(અનુબંધ ૫)

ટનખંધી ભલે જ્ઞાન કામનું નવ એ કદી,
ભલે વર્તન હો તોલો તોય તે તો જનું ચડી. ૧૪
અને આપણા યુગનો રોગ શો છે ?

(અનુબંધ ૫)

જાણે ધણું; કરે થોડું; કદ્યે કિન્તુ ન આચરે;
સાધના વિષુ સિદ્ધિનાં સોણલાં સહુને ગમે. ૧૫
ગજે બહુ ન તે વર્થે; બોલે બહુ ન તે કરે,
કસોટી વેણની વર્થે; ધર્મ આચારમાં વસે. ૧૬

—અને આથી જીવનમાં—

કરે તે જગમાં મોટો; ચાલે તે માર્ગ કાપતો;
જમે તે યાચ સંતૃપ્ત; પીએ તે તૃપ્ત તો થતો. ૧૭

અને જેમ વ્યક્તિમાં તેમ સમાજમાં પણ આ જ ન્યાય
છે. આપણો સમાજ:—

(અનુક્રુપ)

હજારો વર્ષથી આત્મા—પરાત્મા—જ્ઞાન—સક્રિયતાની—
યોગની કરતો ચર્ચા—સત્સંગ—ધર્મ—કર્મની !- ૧૮
અને છતાં—

(અનુક્રુપ)

મોટા ભાગે રહે કારો ભીંજતો દેમ એ નથી ?
પાકમાં કડછી જેવો છજા કેમ થતો નથી ? ૧૯
આ એક મોટી સમસ્યા છે. પરિણામે—

“ સર્વવ્યાપી પ્રભુ નહીં, પાપાણે પૂજવો સહી : ”
પરંતુ—

શિક્ષા રહી; ગયો ઈશ; બન્યો પાપાણુ માનવી ૨૦
અને આથી—

(અનુક્રુપ)

છીડી કબૂતરાં પ્રવાન જમાડે એ ધરાઈને,
ન એ ખોટું; છતાં ભૂખ્યો માનવી એ જ વિમરે. ૨૧
મારતો—ઘેરતો લાજે છતાં ના ભાઈ ભાઈને;
ધર્મધ્વજ ચડાવેને જ્ઞાન ના ઈનસાનની. ૨૨
આટલે જ આ ચિત્ર પૂરું થતું નથી—યુગદર્શન કરતાં
કવિ કહે છે—

(ઉપમાનિ)

ધમંડ એને કુલ—વૈષ્ણવ કેરાં,
સંસ્કારને સંસ્કૃતિનાં અનેરા;
સંપત્તિ—સત્તા—વળી ઉદ્યતાનાં,
કલ્યાણનાં એ નવ હોય આજા ! ૨૨

—અને આ ધમંડે આશકેડમા આવીને તો મોઝાં મૂકી
છે. સામાજિક ધૂણાનુ એ ઉત્કર્ષગિન્દુ છે આ ઘોર માનવ
દ્રોહ—કવિ કહે છે—

(અનુદ્વેષ)

કર્મ સિદ્ધાન્તને ખડાને ઢેક લાંગી ચમારના,
સામાજિક અહિંકારે સંપૂર્ણ દાખવે ધૂણા ૨૪
માનવી હક્કથી એને સદા વંચિત એ કરે
વર્ગ અસ્પૃશ્યનો સર્થ ધર્મ પાળ્યો અનુભવે! ૨૫

આવા ખ્યાલે અસ્પૃશ્યોને માટે તો:—

(ઉપજાતિ)

અસ્પૃશ્યથી ના કદી ગામ વચ્ચે—
વસાય. ના મંદિરમાં જવાય;
ન ગામ ફરે જલ વા ભરાય
છાયા ન સુદાં જિંચથી ખમાય! ૨૬
રહેજે અડાતાં અલડાઈ ભય
સચેલ સ્નાને જ પવિત્ર થાય!
લોકો તણે મેલ જ ઉપડાય
સ્વપ્નેય ખીણું ન કરી શકાય! ૨૭
સવર્ણથી જુલમ કરી શકાય
એનાથી શબ્દે નવ ઉચ્ચરાય!
ગીતા તણાં ગાન છતાં ગવાય!
ને શાસ્ત્ર ખડાને સધળું જ થાય! ૨૮

આ ઈશ્વર દ્રોહ સામે માનવ આત્મા કકળી ઊઠે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

આ મૂર્ખતા! શાસ્ત્ર તણી અવજ્ઞા!
કન્હિસા કન્હિસર! સુદોષ પ્રાપ્ત!
આ ધર્મ? હિંસા! પ્રભુની ઉપેક્ષા!
વેદાન્તની થાય તથાપિ ચર્ચા! ૨૯

આ દંભનું નાટક અહીં જ અટકતું નથી. આ ધર્મ અને
ઈશ્વરના નામે ચાલતી ધૂણા સામે જો કેઈ ઈશ્વરનો લાલ ખંડ

જગાવે તો ધર્મ ખતરામાં છે, એ બહાને તેને પણ ક્યડી નાંખતાં માનવ ચૂકતો નથી. નરસિંહ મહેતાને એ અનુભવ ઠરાવેલો, પણ એ તો:—

(પ્રભાતિયું)

“અખિલ પ્રહ્લાંડમાં એક તું શ્રી હરિ
જૂજવે રૂપ અનન્ત ભાસે.”

—નો દખ્ખા હતો. એટલે સમાજ તેની સામે ન ટકી શક્યો. પણ હજી આ માનસિક તીવ્રતર હિંસા અને રિખામણી, માનવ સમાજમાંથી નામશેષ થઈ નથી અને આથી ઋષિ આત્મા કહે છે:—

(વસંતતિલકા)

રોકેટ તારું ગયું યદ્યપિ ચન્દ્રલોકે,
ઠાલે જયે શઠ નહીં કદિ શુક લોકે;
આકાશ અંતર ઘટચાં પણ અંતરોનાં,
રહેજે ન અંતર ઘટચાં; ઋષિ લોક રોતા. ૩૦

આજે ઋષિઓ કેમ રુવે છે? કવિ કહે છે:—

(ઉપભતિ)

અલેદની મૌલિક શોધ અપી
આત્મા તણા; તો ય ન બેદ દષ્ટિ
તારી ગળી મકંટ? લેદ વૃદ્ધિ
અલેદ ઓથે દિનરાત તેં કરી. ૩૧
વાણી વિષે તેં પરમેશ સંધયો
આચારમાં ના લવલેશ બિતર્યો;
વખાણ તેં સિદ્ધિ તણાં કર્યાં બહુ
ન સાધનાનું બલ રહેજ સંધયું. ૩૨

અને આથી:—

ગોખી ખરી ચોપડી પાક ચાસની,
મોઢે કરી ચોપટથી બધી ખરી;
પરંતુ મીઠાઈ ન ચેટમાં પડી—

ભૂખે મર્યો; માનવ! શાન ખોઈ! ૩૩

—તે કોઈ પુણ્યસ્થાને જીવ પૃથ્વીના તલ ઉપરથી આ
માનવકૃત માનવધૂણાને નામશેષ કરશે તે પ્રભુની કૃપાનું
પાત્ર બનશે. કેમકે:—

(અનુષ્ટુપ)

પ્રાણીમાત્ર વિષે ચૂઢ કણિકા જગદીશની,
પ્રેમ પૂજા કરે તેની તે લક્ષિત શ્રેષ્ઠ ઈશની. ૩૪
જીવનભર અસ્પૃશ્યતાની રાક્ષત્રી સામે ઝૂમી હિન્દુધર્મની
પરમ વિશુદ્ધિ માટે ઝૂમેલા આપણા રાષ્ટ્રપિતાના જીવનનો
એક પાવન પ્રસંગ આના સમર્થનમાં સૂણીએ તે પહેલાં
મૂળપદને જરા યાદ કરી લઈએ ને એકાદ રામનામની ધૂન
મથાવી લઈએ:—

इति पूर्वरंग

उत्तररंग

(અનુષ્ટુપ)

ઈશાવાસ્ય તણા દણા દમીચિ ઋષિ રાયની,
દેહદાનતણી સાક્ષી વહે સાજમતી નદી. ૩૫
પુણ્યસ્પર્શે મહર્ષિના વળી સત્સંગથી હશે,
પવિત્ર રેતી એ એની ચર્મ શ્વેત ગઈ હશે. ૩૬
એવી એ સાજરમતીને કિનારે કોચરણમાં એક સંતે
પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો. કોણ હતો એ સંત ? કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

ધરા કે સૂર્ય કે ચંદ્રે કવચિત્ એવા નરોત્તમો,
પેળ્યા છે પુણ્ય પુંજેક-પંકિતપાવન માનવો. ૩૭

ઉત્કૃષ્ટ ધર્મની મૂર્તિ સાક્ષાત્ જીવની એ હતી,
 આત્મ દર્શન સર્વત્ર અંબતી જીવની હતી. ૩૮
 સાગરે ધસતી જેમ ગંગોર્મિની પરંપરા
 ક્રિયામાત્ર જતી જેની પવિત્ર ઇશ્વરગંગા. ૩૯
 અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-પ્રદાયયૌ તણી વળી
 શૌચાદિ નિયમો કેરી મીમા જે જીવની હતી. ૪૦
 દિવ્ય-જીવન-સૂત્રે એ મૂર્તિ, શાશ્વત સમી હતી-
 પ્રસન્નપદ ને તો એ ગૂઢથી ગૂઢ એ હતી. ૪૧
 વેદના કાષિ ને રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ. ઇશુ વળી—
 અજાતશત્રુનાં સત્વે પ્રભુએ પ્રતિમા ઘડી : ૪૨
 પરિવ્રાજાચ સાધૂનાં યિનાશાય જ દુષ્કૃતામ
 ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય—પ્રભુવાદ એ થઈ હતી. ૪૩
 સુકિત-અધ્વર-આચાર્ય; આર્યધર્મધુરંધર
 પ્રિયંકર શશી જેવી તીર્થંકર હિતંકર. ૪૪
 શિવ સુન્દર ને સત્ય ત્રિવેણી એ ધરા વહી
 પૃથ્વિજીવન અધારાં પી જતી તથોતિ એ અધી. ૪૫

સંતે એ આશ્રમનું નામ પાડ્યું “સત્યાગ્રહ” આશ્રમ :
 કેમકે ત્યાં રહેનારે સત્યની ચોમેરથી પકડ રવીકારવી પડતી
 હતી. આશ્રમમાં:—

(અનુક્રમ)

સત્ય આરાધના કાળે સેવાયે સત્યની તથા
 વસ્થા કાર્યકરો સાથે ધીર એ રાષ્ટ્રના પિતા. ૪૬
 ત્યાં રહી રાષ્ટ્રનાં કાર્યો લોક ઉત્થાનનાં તથા
 ધર્મ ઉદ્ધારનાં પ્રેરી કરી—જાતે - દશવત્સ. ૪૭
 ધર્મ વર્ણ કુલ સાતિ જાતિ પંક્તિ તણા નહીં
 ભેદ તે આશ્રમે વર્તે. અહિંસા સત્યનો તત્તી- ૪૮
 માનવી ત્યાં વસે ત્યાંના નિયમો પાળવા ખુશી
 હોય જે; મંગલા એવી મર્યાદા અંકિતા હતી. ૪૯

—અને આમ એ સત્યાગ્રહ આશ્રમ ચાલતો થયો. દેશ અને દુનિયાની નજર તેના ઉપર કેન્દ્રિત હતી—કેમકે—એ આશ્રમ ફેવળ આશ્રમ જ ન હતો—એ તો:—

(અનુષ્ટુપ)

નવ જીવનની આશા નવ ચેતનની ઉપા
નવ વિશ્વ વ્યવસ્થાના શ્રીગણેશ તહીં થતા. ૫૦
રાષ્ટ્રની નવ આકાંક્ષા મુક્તિની વિજય ધ્વજ
સુક્રાયા રાષ્ટ્રના પ્રાણોત્થાપી સંજીવની કથા. ૫૧

—અને એ આશ્રમમાં શરૂઆતમાં લગભગ પચ્ચીસેક શ્રી પુરુષો હતાં. બધાં એક રમોઢે જમતા. એક જ કુટુંબ હોય એ રીતે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરતાં અને રાષ્ટ્રપિતા જાતે જ નોંધે છે કે:—આશ્રમની હસ્તીને હજુ થોડા જ મહિના થયા હતા એટલામાં જેવી કમોટીની મને આશા ન હતી તેવી અમારી કમોટી થઈ કઈ કમોટી? તો કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

પત્ર ઠક્કર બાપાનો ગાંધીજીને મળ્યો સહી
વિગતે પત્રની ચોકચા પિતા રાષ્ટ્ર તણા જરી પર
એવું તે પત્રમાં શું હતું? તો કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

કુટુંબ અંત્યજો કેરું ફીન કિંતુ પ્રમાણિક
આશ્રમે વસવા ઇચ્છે અનુસા જો, મળે તમ: ૫૩

આટલી ઠંડેલી પરીક્ષા થશે એવી ગાંધીજીને શુદ્ધ કલ્પના નહીં. સાથીઓને ઠાગળ વંચાવ્યો. તેમણે વધાવ્યો અને ધીર ગાંધીજીએ—

(અનુષ્ટુપ)

નીતિ ને નિયમો પાળે કહી આશ્રમ પાસના
લાલે અંત્યજ એ આવે વાંધો નવ હશે જરા. ૫૪

—જસ, અનુસા મળતાં થોડા દિવસમાં જ—

(અનુક્રુપ)

અને ફરી તથા દાની લક્ષ્મી આશ્રમમાં પળ્યા
આગતા સ્વાગતા પામ્યાં થોડા આશ્રમ ધામમાં. પણ
વાત થવન વેળે લોકોમાં પ્રસરી. ગાંધીજીનાં આશ્રમમાં
અંત્યજનો પ્રવેશ ? મહાવૈષ્ણવને ત્યાં અસ્પૃશ્યને સ્થાન ?
કદવના જ અસહ્ય ! પછી તો પૂછવું જ શું ?

(અનુક્રુપ)

મિત્ર મંડળને લોકે મહા હોશ થયો હતો !
ધૂણા કોથ. અવજાનો સમાજે અધિ ઉછળ્યો. ૫૬
લોકોને એક પક્ષ ગાણી બીચો—

રસાતલ ગયો ધર્મ

તો બીજાએ પડઘો પાડ્યો કે—

અવતીર્ણ કલિ થયો :

તો છાતી ફૂટતાં ત્રીજો પક્ષ જૂમ પાડી બીચો—

લાણ વૈષ્ણવતા આજે

તો ચોથો પક્ષ ઇચ્છવા લાગ્યો—

જન્મી કાં ન મરી ગયો ! ૫૭

એટલું જ નહીં—

પેટ્રીલનો તરત નીર વિષે પ્રસાર

ધિક્કારનો ત્યમ થયો જનમાં પ્રચાર

હોકાર જખ્ખર સમાજ ઉરે બીચોને,

પોકાર ધર્મલયનો મચતો અપાર. ૫૮

અને અજ્ઞાન પરપરા જન-સમાજના આ પોકારમાંથી
ગાંધીજી ઉપર તરેહ તરેહના આક્ષેપો થવા લાગ્યા. ધમકીના
પત્રો આવવા લાગ્યા. ગલીય પત્રોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો
અને સીધી ખરાબ તો એ કે—

(ઉપજાતિ)

સહાયકોએ નિજની સહાય
સહાનુભૂતિ સહ બંધ કીધી
ચોખેરથી ને અક્ષવા નવી નવી
બહેતી થઈ ને ધમકીય આવતી. ૫૯

(અનુક્રુપ)

બહિષ્કાર કરો આને જોદાતી ઘોર ધર્મની,
દાનવી માનવી પાકયો ધર્મરક્ષા કરો મરી. ૬૦

આ સમાજ બ્યાપી કોલાહલ અને ધાંધલે પણ
ગાંધીજી તો:—

(અનુક્રુપ)

વર્ષાધારા સમી છોને શિખરે ગિરિવર્ષની
નિન્દાધારા પડે તો એ અકંખ્ય ગિરિ ગાંધીજી. ૬૧
ગાંધીજીએ મક્કમતાથી સાથીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—

(અનુક્રુપ)

બહિષ્કાર કરે લોકો જાશું અંત્યજ વાસમાં
મજૂરી કરી નિર્વાહ કરશું કિન્તુ ધર્મની— ૬૨
સાથી કાન્તિ વિષે રાચી સત્ય ધર્મ બળવશું
ટળી જશું છતાં સત્ય ધ્વજને ફરકાવશું. ૬૩
માનવી માનવી વચ્ચે ધૂણા ધર્મ હશે નહીં
હાંસી એ પ્રભુની ફૂર ધર્મ ને ઈનસાનની. ૬૪

લોકો સાથે ઝઘડીએ નહીં. સત્યમાં દંડ રહીએ, અને
વર્તન દ્વારા સત્યને પોતાનું પરાક્રમ અજમાવવા દઈએ. લોકો
સારા જ છે. ભૂલ સમજશે એટલે શાંત પડશે. ભારે ધૈર્ય
અને પ્રભુ વિશ્વાસે ગાંધીજી લોકના રોષ સામે અડીખમ બિભા !
અને આ બાજુ આશ્રમના ભંડાર ખાલી થવાના સમાચાર

મળ્યા. આવતે મહિને આશ્રમ ચલાવવા નાણાં નથી, એમ
કેઠારીએ ચેતવણી આપી.

(અનુદુષ)

ભંડાર આપણા ખૂટ્યા, ખજાને પાઈએ નથી !
જે દિ' પછી બધાં ભૂખ્યાં, મરશું એ થઈ સ્થિતિ. ૬૫
ગાંધીજીએ તરત જ ધીરજથી જવાબ વાળ્યો કે:—

(અનુદુષ)

વિશ્વાસ સત્યમાં રાખો, સત્ય છે પરમેશ્વર,
વિશ્વંભર ન ભક્તોને ભૂલતો એ ચક્રીન હો. ૬૬
સ્થામ સુંદર ભક્તોને, છેડ દેતો કહી નથી,
દઢ વિશ્વાસ હો બહાવાં, જે દિનો છે હજી નકી. ૬૭
સૌ રહો નિજ કર્તવ્યે દઢ રહેજ ચમો નહીં,
યોગક્ષેમ વહે બહાવો હજારો હાથનો ધણી. ૬૮

—અને આટલું કહી ગાંધીજી કર્તવ્યમાં પરોવાઈ ગયા.
અને એમ તે દિવસ તો પસાર થઈ ગયો—બીજો જિગ્યો—
ગાંધીજી સ્વયં લખે છે કે:—

(અનુદુષ)

સવાર પડતાં આવી બાગદે સૂચના દીધી
આવ્યા કેા શેઠ બોલાવે તમોને બાપુ બહારથી. ૬૯
અને:—

ગયા મોટરની પામે ગાંધીજી શેઠ બોલતા
આશ્રમે દાન દેવાની ઇચ્છા, લેશો કરી કૃપા ૭૦
અને ગાંધીજીએ કહ્યું:—

અવશ્ય આપશો તો તો લેવું, આશ્રમ ભીડમાં—
આજ કાલ રહે બંધો! કબૂલાતે ન પાપ આ. ૭૧
શેઠ દહે:—

આ વેળા આવતી કાલે આપ આશ્રમમાં હશે
હા કહી બાપુએ ને તે શેઠ હંકારીને ગયો. ૭૨

નિયત સમયે જીજ્ઞે દિને મોટર ભૂંગળું
 વાગ્યું, ગાંધી ગયા બહાર શેઠે વંદન તો કર્યું. ૭૩
 અને આશ્ચર્ય! નોટોનું એક જાંડલ હાથમાં
 મૂકીને તે ગયા જેમ આવ્યા તેમ ન નામ કે- ૭૪
 ઠામનો રહેજ ઉલ્લેખ. હબાર તેર રૂપિયા
 ગણ્યા ગાંધી જને ખર્ચ એક વર્ષ તણે મળ્યો. ૭૫
 કવિ ઠીક કહે છે કે:—

“ હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતાં નથી બાણી રે ”—

અને વિજયની એ પળે ગાંધીજી નમ્ર થયા. સત્યના
 વિજયમાં પોતાને નિમિત્ત માત્ર માનવા લાગ્યા અને:—

(અનુબંધ ૫)

લોકોની દષ્ટિ ખીડાઈ સાચા ધર્મ પ્રતિ ખુલી,
 એકની આત્મવૃત્તિથી સંસ્કૃતિ ઉજળી થઈ. ૭૬
 કરોડ સાત અશ્વમેધ થયા હરિજનો વળી,
 આર્ય ધર્મ તણી રક્ષા પ્રભુએ આમ આદરી. ૭૭
 આત્મ દર્શન માહાત્મ્યે ઘૂણા તો બાથ ઝાંચળી,
 અમતકાર નહીં આ તો સત્યની વિજયી ઘડી. ૭૮

માટે જ શરૂમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

ભજ ગોવિન્દ ભજ ગોવિન્દ

ગોવિન્દ ભજ મૂઢમતે !

ભજન નથી કો ભારે હરિનાં

સંહજ થતાં જો સમજે....ભજ.

ઘટ ઘટ ધામ કર્યું વહાલાએ

સૌને મળવા કાળે,

આજુ અણુમાં છે એનાં આણું

જીવન મિલનનાં આણું... ભજ

હરિ ૐ તત્ સત્

—: शबरी :—

— प्रिय भालतीने —

तुं योगिनी; तुं श्रुति तुल्य पावना;
स्वाध्यायनी सिद्धि सभी सुभंगला;
विवेकनिष्ठा सम यारु—भासिनी;
समर्पणु देा रघुवीर संस्मृति.

समर्पण योगिनी
- श ष री -

મંગલા ચરણુ:—

વક્તુષ્ઠમઠાકાય સૂર્યકોટિસમપ્રભ ।
 નિર્વિદ્નં કુરુ મે દેવ શુભકાર્યેષુ સર્વદા ॥
 અજ્ઞાનતિમિરં નિદ્રાન્ પ્રેરયન્ સાધુ વર્ત્મનિ ।
 સદાન્તેષાસિ હૃદયે સ્ફુરતુ શ્રી હરિર્ગુરુઃ ॥
 રામં યોગીજ્ઞનારામં આજ્ઞનેવહૃદાલયમ્ ।
 વંદે સંસારતપ્તાનાં શાન્તિ દાતુ હિમાલયમ્ ॥

રેતવન:—

ઘટ ઘટમાં તું રમતો રસમય નિરખું તને અયે રામ ।
 અનુકંપા હો ઝોવી જોથી ત્વમય તારું જપું નામ. ।

મૂળપદ:—

મનવા । જપ રામનામને, મન મૂકી કર રામ કામને;
 મરણું યદિ વિશ્વમાં સહી, સથવારો વિણ રામ છે કયહીં ? ૧
 દિન રાત જતાં અહીં વહી; અટકાવે નવ કોઈ એ ગતિ;
 પળમાં પરિપૂર્ણ જિંદગી બનતીને તક બંધ આ રૂડી; ૨
 મનવા । ન મનુષ્ય આકૃતિ રળવા લોગ તને કહી મળી,
 તવ હીરક કાચ કિંમતે યદિ લાધ્યો જ ઉવેળવો ઘટે. ૩
 ભગવા હરિને સુભાવથી રમવા રામ સમેત નેહથી,
 તરવા બંધ ને લવાબિધને મનખા દેહ મળી ગયો તને. ૪
 યદિ રામ મળ્યો બધું મળ્યું યદિના રામ મળ્યું ન એ મળ્યું,
 અયિ જીવ હરામ ! રામની કર આરામ વિરામ બંદગી. ૫

પૂર્વરંગ:—

કરુણામય મૂર્તિ ભગવાન કહે છે:—
 “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં કરણં વ્રજ ।
 અહં ત્વા સર્વં પાપેભ્યઃ પ્રોક્ષ્યિષ્યમિ મા શુચઃ ॥

અર્જુન ! મૌ ધર્મો તથા મારો એકનો પાલવ પકડ. હું
તને બધાંય પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ. બહાલા ! રખે શોક કરતો.

અને આ દોલ કંઈ એકલો અર્જુનને થોડો જ છે ? એ
તો સૌને માટે છે કેમકે:—

(અનુક્રુપ)

સમસ્ત શ્રુતિની રાણી સર્વભૂતહિતૈષિણી :
નિમિત્તે પાર્થના ગાર્હ ગ્રંથગ્રંથવિધાયિની. ૧
ઘોર અધારમાં માર્ગ જ્યોતિનો બતલાવતી,
ગીતા; બહાલા તણી વાણી દિવ્યને ઠરુણાભરી. ૨

અને આ વાણીનો ખૂબી તો જુવો ! ભગવાન:—અહં ત્વા
સર્વ પાપેભ્યઃ મોક્ષયિત્વામિ—એમ કહે છે: સર્વ દુઃરોગ્યઃ એમ
કહેતા નથી એમાં શી ખૂબી ? તો કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

દુઃખનું મૂળ છે પાપ; પાપનું દુઃખ છે ક્ષણ:
દુઃખના મૂળને કાપે; ઠરુણા હરિની પર: ૩
તાત્કાલિક હરે દુઃખ સમર્થ કોક કોઈના
પાપહારી જ દેડે તે, સઘળાં દુઃખ સર્વનાં. ૪

અને આથી કલ્યાણના ગરબુએ પ્રભુને શરણે સર્વભાવે
જવું રહ્યું. પણ મોટે ભાગે માણસથી એવું થતું નથી. શું
કારણ હશે ? કવિ કહે છે કે:—

(વિપ્લવનિ)

કોને ગમે ના સત સંગ રે'વું ?
કોને ગમે કલ્પતરુ ન સેવવું ?
સેતાનનો તો ય ન સંગ છૂટે
ઘણું ખરું બાવળને જ ભેટે: ૫

અને જુવોને—પેટો દયોધન વડીલાત કરતો અંલળાય
છે કે:—

જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિઃ
જાનામ્યધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।
કેનાપિ દેવેન હૃદિ સ્થિતેન
યથા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥

અને પેલો ઉપનિષદનો ઋષિ પણ બાણે દુયોધન સાથે
સંમત થતો હોય એમ ટાપશી પૂરે છે કે:—

एष हि एष साधु कर्म कारयति तं यं एम्यः
लोकैम्यः उज्जिनीजति—
અને વળી ઉમેરે છે કે:—

एष हि एष असाधु कर्म कारयति तं यं एम्यः
लोकैम्यः अधोनिनीपति—

અને શ્રુતિ વાક્ય તો પ્રભુનું જ વાક્યને ? તો એક બાબુ
પ્રભુ જીવને પોતાને શરણે આપવાનું કહે છે તો બીજી બાબુ
બાણે સ્વચ્છંદી સરમુખત્યારી ચલાવતો હોય એમ લાગે છે.

અને આ ઉપરાંત શ્રુતિદ્વારા જીવની પરતંત્રતા બતાવતો
પ્રભુ વળી ગીતામાં તદ્દન જ બેજવાબદાર વાત ચલાવતો હોય
એમ લાગે છે.

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥

તો પછી આ બધામાં સાચું શું ? જીવની ક્યાંક ભૂલ
છે કે શિવની કોઈ સરમુખત્યારી છે ? નિર્ણય દેતાં કવિ કહે
છે કે:—

(અનુષ્ટુપ)

विचार करतां बाधे जवनी भूल के भारी;
शिवनी शिवता अंगे नहीं संशय—कांकरी ! ६
કેવી રીતે ? કવિ કહે છે:—

(બુજંગ પ્રયામ)

पराधीन प्राचीन ते कर्मबोले
कराडो प्रयत्ने नहीं बोले हटे.

નવાં કિન્તુ કમો કરે જીવ જ્યારે
સદા જીવનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ત્યારે. ૭

—આમ પ્રાચીન કર્મના લોભે જીવ પરતંત્ર: નવાં કર્મના
આરંભે અને તેની કરવાની રીતે તે પૂરો સ્વતંત્ર. આથી કવિ
કહે છે:—

(શિખરીણી)

કયું મારે માટે વિહિત કરવું, શું ન કરવું—
વિચારી લે પહેલાં, કરણ કઈ રીતે વળી ઘટે—
કરું સ્વાર્થાં ભાવે અગર પરમાર્થે?—કર પછી
કયાં દેડે કમો શર સમ છટે કર્તૃ કરથી: ૮

આ વાત તો ખરાખર છે પણ શંકાને કયાં આરો?
નવાં કર્મ કરતી વખતે પણ પ્રાચીન કર્મની વાસના તો
પજવે જ ને? અનુભવ શું કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

ગઈ કાલ સુધી જેણે સંસારી સુખ લોગવ્યું
ત્રતી આજ ખને તો યે કાલે એ ત્રત તૂટું. ૯
બલિષ્ઠ વાસના પ્રેયો પડતો જીવ; ઇચ્છતો—
જવા જીવે છતાં; સાર આ સૌની અનુભૂતિનો. ૧૦

તો પછી આનો નિવેડો શો? કવિ કહે છે:—ખરાખર
પણ—

(અનુક્રુપ)

માતેલી વાસના કેરું ધીંશું સામર્થ્ય છે ખરું;
છતાં એ સત્યની સામે તેનું છે બળ પાંગળું. ૧૧
દેવી રીતે?—કારણ આપે છે કે:—

(અનુક્રુપ)

સત્યાનૃત મહાયુદ્ધે સદા અનૃત હારતું;
જૂઠું નિર્જળ ને પોણું સત્ય સામે ન કાવતું. ૧૨

અને આથી જીવે:—

(અનુક્રુપ)

વાસનાવિજયી યાવા લેવાં શરણુ સત્યનાં;
વિજયી જોલ છે આથી ગીતામાં પરમાત્મના: ૧૩

અને સત્ય જ પરમાત્મા કે પરમેશ્વર છે. અને આજ
વાત પ્રભુ પોતે પણ કહે છે:—

ન માં દુષ્ટતિનો મૂઢા: પ્રપચન્તે નગધમા ।

માયયાડપદ્મતક્ષના આસુરં માયમાશ્રિતા: ॥

પહેલાં માયા રમન—ચેરી કરે છે. તેથી જીવ મૂઢ બને
છે. તે કારણે આસુરી ભાવને શરણુ રહે છે. પરિણામે તે
દુષ્ટિ બને છે અને તેને લઈને એ પ્રભુને શરણુ જઈ શકતો
નથી. કેમકે:—

(ઉપજાતી)

કુકર્મ સેવ્યે વધતી કુબુદ્ધિ,
કુબુદ્ધિ પ્રેરે વળતી કુકર્મ;
કુકર્મ ને કુત્સિત બુદ્ધિ થોગે,
સદા રહે તે પ્રભુથી વિયોગે. ૧૪

અને:—

સદૈવ જેને પ્રભુનો વિયોગ
ખીજો ન તેના સમ દુઃખયોગ!
પીયૂષનાં સાગરમાં પડ્યો ને
છતાંય હાલાહલ લોગવે તે. ૧૫

માટે માનવ:—

શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વતી પ્રયત્ન
સત્કર્મ માંહે દિન રાત લગ્ન—
હો. સત્યના ચિંતનમાં નિમગ્ન
છે એક તે સત્ય સદા સમર્થ. ૧૬

અને આથી ભગવાન કહે છે:—

चतुर्विधा भजन्तेमां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

અને આમ સત્કર્મનિષ્ઠા પ્રભુશરણે જવામાં પહેલું
પગથિયું છે. સત્કર્મનો પ્રભાવ વર્ણવતાં કવિ કહે છે:—

(ભુજંગી)

સુકર્મો વતી સત્વની શુદ્ધિ થાતી
અવસ્થા સમાધિ સ્વયં સિદ્ધ થાતી;
થતી કલેશના વૃન્દની પૂર્ણ હાનિ
મળે સમ્યદાનન્દની એક લહાણી. ૧૭

તો સૌ સત્કર્મનું એક સત્કર્મ કયું ? તો કવિ કહે છે કે:—

(ઉપનિષદ)

તમામ સત્કર્મ મહીં ચ ભક્તિ-
સદૈવ મૂર્ધન્ય ગણાયઃ સુક્તિ-
સમર્પતી ભુક્તિ અને વિરક્તિ
આનન્દધારી પ્રભુપાદસંકિત. ૧૮

અને આ ભક્તિ એટલે ? ભક્તિ એટલે પ્રેમ ! પ્રભુ પ્રત્યે
અખંડ પ્રેમ એટલે જ ભક્તિ અને એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું
સ્વરૂપ શું ?—લક્ષણ છે:—

तत्सुखसुखित्वं प्रेमलक्षणम् ॥

પ્રેમપાત્રના સુખે સુખી થવાની ખાનદાની તે પ્રેમ
અને આનો અર્થ એ કે:—

(ઉપનિષદ)

પ્રેમી તણી અસ્તિ ગતિ પ્રવૃત્તિ-
પ્રેમાર્થ; એમાં નવ સ્વીય અસ્તિ
રતિ—કૃતિને મતિ વૃત્તિ સંસ્મૃતિ
તદર્થ; પોતા તણી પૂણ વિસ્મૃતિ: ૧૯

એવી ભક્તિ ભાગવતકાર કહે છે તેમ:—

કાચેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા
બુદ્ધયાત્મના ધા પ્રવૃત્તેઃ સ્વભાવાત્ ।
કરોતિ ચથત્ સકલં પગ્સ્મૈ
નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્ તત્ ॥

અને આવાં સમર્પણે જ્યારે સહજ-અણંડ-નિષ્કપટ અને
નિરાશભાવે થાય છે ત્યારે:—

(ઉપજાતિ)

ખમાયના શુભિ નિશ્ચ પ્રભુ થકી;
સમર્પણે તે અકળાઈ જીકતી—
કાન્ત સ્વરૂપી રસરાજ મૂર્તિ
બહારને અંતરમાં થતી છતી! ૨૦

અને ત્યાર બાદ—કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

અને પછી શું બનતું ન જાણું
વેદોય જાણે નવ; ક્યાંથી જાણું ?
પરંતુ આવા પ્રભુ—ભક્ત કદપતાં
વહે અહો ! અંતર અશ્રુધારા ૨૧

પ્રભુની આવી એક મહાભક્તતાનું—શબરીનું ચરિત્ર સુશીને
પાવન થઈએ તે પહેલાં જરા મૂળપદને યાદ કરી—પ્રભુના નામની
એકાદ ધૂન કરી લઈએ.

॥ इति पूर्वरंगः ॥

॥ अथ उत्तर रंग ॥

(અનુષ્ટુપ)

હતી રાજકુમારી એ શુભા; વીરમનોહરા;
લિલ્લરાજ તણી નામે શબરી સ્મૃતિમંગલા. ૨૨

લાડથી પિતરોની એ એકની એક કન્યકા :
 કુંજાં રેશમશાં પામી હેત પુત્ર સમેાવડાં. ૨૩
 શેશવે જ મળ્યાં તેને મતંગ ઋષિ આશ્રમે,
 ગુલ સંસ્કારનાં દાન આર્ધ તે દંપતી કને ૨૪
 કાયા લિલ્લ તણી તો યે આત્મા રાજહુલારીને
 સત્પ્રસંગે બન્યો, વૃત્ત—શ્રુતિ—સંપન્ન વિપ્રશો. ૨૫
 યોગબ્રહ્મ હતો આત્મા પ્રતીક્ષા કરતો હતો
 પ્રબોધ પળની; આથી તત્કાળ રમતો હતો. ૨૬
 અશ્વારૂઢ થઈ ભતી એકલી એ ધનુર્ધરા;
 મૃગયા રમવા કાજે વિપિને શૌર્ય—હુર્ધરા. ૨૭
 રમે હરણની સાથે નાગનેય વળી હમે
 બનૂની તો ય એ સૌમ્યા વનમાં સહુને બમે. ૨૮

આવી હતી એ શબરી: અને ભેતભેતામાં કવિ ઠહે છે
 કે—

(અનુક્રુપ)

વીતાવી કન્યકા કાળ યૌવનદાર એ ઊભી;
 હેમન્તશ્રી જતાં બાણે વાસન્તીશ્રી થઈ છતી: ૨૯
 અને એ કાળમાં તો કુદરતી રીતે જ શબરી:—

(ઉપમતિ)

અદમ્ય ઉત્સાહ; અપૂર્વ માધુરી;
 અસદ્ય તારુણ્ય; અતકર્ય ભા-ભરી;
 મનોરા બાણે વનદેવતા સમી;
 અવ્યાજ ભાવે રચિરા મનસ્વિની: ૩૦

આવી દીકરીને ભેઈને કુદરતી રીતે જ માતાપિતા તેને
 પરણાવવાની ચિતા કરવા લાગ્યાં. આપણાં સમાજની અંદર
 એક વિચિત્ર અને અક્ષમ્ય માન્યતા ઘર ઘાલી બેઠી છે કે:—

(અનુષ્ટુપ)

ગણાતી સાપનો ભારો કુંવારી કન્યકા ગૃહે,
પારકી જો બની બાય ચિન્તા માથાપની શમે. ૩૧
આ માન્યતા અક્ષમ્ય છે કેમકે:—

(અનુષ્ટુપ)

સિવાય લોગની દૃષ્ટિ ઉચ્ચ દૃષ્ટિ ન કેળવી—
સી વિધે; ને સમાજતમા નીચતામાં ગયો બૂડી ! ૩૨
આ સ્થળે માનવી તારો ઇતિહાસ ન ઉજળો,
દિવ્યતા ભવ્યતા સીની પૂર્ણ ના નીરળી શકયો ! ૩૩
પરંતુ શબરીનું ઘડતર તો જરા બુદ્ધ હંતું. એની ખુમારી
જ બુદ્ધી હતી. કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતી)

સર્જર્ધ એ તો બનવા પ્રભુની
કયાંથી બને તે પછી માનવીની ?
સાચી સગર્ધ પ્રભુ સાથે સોહતી,
સૌની; છતાં છે બલિહારી મોહની. ૩૪
માતા પિતાએ પ્રસ્તાવ મૂક્યો ત્યારે તેણે વિનયપૂર્વક
પણ દબતાથી કહ્યું:—

(ઉપજાતિ)

મને ગમે ના તમ વાત હેયે—
બાણું નહીં કેમ; પરંતુ ના ગમે—
પરર્ધ શાને કરવા મને તમે—
તૈયાર-કે'તાં નયનાથુ ભિભરે. ૩૫
પોઠારતો બંડ સમસ્ત આત્મા,
પ્રસ્તાવ સામે અયિ માત ! એ પિતા !
બનું નહીં હું કદી માનવીની,
સતાવશે મા, દઉં આણુ ઇશની. ૩૬
અને કવચિત્ માતા પિતાને કહેતી:—

(ઉપજાતિ)

ન લોગથી શું રમણીય યોગ ?
લોગે રહ્યા શું નવ છત્ર રોગ ?
લોગે વસે શું નવ ભાવિ રોગ,
છતાં ય લોગે મથગૂલ લોક !! ૮૭

અને બિચારાં માતાપિતા ! આવી વાતોમાં તેમને શો
રસ ? કશોડો જીવોની માફક જ તેઓ તો જીવતાં હતાં અને
શબરી તો સંસ્કારી હતી અને તે ઉપરાંત:—

(ઉપજાતિ)

સત્સંગ સંસ્કાર નિરર્થ ના જતો
ભલે થઈ મુમ્મ દુર્બાર રે'તો;
નિમિત્ત તેને મળતાં થતો છતો.
અનન્ત શોક—સ્થલીમાં બચાવતો. ૩૮

આમ દિવસો તો વીતતા હતા અને અંતે એક દિવસ
શબરીનો અંતરાત્મા ઉદ્દેગથી કકળી ઊઠ્યો કે.

(ઉપજાતિ)

અરે નકામી કયમ જિંદગી જતી ?
પ્રભુ તણી તું, પ્રભુની ન કાં થતી ?
મતંગના આશ્રમમાં બધું તજી
ન કાં જતી ? તું પ્રભુ પંથ સોહતી. ૩૯

આત્માના આ અવાજને તે ઠેલી ન શકી. બારે મુશીખતે
માતાપિતાની મંજૂરી મેળવીને તે છાકરી:—

(ઉપજાતિ)

પ્રકાશનો પંથ અદીક શોધવા
પણી મતંગાશ્રમ શુભનિશ્ચયા;
જતી નિહાળી સદુ દેવ ઉચ્ચારી,
“સ્વસ્તુ માંગલ્યમથાસ્તુ સર્વથા.” ૪૦

અને:—

કરી રહી શું ? કયમ ? ક્યાં જઈ રહી ?

કશુંય તે અંતર ના શક્યું લહી;

જતી હતી; કોઠ અદશ્ય પ્રેરતું—

પ્રગાઠ શાંતિ, ઉર તેજ, રેહતું. ૪૧

અને આવતી એવી તે શખરીને જોઈને લાવિતાત્મા
ઋષિ બોલી ઉઠ્યા:—

(અનુષ્ટુપ)

આવતી સુજ આ શિષ્યા પુણ્યાત્મા લાવિ મંગલા

પ્રતીક્ષા—યોગ—નિષ્ણાતા, થશે એ રામ-દર્શના. ૪૨

અને:—

મહાભાવે ઋષિ દૂળ્યા ગૂઢ કેં યાદ આવતાં

શખરી લાવિ કલ્યાણુ પેખતાં અશ્રુ આવતાં. ૪૩

અને એટલામાં તો શખરી પશુ આવી પહોંચી અને:—

(અનુષ્ટુપ)

શુરુદેવ તણા પાદપદ્મે પ્રેમવતી તમી

આપ મેળે સરી તેની આંખથી અશ્રુની અમી. ૪૪

તથા સામેથી:—

ઉદાર વિપ્રનો આત્મા સામી વર્ણવતો ઝડી

આશીર્વાદ તણી ધારા અભ્ર શી વહસાદની ૪૫

અને શુરુદેવનો આત્મા બોલી ઉઠ્યો:—

(ઉપજતિ)

બેટા ! કરું સ્વાગતઃ સર્વ જાણું

તારા વિષે; યોગવતી પ્રમાણ્યું,

તારું મહા ઉજ્જવળ લાવિ માનું—

ચ્છેદ્યતિ તે શુભભાગ્ય-માનુઃ ૪૬

ભાવાર્દ શબ્દો શુરુદેવ કેરા

ઉદાત્ત ભાવો જગવે અનેરા;

શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ઉભળનારા

ઉચ્ચે જવા શક્તિ સમર્પનારા. ૪૭

શુરુદેવે શબરીને પ્રેમથી આવકારી. શુરુદેવના બોલે અને હાજરીએ તેના આત્મામાં પહેલી પળે શાન્તિ બાગી. તેના અંતરને ખાત્રી થઈ ગઈ કે અહીં જ મારો ઉદ્ધાર છે અને બીજો દિવસે શુરુદેવ પાસે જઈ કહેવા લાગી:—

(અનુષ્ટુપ)

ભગવન્ ! શરણે આવી ઉદ્ધાર પથ દાખવો

જ્યોતિ માજે કરું યાત્રા આપની આશિષો હજો. ૪૮

અને એક યુવાન છોકરીનો મંગલલાભ બાળી દ્રવીભૂત થયેલું શુરુદેવનું અંતર બોલી ઊઠ્યું:—બેટા શબરી!—જો:—

(ઉપગ્નતિ)

વિકારલીલા સ્થલી છે યુવાની

છતાંય તારી સ્થિતિ નિર્વિકારી,

કર પ્રતીક્ષા રઘુવંશ—વીરની

તદર્થ વર્તી કર ધન્ય છવની. ૪૯

શ્રી રામનું તું જપ નામ ભાવથી;

શ્રી રામનું તું ધર ધ્યાન ચિત્તથી.

શ્રી રામનું તું કર કામ વ્હાલથી;

શ્રી રામની તું બન સર્વ ભાવથી. ૫૦

અને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે:—

(ચાર્દલવિકીરિત)

મેઘ શ્યામ છવિ, પ્રમોદમધુરી, કારુણ્યની નિર્ઝરી;

કોટિ મન્મથ મન્મથા; રસમયી; ભાવણલીલાસ્થલી

મૂર્તિ પ્રેમમયી; મનોરૂ લહરી સન્ધિસ્તુખાંબોધિની

અંતર્ગૂઢ—ભવ—વ્યથા—પ્રશમની: હૈયે હજો રામની. ૫૧

અને આટલું બોલતાં અને સૂણતાં શુરુ અને શિખ્યા—
બન્નેનાં અંતર સમાધિમય થયાં અને ત્યાર બાદ શુરુ આજ્ઞાથી શબરી આશ્રમમાં રહી તેમના કથનાનુસાર સેવા કરવા લાગી અને સેવા દ્વારા તેનો—

(ઉપજાતિ)

વિશુદ્ધ આત્મા વધુ શુદ્ધિ પામ્યો
રહ્યો સહ્યો સૂક્ષ્મ વિકાર શામ્યો;
વિશુદ્ધ સોનું વધુ શુદ્ધ થાતું
સુતીવ્ર બે વહિન વિષે તવાતું પર

અને એક દિવસ શુરુજીએ શિષ્યાને બોલાવી અયાનક

કહ્યું:—

(અનુષ્ટુપ)

તપો—જજ્જર આ કાયા ટકશે વધુ ના હવે
થોડા સમયમાં બેટા! ચિર નિદ્રા વિશે જશે— ૫૩
શ્રદ્ધાધની થજે બેટા! સમર્પણ—પરાયણા,
નિદ્રા અચલ હો તારી થશે દર્શન રામનાં— ૫૪

અને ત્યારબાદ થોડા જ વળતમાં મહાત્મા મતંગે અને
તેમની ધર્મપત્નીએ કાયા છોડી—અને હવે શળરી તો:—

(અનુષ્ટુપ)

એકલી ને અદૂલી તે યાત્રી અસેય યંત્રની—
શ્રદ્ધા દીપ ધરી હૈયે અંધારાં વીગતી હતી. ૫૫
મદૂત્રી એક પોતાની એકાન્ત સ્થલમાં રચી
વૃક્ષ કુંજે નદી તીરે સાદી તોય કલામથી. ૫૬
વસી તેમાં પ્રતીક્ષા તે શળરી રામની કરે:

અધીર હૃદયે નિત્ય પ્રેમધ્યાનમથી બને. ૫૭
અને હવે તો કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

અપૂર્વ પ્રેમે નિત રામ ચિન્તાને
વ્યુત્થાનનાં ભાન બધાંય ભૂલે
ક્રિયા. બધી રામ મથી બને ને,
હે રામ! હે રામ જ રામ રામે. ૫૮
જરૂર આજે મુજ રામ આવશે
પહેલો જ સંકલ્પ ઉરે સ્કુરે એ;

અને પછી સ્વાગત કાજ રામના
 આરંભતી દેનિક એ નિજ ક્રિયા. ૫૯
 વાળી જુડીને કરતી સદાઈ
 મદૂલીને આંગણની સિંચાઈ
 રામાર્થે તે આસનને બિછાવે,
 વળી વિચારે વળી તે બિઠાવે. ૬૦
 બીજી રીતે આસન ગોઠવેને
 પુનઃ સુધારે; નવ તોરણોથી
 સજે મદૂલી; વન પુષ્પ લાવી
 હારો અથે ને ફળ મૂળ ઠંદ- ૬૧
 તૈયાર રાખે; વખતે સવારી-
 આવી ચડે, ચંદન નીર લાવી-
 મૂકે, જરાએ નવ વાર લાગે-
 ઠંદાય આવે મુજ રામ આજે ! ૬૨
 પાદો પખાળું; મુજ રામ બાલે
 અર્ચાં ઠરું ચંદનની; ચડાવું
 બહાલા તણાં હું ચરણે ફુલોને
 ફળો ધરાવું; નજરે નિહાળું- ૬૩
 એછીટશે; ને નયને વહાવું
 ત્રેમાશુની ધાર; અને પછીથી
 હળું પ્રભુના ચરણે સદાની
 ગંગા સગી સાગરશાંત થાઉં ૬૪

અને આમ શબરી, ઠવિ કહે છે:—

(ઉપગતિ)

ઠરે પ્રતીક્ષા ઉર રોજ રોજ
 ફળે નહીં જે દિન યાય ફાક;
 અનન્ત માર્ગે વણ રોઠ ટોઠ
 છતાં પળે; ના ઉર દાહ શોક. ૬૫

આને નહીં તો આવતી કાલે તો જરૂર મારો રામ
આવ્યા વિના નહીં રહે—એ શ્રદ્ધાએ શખરી આજની નિદાશને
આવતી કાલની આશામાં ફેરવી નાંખતી. હતાશ ન થઈ અને
કવિ કહે છે કે:—

શ્રી રામ રામ રઘુનંદન રામ રામ
શ્રી રામ રામ સુરનંદન રામ રામ
શ્રી રામ રામ ભવબંજન રામ રામ
શ્રી રામ રામ ભવકૃન્તાન રામ રામ ૬૬

—દિનરાત આ જાપ ચાલતો રહ્યો છે! આખંડ પ્રતીક્ષા
યોગ છે. અને જોતજોતામાં તો:—

(અનુષ્ટુપ)

તરંગો! સમ પાણીનાં ધસે! ઝડપે વહ્યાં
ઉપા, મધ્યાહ્ન જોખંગી, સંધ્યાએ બનતી નિશા; ૬૭
પ્રતીક્ષા યોગિની આને વૃદ્ધા એ શખરી બની
છતાં આવ્યાં નહીં રામ ઉદાસ સહેજ એ થઈ;
સાંક સાંક વહ્યાં વપો વાટ મેં જોઈ રામની
નહીં મંજૂર વહાલાને પછી શું કાલ કામની? ૬૮

અને આવો ધૈર્ય ભાંગ થતાં તેનું સમગ્ર અસ્તિત્વ ધૂણ
ઊઠ્યું અને:—

(અનુષ્ટુપ)

વિચાર આવતાં આવો મુક્ત કંઠે રડી પડી;
અને:—

અંતરે રામની મૂર્તિ એકાએક થઈ ખડી. ૬૯
મંગલ મૂર્તિ એ ભાળી સમાધિ ભાવમાં ઢળી
અલૌકિક થયો કિન્તુ સ્પર્શને ચેતના અડી. ૭૦

અને બાહ્ય ચેતન આવતાં આંખ ઉઘાડીને સારો જુવે છે
તો:—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મેઘશ્યામ છવિ, પ્રમોદ મધુરા; કારુણ્યની નિર્ઝરી
કોટિ મન્મથ મન્મથા; રસમયી; લાવણ્ય લીલા સ્થલી;

મૂર્તિ પ્રેમમયી; મનોજ લહરી સચ્ચિદમુખાંસોધિની
અંતર્ગૃહ—ભવ—વ્યથા—પ્રશમની, સામે બિલી રામની. ૭૧
—અને ભગવાનની એ મંગલ મનોહર મૂર્તિ લેતાં જ

(ઉપજાતિ)

સર્વાત્મભાવે શખરી ઢળી પડી
રામાંધિ-યજ્ઞે પ્રણયાશ્રુની ઝડી
ઝરી; અને તે કંઈકામયી છવિ
શ્રી રામનીયે વળતી રહી ઝરી. ૭૨

અને જીવનની એ ધન્ય ઘડીએ રામે શખરીને કહ્યું:—

(અનુષ્ટુપ)

ધન્ય મા! ધન્ય આ તારી પ્રતીક્ષા—યોગ—આધના
જેંચાઈ પ્રેમથી આપ્યો બોલ છે કંઈ કામના! ૭૩
અને શખરી કહે:—

રહો બિલા પ્રસો સામે પ્રાણ પુષ્પવતી કંટું
આજ હું પ્રેમથી પૂજા; આપની ને આહી' શમું. ૭૪
આટલું બોલતાં તો શખરી:—

(ઉપજાતિ)

સમાધિયોગે સહજાત્મભાવે
સ્વાત્મા સ્વયો રામ તણા પ્રભાવે;
રામ સ્વરૂપે ક્ષણમાં વિલીન
સાક્ષાત્ થતો દિવ્ય મહાકુલીન. ૭૫
અને શખરીનો આત્મા રામમાં મળતાં—

(ઉપજાતિ)

શ્રી રામની કાતિ સમૃદ્ધ થાતી!
સ્વરૂપ શોભા વધતી જણાતી!
ન વિશ્વમાં મંગલતા સમાતી!
અમર્ષણાનન્દ વતી ફેલાતી. ૭૬

આગ—અમર્ષણુ ભર્યા પ્રતીક્ષા યોગે શખરી ધન્ય થઈ.
આપણે પણ એ ધન્યતા અનુભવવા મૂળ પદને સ્મરી એકાદ પૂન
કરી—અમ્યુતમ ઠરીએ.

“હરિઃ ઓ તત્ સત્”

त्याग भूति
- ६ धी वि -

દ ધી ચિ

ચિ. પ્રિય બેન ડૉ. સરલાને—

સ્વનામધન્યે ! સરલે ! કૃતજ્ઞા
પરોપકારવ્રત દિવ્યધારિણી !
ત્રયોદિની તું સુચિલાવભક્તે !
સમર્પણે આ સ્ફુર્તી કૃતજ્ઞતા.

મંગલાચરણ :

ચક્રતુલ્ય મહાકાય સૂર્યકોટિમમપ્રભ ।
 નિર્વિઘ્નં કુલ મે દેવ શુભકાર્યેષુ મર્ચદા ॥ ૧ ॥
 અજ્ઞાનતિમિરં નિવ્રત્ત પ્રેરયન્ સાધુ વર્ત્મનિ ।
 સદાન્તેવાસિદ્ધદયે સ્ફુરતુ શ્રી હરિર્ગુરુઃ ॥ ૨ ॥
 ઘન્દે સ્વરૂપદાતામ્ ભગવન્તં હરિં પરમ્ ।
 ઉદારં ભગકાન્તારકુઠારં કરુણાકરમ્ ॥ ૩ ॥

સ્તવન :

જેનાં દાન પ્રચારે સચરાચર જીવે બધાંય મંસારેઃ
 દાનેશ્વરનાં ચરણે નમન કરું એ એક ઉદારે.

મૃગપદ :

કૃપણ અરે ! એ મનવા ! મુણને વાત કરું હિતકારી,
 શાને સંધરતો કણકણને ! વાત વિપતની ભારી. ૧
 તારી પાસે તારું ગણતો ઝૂંટવીને લઈ લેશે
 રતિ ભર સોનું પણ ના રાખે કાય દિગંબર બળશે. ૨
 અંતે બળજબરીથી છોડે નવ એ શોભા તારી
 ત્યાગ કયાંની નવ કાં લૂંટે મોજ નહીં જે ખૂટે ! ૩
 પ્રાણ છતાં તું શિખને દેતાં દેવામાં મુખ ભારી
 દેતાં બનશે બ્યારે ખાલી કુટંગે દેવ—ખુશાલી. ૪

પૂર્વરંગ :

ઉપનિષદનો ઋષિ કહે છે:—

“કો હિ એવ અન્યાત્ ? કઃ પ્રાણ્યાન્ ? યદેષઃ આકાશઃ
 આત્મ્નો મ ત્યાત્ ?—કેણુ જીવત ? કેણુ શ્વાસોન્મૂવાસ લેત ?
 જે આ ચેતન પરમાત્મા આનંદ સ્વરૂપ ન હોત તો ?

અર્થાત્ જ અહીં સૌને જીવવાનું ગમે છે, કેમકે અહીં
 આનંદ છે. છે એવો આનંદ મુલભ ન હોય એ બને—પણ
 જીવન આનંદમય છે એ નક્કી. કાર્યમાં કારણના શુભો જિતરે જ.
 જગત અને તેના પદાર્થો કાર્યો છે. એનું કારણ છે પરમાત્મા
 અને તે પરમાત્મા તો—

આનન્દમયઃ અભ્યાસાત્

—આનન્દમય છે એમ ઉપનિષદોતું હાઈ વ્યક્ત કરતાં વ્યાસજીએ કહ્યું છે અને એ આનન્દ પણ ભૂમા આનન્દ માંડીને તે ભૂમા આનન્દ સુધીના હોય છે. અને ભૂમાનો આનન્દ જ પ્રાપ્તવ્ય છે. તો એ ભૂમાનન્દને—કઈ રીતે તારવવો? કસોટી રજૂ કરતાં કવિ કહે છે:—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

આત્માનન્દ સદૈવ એક રસઃ ને, ન ક્ષીણ કેા દિ' થતો;
આત્માનન્દ ઉપાધિ વર્જિત; વળી વત્તો ન ઓછો થતો;
આત્મા છે સુખ રાશિ; અન્ય સુખનો આત્મા જ મૂળે ઝરો
આત્માનન્દ નવો નવો; નવ કદી વાસી વિકારી થતો. ૧

તો આત્માનો આવો આનન્દ આપણને કેમ નથી મળતો ?
જિજ્ઞાસુ કવિ શંકા કરે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

આનન્દનો સાગર ઊછળે છતાં
જીવાત્મમાં એ ઠલવાય કેમ ના ?
કયો નડે છે અવરોધ—જેથી—
આનન્દનો વારસ દુઃખ દુઃખી ? ૨
જાતે જ શંકાનો ઉત્તર વાળતાં કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

આનન્દને તે અટકાવનારાં—
રોધો કહ્યા છે ત્રણ; વારનારા—
સુખાત્મતાને અકળાવનારાં—
દુઃખો તણાં વૃન્દ વધારનારાં. ૩

તો આત્માનન્દને આળનારા એ ત્રણ રોગો કયા છે ?
કવિ ઉમેરે છે કે:—

(અનુપ્દુપ)

“કામ ક્રોધ અને લોભ નરક દ્વાર એ કહ્યાં;
નોતરે નાશ આત્માનો : ધીરે તે તજવાં રહ્યાં.” ૪

તો એ ત્રણ રોગોને દૂર કરવાનો શો ઉપાય ? બતાવે છે કે:—

(અનુષ્ટુપ)

અસંકલ્પે છતે કામઃ ક્રોધને કામ ત્યાગથી;
પળાળે લોભને દાનેઃ શ્રેયનો પંથ આ નકી. ૫
અર્થાત્ કામ-ક્રોધ અને લોભના ત્યાગે આત્માનંદ પ્રગટે છે. તે પૈકી લોભને ધોનારા દાનનું-ત્યાગનું મહાત્મ્ય જોઈએ. દાન દ્વારા લોભનું આવરણ તૂટતાં આત્માનંદ ધસી આવે છે. અને આથી દાનનો મહા મહિમા ગાતાં વિચારકો યાદતા જ નથી. ભગવાન વેદ કહે છે:—દેહિ મે દદામિ તે-મને દે-હું તેને દઉં જ છું. અને પરમાત્માના દાન અંગે તો ઋષિનો એકશર છે કે: ન કિં: इन्द्र! न दादिति-કોઈ કહી શકે એમ નથી કે મને ને પરમાત્માએ કશું આપ્યું નથી. અને પરમાત્મા આનંદમય છે કેમકે તે મહા દાનેશ્વરી છે. ક્યાં પાર છે તે મહાદાનીનાં દાનનો ? કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

ગોઠમાં સર્વ ભૂતોને હું દેતી વસુંધરા-
માતાશી ગ્રેમની મૂર્તિ-દાન છે પરમેશનાં: ૬
અને તે ઉપરાંત—

તૃપાને વારતી, તૃપ્તિ દેતી આ જલદેવતા-
રક્ષાળ હેતનાં જેવી - દાન છે પરમેશનાં. ૭

અને વળી:—

હું દ્રાણી છવનત્રાતા, સૂર્યોદિ જ્યોતિ દેવતા-
દીપે આભ અટારીએ- દાન છે પરમેશનાં. ૮

અને—

સર્વત્ર ધૂમતી સન્તા સમી આ વાયુદેવતા-
ભૂતોના પ્રાણની ધાત્રી-દાન છે પરમેશનાં ૯

અને—

અવકાશ સદા સૌને અર્પતી વ્યોમ દેવતા;
ઉદારાત્મા સમી સોહે-દાન છે પરમેશનાં. ૧૦

—અને એ મહાદાનીએ તો દાન દેવામાં હદ કરી—દેવાની મજામાં તો એણે, કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

સચરાચરમાં દેવે દીધાં દાન સ્વરૂપનાં;
“વિમાતિ” શબ્દમાં નોંધ્યા શ્રુતિએ દાન દેવનાં. ૧૧
અને એ કારણે કવિ ઉમેરે છે કે:—

દેતાં દેવ થયે! ખાલી—અંત નિર્જલ મેળવી;
એ શોભા વર્ણવે થાકી શ્રુતિ એ દેવદેવની. ૧૨
અને આથી કવિ વિધાન કરે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

આનન્દ પ્રાકટ્ય સમર્પવામાં
વળી તિરોધાન અદાતૃતામાં;
સ્વરૂપ આનન્દ નિમગ્ન થાવા
સદાપતી હો પ્રિય! અર્પવામાં.

અને આમ માણસ કંઈ દાન નથી દેતો એમ પણ નથી. દે છે. પણ દાન દેવાની રીત, પાત્ર-વસ્તુ વગેરેનો વિવેક એણે કરવો રહ્યો છે. કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

દાતા કરે નાં ઉપકાર દાને—
બેતો યદિ તેન વિશેષતાએ;
વિના જરાએ ઉપકાર ભાવે
દેવું ઘટે દાન પ્રસન્નતાએ. ૧૪

ઉપરાંત—

ન વા ગણત્રી ફલની કદીએ—
શોભે; મનઃ કલેશ ત્રિકાળ મધ્યે;
ન વા તિસ્કાર અવસતા વા
દાતા વિષે સ્વપ્ન વિષેય સોહે. ૧૫

અને આ કારણે કવિ વિનવે છે કે:—

આનન્દથી માનવ અર્પે સર્વદા
ન્યાયિકમૂર્તિ તુજ આત્મદેવતા;

મયાં પછી ના, પણ જીવતાં છતાં
 સુસ્વાદ લેવા નિજ ત્યાગિતાનાં. ૧૬
 રીત કહી-હવે આપણું શું? નિર્ણય દે છે કે.—

(ઉપજાતિ)

લેતો બધું તું, સઘળું સમર્પ
 અદેય ના વસ્તુ ઉદાર અર્થ;
 સ્વકીયમાંથી મમતા બિઠાવ

મહાન છે દાન મમત્વ દાન. ૧૭

પણ આટલી મીમાંસા અધૂરી છે. દેશ-કાળ-પાત્ર વગેરેનો
 વિચાર કરીને દાન દેવું ઘટે છે. ભગવાનનો બોલ છે કે:—

—“દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ”—

તો શાશ્વ વચન કેમ ઉઠાયાય? બે ઉઠાપીએ તો:—

યઃ શાશ્વવિધિમૃત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥

—ના કપકામાં આપીએ-તો પછી?—

(અનુકુપ)

કયા દેશે કયા કાળે કયાં પાત્રે સમર્પણું?

વિચારી આ બધું પૂર્ણ પછી વિમલ વર્તણું. ૧૮

અને વિચારકે તો સૌથી ઊંચું વિચારણું ઘટે. કહે છે:—

(વસંતતિલકા)

દેશાદિનો યદિ વિવેક કરે સુધર્મ્ય.

સૌથી પછી વિહિત તે કરવો સુરમ્ય;

સૌ પાત્રમાં પરમ પાત્ર પ્રભુ પ્રમાણુ

સૌ દેશ-વસ્તુ-સમયે હરિ વિધમાન! ૧૯

અને આથી:—

(ઉપજાતિ)

સમસ્ત દેશાં પરસાદ દેરાં

પણી ધરાએ વહતાં સસુદ્રમાં;

કરોમિ યદાત્ સકલં તથૈવ

તસ્મૈ પરસ્મૈ વહ્નૈ સમસ્તઃ ૨૦

ઉપરાંત ખુદ ભગવાનની માંગ છે કે:—

યત્ કરોતિ યદશ્નાસિ યજ્ઞુહોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્ તપસ્યસિ કૌન્તેય ! તત્ કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥

—અને ભગવાન વેદે તો કહ્યું જ છે કે દેહિ મે-વદામિ તે !

તો દાતારને પ્રભુ સાચું શું આપે છે ? કવિ કહે છે:—

(ઉપનિવિ)

સમર્પશે જે પ્રભુપાદપદ્મે

નિષ્કેલશ ભાવે સધળું; પ્રભુ યે—

શ્રમર્પશે સ્વીય સ્વરૂપ આમે

સર્વત્ર આનન્દ સુકાળ જામે ! ૨૧

અને એ પ્રદાનનું તો પ્રાપ્તવ્ય છે. તો એવા એક મહાદાની મહાત્માના શોભાચક્ર ત્યાગની ગાથા સૂણીએ તે પહેલાં મૂળપદને સ્મરી લઈએ. પ્રભુનાં નામની એકાદ ધૂન ગાઈ લઈએ:—

મૂળપદ—

નામધૂન—

—ઈતિ પૂર્વરંગઃ—

—અથ ઉત્તર રંગઃ—

કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

પુણ્યા સાખ્રમતી તીરે તીર્થ તીર્થ સમો હતો

દધીચિ ઋષિભ્ય કેરો મહામંગલ આશ્રમ. ૨૨

કેવો હતો એ આશ્રમ ? વર્ણવતાં કવિ ઉમેરે છે કે:—

(અનુક્રુપ)

સહજ સર્વદા સોહે વાસન્તી શ્રી સુનિર્મલા

દાને સૌન્દર્યનાં દેવે જાણે સખી નહીં મણા. ૨૩

દેખતાં લોચનોઃ ઠારે સંતાપ સંક્રમે હરે;
 વસતાં સત્વને શોધે, સેવતાં કલેશ મંહરે ૨૪
 હિંચ જ્યાં સત્ત્વનુ સત્ત્વ અહિમક જની રહે
 પ્રભાવે ઋષિનાં સિંહ-મૃગલાં સાથ સંચરે ૨૫
 વાતાવરણ ત્યાં સૌમ્ય મહજ ધ્યાન પ્રેરતું
 ચિત્ત વ્યુત્થાનને ત્યાગી મમાધિમાં સ્વયં જતું. ૨૬
 “મૂર્તિ રાપોડનલો વાયુઃ સ્તં,” હતાં જે બધે છતાં
 આશ્રમે દીપતાં સ્પષ્ટ ઇશ્વરી નૂર ધારતાં. ૨૭
 વિના અર્થો; વિના શાસ્ત્ર; વિના અભ્યાસ કે કથા;
 સ્વયં ઇશ્વર અસ્તિત્વી શાખ મૌ તત્ત્વ પૂરતાં. ૨૮
 અને કવિ કહે છે:—

એવા આશ્રમમાં સોડે દધીચિ મુનિસત્તમ;
 “દશાવાસ્ય” તણા દ્રષ્ટા સપત્નીક નરોત્તમ. ૨૯
 કેવા હતા એ મુનિવચ્ચ?— કવિ કહે છે:—

મૂર્તિ નિર્વંશતા કેરી, ધર્મની પ્રતિમા સમી;
 જંગમ યોગની જાણે સાધના દેહધારિણી. ૩૦
 કલેવર ધરી ત્યાગ; અવતાર ધરી તપ;
 દધીચિ રૂપમાં જાણે ચરે રચિર સંયમ. ૩૧
 આત્મજ્ઞાન ધરી કાયા, સંચરે ધરતી તલે;
 શિવાનન્દ તણી ઉર્મિ જાણે વિમલિણી રમે. ૩૨
 સ્વાધ્યાય તપ ને ભક્તિ - ત્રિવેણી જીવને વહી
 પુણ્યાત્માના પ્રભાવે તે પાવની ત્રણ લોકની. ૩૩

અને કથાતન્તુને આગળ ચલાવતાં કવિ કહે છે:—

ઉત્સંગે ધરતી કેરા જ્યારે એ મૂર્તિ મંગલા—
 વિચરે: સ્વર્ગમાં ત્યારે ઉલ્કાપાત મચ્યો મહા. ૩૪
 શો હતો એ ઉલ્કાપાત? કવિ કહે છે:—

પ્રહા હત્યા કરી ઇન્દ્રે ઘોર એ અપરાધના—
 મળ્યાં ક્ષણ - ફૂલે કર્મ અવશ્ય - વૃત્તરૂપમાં. ૩૫

અને એ વૃક્ષાસુર કેવો હતો ? કવિ ઉમેરે છે કે—

ગિરિકાય મહાસત્વ ને ત્રિલોક ભયંકર
વૃત્રાસુર હતો ઘોર બલે હો પાપસંચય. ૩૬
વાત એમ બની કે ઇન્દ્રે નિર્દોષ પુરોહિત વિશ્વરૂપનું
પૂત કયું. ત્વષ્ટા તેના પિતા. ઇન્દ્ર ઉપર વેર લેવાને પિતાએ
મંત્ર સામર્થ્યથી વૃત્રાસુરને જન્માવ્યો હતો. ઇન્દ્ર શસ્ત્રો !
ત્રિવર્ણના સંકટપે એ ફાલતો હતો. અને બન્યાં “જહિ”ના
એને આદેશ મળ્યો કે તરત:-

(ઉપજાતિ)

ત્રિશૂલધારી અતિકાય દૈત્ય-
પ્રચંડ સામર્થ્ય ભર્યો અજબ્યુ
કૃતાન્ત શો કુદ્ધ અપાર સત્ત્વ-
ધર્યો, ધમે જેમ અધૃષ્ય પર્વત— ૩૭
સ્વર્ગે; નિહાળી સુરવર્ગ દીન-
ભાગે, યથા સિંહ સમક્ષ વન્ય
સમસ્ત સર્વો; ગભરાટ ભારે-
મર્યો; ગળ્યા શૌર્ય સમર્થ સામે ૩૮

અને સૂર્ય સમક્ષ ધુમ્મસની માફક દેવોનું, પરાક્રમ
વૃત્રાસુર મમક્ષ ઝાંગળી ગયું. અને પરિણામે—

(ઉપજાતિ)

ખાલી થઈ તે અમરાવતી પુરી-
નિમેષમા, ને વિશુધો ગયા હઠી;
વૃત્રાસુરે દેવ, સમાજ ધામે—
ધળા ચઢાવી; વરતાવી આણ. ૩૯

અને આથી:—

(અનુષ્ટુપ),

ઈન્દ્રાદિ દેવનું, વૃન્દ હતપ્રત્ ભામે વનુ;
આશ્વર્યપ્રેષ અતાપે દેવોના અંતરાત્મને ૪૦

નહીં દેહ તણાં લાન ન જહિલાન વિશ્વનાં;
 ભૂમાનન્દે રમે આત્મા શિવજીવ જહીં સમા. ૫૫
 પરંતુ ઋષિ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા. તેમનાં મહાતેજસ્વી વૃદ્ધા
 ધર્મપત્ની પ્રાતઃકૃત્યમા ગૂંથાયાં હતા. દેવોને યધાયો જોધને—
 (અનુક્રુપ)

ઋષિપત્ની ઠરે પ્રેમે સુસ્વાગત ઋષિતણાં
 પડે આખા સુરો તેજો સતીના સીપ્ત લાલનાં ૫૬
 ઋષિપત્ની હતા વૃદ્ધા કિન્તુ મૌલાગ્ય તેજનાં
 પ્રભા વર્ણલ પેખીને સુરો તો ચરણે નમ્યા. ૫૭
 અને દેવોને બાળકની પેરે પગે પડેલા જોધને દેવીએ
 આશીર્વાદ દીધા કે—

(અનુક્રુપ)

આશીર્વાદ લણે દેવી હજો કલ્યાણ વિશ્વનાં
 આગમે દેવના ખીલે સૌભાગ્ય મનુ બાળના ૫૮
 અને કવિ ઉમેરે છે કે:—

(અનુક્રુપ)

આવાં—સૌભાગ્ય—સૌશીલ્ય—કૌલીન્ય લાવ લાળતાં;
 દેવ નૂર પડ્યાં આખા અંતરે ખૂળ લાગતા ૫૯
 આવા મહાન મતીને લાળીને દેવો મુંઝાયા કે:—

(અનુક્રુપ)

મૌલાગ્યવધનો કેવી રીતે પ્રસ્તાવ મૂકવો ?
 જગન્માતા સમા દેવી; સંતાપ મન સીંચતો. ૬૦
 દેવોને આમ સંતાપ બાળતો હતો એટલામાં તો ઋષિ
 પત્નીએ :—

(અનુક્રુપ)

માતાએ દેવની પૂજા પુખ્પાદિથી કરી પછી—
 કંદ - મૂળ - ફળો મિષ્ટ જલ દેવ કને ધરે. ૬૧

આમ સ્વાગત ચાલતું હતું—એટલામાં તો—

પધારી ઋષિની મૂર્તિ યોગ તેજે પ્રદીપતી,
 સંચારી શિવતા જાણે, — પ્રભુતા લાવથી ભરી. ૬૨

વિશ્વમાંગલ્ય સાક્ષાત સાધના સિદ્ધિનાં ક્ષણી—
 વૃદ્ધ કાયા નિહાળીને પંકિત દેવતણી નમી. ૬૩
 અને ઋષિએ—

કયું સ્વાગત દેવોનું વળતા પ્રણિપાતથી
 રિમત પૂર્વ મહાત્માએ રિમતે કામણ કે વશી. ૬૪
 — અને આમ રિમતપૂર્વક સ્વાગત કર્યા બાદ ઋષિ
 બોલ્યા:—

(અનુષ્ટુપ)

માનવોનાં મહાભાગ્યે દેવ—સંગમ સંભવે;
 અનુગ્રહ કરે દેવો! ટાણાં આવાં કવચિત્ મજે. ૬૫
 લહું હો સર્વભૂતોનું શ્રેય હો વિશ્વનું સદા;
 શી કરું અપની સેવા?—સેવામાં શ્રેય સર્વદા. ૬૬
 આ આશ્રમ, સમૃદ્ધિ આ, અને આ દેહ સર્વથા
 ભૂતોનું જો લહું થાય—ન કાર્પણ્ય સમર્પતાં! ૬૭
 એ ભૂતવત્સલ ઋષિએ તો માંગે તે પહેલાં જ દેહને
 અપવાની તત્પરતા બતાવી. કવિ કહે છે:—

(ઉપજ્ઞતિ)

મહર્ષિની એ હૃદયંગમા સુણી
 ઉદાત્ત વાણી, મન લાવને લહી
 સંકેત્ય ઓછો બનતો મહેન્દ્રનો,
 ઔદાર્ય લાગી ઉર હર્ષ વાધતો. ૬૮
 અને સંકેત્ય છતાં બોલ્યા વિના છૂટકો જ ન હતો.
 આથી દેવોના પ્રમુખ—ધન્વન્તર લગવાન મહર્ષિને કહેવા લાગ્યા—

(અનુષ્ટુપ)

મહાત્મન! આર્તનાં ત્રાણે ઉદારાત્મા સદા ગણે—
 તૃણવત્ દેહનાં દાન, આત્માનું શૌર્ય એ લણે. ૬૯

(ઉપજ્ઞતિ)

મહાન સંકષ્ટ વતી પીડાતું
 ત્રાણાર્થ આજે જગ આપના પ્રતિ—

રન્તિદેવ

—ચિ. પ્રિય મંજુને—

વિનમ્રતા; સંતત લક્ષિત લાવ;
અગ્રોદ્ધ સેવાત્મ ને નિહાળતાં
મુચ્ચારુશીલે ! અપિ મંજુદે ! તને
સમર્પિતા આ કૃતિ લાવમંગલે !

कुरुष्वामूर्तिं
- २० - ति देव -

મંગલાચરણુ :—

યક્તુન્હ ! મહાકાય ! સ્વર્ચકોટિસમગ્રમ !
 નિર્ચિદ્રં કુરુ મે દેવ ! શુમકાર્યેષુ સર્વદા ॥ ૧ ॥
 અજ્ઞાનતિમિરં નિઘ્નન્ પ્રેરયન્ સાધુવર્ત્મનિ ।
 સદાન્તેવાસિદ્ધદયે સ્ફુરતુ શ્રીહરિર્ગુરુઃ ॥ ૨ ॥
 કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! મહાયોગિન્ ! મક્તાનામભયંકર !
 જીવાનામાર્તિહન્તારં ત્વાં વંદે વિશ્વનન્દનમ્ ॥ ૩ ॥

રેતવન :—

સૌને દર્શન દેવા, તું દેવા દયા કરી વસતો—
 ઘટઘટમાં રધુરાયા ! કરુણાભય ! વંદના હોજો : ૧

મૂળપદ :—

શ્રેય પ્રેયની ભેડી સાથે રે'તી હરિનાં ભજને
 હરિ ચરણોને છોડી મનવા ! શાને બીજે ભટકે ? મનવા.
 ભજન હરિનું ભવને ટાળે સાધન બીજું ? ખોટું.
 ગંગાજળનું પાન વિસારી શાંને મૃગજળ શોધું ? મનવા.
 માન કરું એ મનહાં ! મારું—ભવકવમાં કાં પડતું ?
 હરિ ચરણા છે હિમ ગિરિ શાને હરિ ચરણે ના ઢળતું ? મનવા.

પૂર્વરંગા:—

શ્રુતિ બાલે છે કે “શ્રેયઃ પ્રેયઃ મનુષ્યમેતઃ સૌ સંપરીત્ય
 વિવિનક્તિ ધીરઃ” અર્થાત્ શ્રેય અને પ્રેય બન્ને મનુષ્યની સામે
 આવે છે. તેમને બન્નેને હીક હીક વપાસીને ધીર પુરુષ વિવેક
 કરે છે અને તે ઉપરાંત “શ્રુતિ ઉભેર” છે કે:—તયોઃ શ્રેયઃ
 આદદાનસ્ય સાધુ ભવતિ—શ્રેય અને પ્રેયમાંથી શ્રેયનો સ્વીકાર
 કરનારનું ભણું થાય છે કેમકે:—

(અનુક્રુપ)

શ્રેયમાં શ્રેયને પ્રેય બન્નેનો સિદ્ધ સંગમ;
 પ્રેયમાં પ્રેય એકાકી રહે—તેથી ન શોભન : ૧
 તો એ શ્રેય એટલે શું ? એનો આકાર શો ? શ્રેય એટલે

સૌમાં આત્મદર્શન. સૌમાં આત્માને જોઈને વતે તે સર્વોત્તમ યોગી છે. લગવાન સ્વયં કહે છે:—

આત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।

મુસં વા યદિ વા દુઃસં સ યોગી પરમો મતઃ ॥ ગી. ૬

અર્થાત્ જાતના દાખલાએ સૌમાં સમાન મુખ દુઃખ જોઈ શકે તે સર્વોત્તમ યોગી. તો સૌમાં જાતના દાખલાએ મુખદુઃખનું દર્શન એટલે શું અમલ્યું? તો કવિ કહે છે:—

(અનુષ્ટુપ)

મારું દુઃખ મને જેમ અકારું છે, અસદ્ય છે;
સામાને ય તથા તેવું લાગે એમ યદા લહે. ૨
તથા જેમ મને લાગે, મિષ્ટ લાગે, ગમી જતું;
મુખ મારું તથા સૌને મુખ અંતર લાવતું. ૩

અને આથી:—

(અનુષ્ટુપ)

મારાં મુખ સમું સૌનું મુખ જ્યારે મને ગમે
મારાં દુઃખ સમું, સૌનું દુઃખ જ્યારે મને દમે— ૪
ત્યારે હું શ્રેય-સંપન્ન ગણાઉં યોગવિત્તમ;
સીમા એ યોગ-અર્થાની; જીવની એ મનોરમ! ૫
—પણ આ તો માને આદર્શની વાત થઈ. અત્યારે
હકીકતમાં શું છે? પ્રામાણિક કબૂલાત તો કહે છે કે:—

(અનુષ્ટુપ)

મારું મુખ મને લાગે ખ્યારું તોય ન અન્યનું
લાગતું તેટલું બહાણું; કથા દુઃખ તણી સમ. ૬
જો સૌના મુખ દુઃખ મને મારાં પોતાનાં લાગતાં હોત
તો તો જગત જીવું હોત! પણ હું તો—

(ઉપજાતિ)

મારાં મુખાથે કરું એક આલ—
ધરા; સમુદ્રો તરવા અશક્ય—

નહીં; ન આકાશ ન પાર જાઉં !
 પાતાળમાં ચે સુખપૂર્વ ધાઉં ! ૭
 અદમ્ય મારાં સુખકાજ વૃત્તિ;
 સમસ્ત છે કેન્દ્રિત ત્યાં પ્રવૃત્તિ;
 એવાં કરું યત્ન કદાચ જેથી
 સુખ પ્રસંગે લક્ષ જાઉં ચૂકી !!! ૮

અને તે જ પ્રમાણે—

(ઉપજતી)

મારાં ગણ્યાં દુઃખ નિવારવાને—
 જંપું કદી ના સધળું કરી છૂટું !!
 વિવેક ચૂકી પણ શક્ય આદરું.
 સમૂખ દુઃખો વિનિવૃત્તિ વાંધું. ૯

આટલો અખરદાર ખીજાને વિષે હું હોઉં છું ખરો ?

અનુભવ બુદ્ધો છે. કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

ખીજાને સુખ દેવાની કલ્પનાય કદી નહીં—
 સ્ફુરતી અંતરે તારાં સ્વાર્થ—પૂજક માનવી ! ૧૦
 શોષવા દુઃખ ખીજાનું સૂઝ ના સ્ફુરતી તને;
 હોળીના ભડકા વચ્ચે દીવાળી દીસતી તને ૧૧

અને આમ ઉદ્દોષધન કરતાં કવિ ઉમેરે છે કે:—

(અનુક્રુપ)

ખીજાને સુખ દેવામાં સુખસમૃદ્ધિ આપણી,
 તને સ્વપ્નેય ના આવી મંગલા મતિ સૂઝતી ! ૧૨
 ખીજાનાં અશુ દહોવામાં દુઃખ નિવૃત્તિ આત્મની !
 દિવ્ય આ લાવની જાંખી તને પામર ! ના થતી. ૧૩

પણ ખીજાનાં સુખ દુઃખ આપણને પોતાનાં કેમ નથી લાગતાં—કારણ આપતાં કહે છે:—

(ભુજંગ)

નથી દિવ્ય દષ્ટિ પ્રભુદત્ત લાધી—
 તને ના મળી કે દયા સંત સાચી;

નથી પુણ્ય ઉત્કર્ષ એવા ઉદાર.

મળે જે યદી લબ્ય સર્વાત્મલાવ. ૧૪

તો એ લાવ ક્યારે મળશે ? તો કવિ ઉમેરે છે કે:—

(શુદ્ધગ)

• કૃપા સંત કેરી, કૃપા શાસ્ત્ર કેરી,
કૃપા ઇશની ને કૃપા આત્મ કેરી;
કૃપા ચાર લેગી થશે પુણ્ય પાકે
તદા સર્વમાં આત્મની અંખી થાશે. ૧૫

અને સૌમાં આત્માની અંખીનું કળ ગું હશે ? કવિ
કહે છે:—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

પ્રાણી માત્ર વિષે તને સ્થિરપણે તારી જ અંખી થશે,
તારાથી નવ સિન્ન કાંઈ ઉરમાં સ્વાત્મા વિષે લાગશે;
ને ત્યારે પ્રભુ ભૂતિ એતન તને જોતી સદા લાસશે,
તું જે દિવ્ય નિહાળશે પ્રભુ તણી ભૂતિ જાશે; જાગશે. ૧૬
—અને આ ભગવતિએ તને સમજાશે કે—

સમાની યઃ પ્રપા સમાનો યઃ અન્તમાનઃ ॥

અને પરિણામે તું—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

જાતે હુઃખ સહી અસહ્ય; કરશે સૌને સુખી પ્રેમથી;
સ્વાર્થી ના સુખ યાચશે પરસ્પરે આત્મીય સૌખ્યાવધિ-
જોશે; દિવ્ય દયા અને પ્રણયની ભૂતિ થશે જીવની.
છે આહી પુનિતાવધિ શ્રુતિકથી આત્મીય સૌ ક્રેયની ૧૭
આવા એક દિવ્ય આત્માની જીવની જોઈએ તે પહેલાં
મૂળપદને સ્મરી એક પૂન લગાવીએ.

—મૂળપદ — પૂન—

॥ इति पूर्वंगः

॥ अथ उत्तरंगः ॥

કથા કહે છે કે:—

(અનુષ્ટુપ)

પુણ્યશ્લોક હતો રાજા, યોગનિષ્ઠ, મહાવતી;
રન્તિદેવ, પ્રજા કેરાં હુઃખે હુઃખી, સુખે સુખી. ૧૮
વિવેકી, ઋજુ, વૈરાગી, દયાળુ, દાન્ત, પંડિત;
સ્વકર્મ નિષ્ઠ; ધીરાત્મા; સમાધિમાં સદા રત. ૧૯

—સમાધિમાં સહજ વિહારને લઈને રાજાની આંતર
દષ્ટિ ખુલી ગઈ હોઈને —

(ઉપજતિ)

સ્વરૂપ સૌમાં નૃપતિ નિહાળે
ન લેદબુદ્ધિ મતિને બગાડે;
સ્વરૂપ આનન્દ—વિહાર હોયે
વિના પ્રયત્ને સ્ફુરતો અખંડ. ૨૦

અને આમ સ્વરૂપાનુસંધાન રૂપી ભક્તિમાં એના દિવસો
વીત્યે જતા હતા. અને કવિ કહે છે:—

(ઉપજતિ)

પરંતુ માયા કરતી કસોટી
મહાજનોનાં બલ—સત્ત્વ—ધૈર્યની;
અતૂટ રાજે યંદિ સત્ત્વ માનવી
પુનઃ કૃપા એ વરસાવતી સતી. ૨૧

બન્યું એમ કે રાજાના રાજ્યકાળે એક વેળા—

(અનુષ્ટુપ)

પડયો દારૂણ દુષ્કાળ જીવલેણ મહાર્તિદ;
અન્નને દાંતને વૈર થયાં રૌરવ કષ્ટ. ૨૨
ત્રાહિ ત્રાહિ કરે લોકો અન્ન કેરા અભાવમાં;
પાણીનાં બિન્દુને માટે જીવો ટંખવળી મરે! ૨૩

(ઉપજતિ)

ન માત્ર લોકો પશુપંખી થે ઢળે—
ધરાતલે; અન્ન વિના, વિના જલે;

130

(ઉપજાતિ)

ખાકી રહેલું પ્રભુનો પ્રસાદ-
માની વિચારે નૃપ “તૃપ્તિ માટે-
અલં થશે” ને મુખ મૂકવાને
ઉપાડતાં હાથ સૂણે અવાજ- ૨૯

ચંડાળનો કોઃ—

(અનુકૃપ)

“મહારાજ ! મરું ભૂખે બચાવેા અન્તદાનથી
પ્રભુના બાળ છેા આપ; સદાયે કરુણામતી !” ૩૦
રાજ આ વાત સાંભળતાં વેંત ડ્રવી બિચ્ચો અને—

(અનુકૃપ)

ખાકીનું અન્ન તે અર્પે કરી વંદન શૂદ્રને
“પ્રભો ! તર્પિત આ અન્ને હજો,” એમ વહી ડ્રવે. ૩૧

અને ચંડાળ પણ આશિષો દેતો ગયો. હવે રહ્યું હતું
ફક્ત એક ખ્યાલો પાણી; પરદુઃખ-ભંજન-મતી રાજાએ પાણીથી
તૃપ્ત થવા ઇચ્છ્યું. ખ્યાલો ઉપાડી બ્યાં પાણી પીવા નાચ છે
એટલે રાવ આવી—

(અનુકૃપ)

રન્તિદેવ ! દયામૂર્તિ ! તૃષાત્ આત્મ વીનવે—

જીવાલય સમું દાન વિશ્વમાં અન્ય ના હશે ! ૩૨

રાજાએ પાણું ફરીને બેયું તો એક દીનદીન કહિયારો ! !

પાણી માટે તડફડતો અતે રાજાના અંતરની કરુણા વળી ઝરપી
અને—

(ઉપજાતિ)

કાર્તિકી ગંગા સમ અશ્રુ ઉફ્ફાવ્યાં !

નમી સમષ્પું જલપાત્ર તેને;

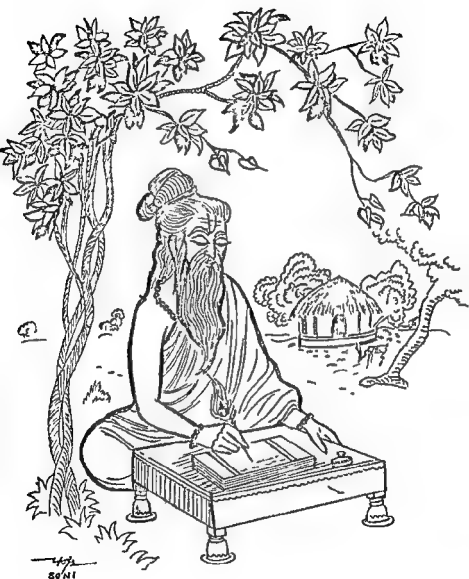
તૃષા અને ભૂખ અસહ્ય પીડે

ન ધીરતાને નૃપ તો ય છેાડે ! ૩૩

વાહ્મી કિ

—પ્રિય ભાઈશ્રી લલ્લુભાઈ બલસારાને—

સખે ! વહાં વર્ષે અનેક—મેં દીઠી
અનેક મોંઘા ગુણની સુગંધી;
તને સમર્પી કૃતિ આ થજે સ્મૃતિ
સ્નેહાદ્રે ને પાતળ જન્મજન્મની.

રામસરણ વાદમીડિ

મંગલાચરણુ :—

ઘક્રતુળ્હ ! મહાકાય ! સૂર્યકોટિસમપ્રભ !
 નિર્વિઘ્ન કુરુ મે દેવ ! શુભકાર્યેષુ સર્વદા !
 વસુદેવસુતં દેવં કંસધાણૂરમર્દનમ્ ।
 દેવકીપરમાનન્દં કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્ ॥
 અજ્ઞાનતિમિરં નિઘ્નન્ પ્રેરયન્ સાધુવર્ત્મનિ ।
 સદાન્તેવાસિદ્ધદયે સ્કુરતુ ધોહરિર્ગુહઃ ॥

સ્તવન :—

(આર્યા)

આંતર જે જ્યોતિથી સચરાચર સધળું રહ્યું ચમકી,
 પ્રણતિ પુરસ્સર તેનું શરણું લેતાં મળે મુક્તિ.

મૂળપદ :—

રામ મંત્ર છે તારક મનવા ! રામ નામનું શરણું,
 એક માત્ર છે અવિચળ બહાલા ! રામાશ્રયમાં પળડું;
 ઈતરાશ્રય છે ઘાસ તાપણું; સાગર તરણે તરણું
 તણ છોતરું ગળને લેવો મમં લયું એ લણલું !
 સમય તણી છે માપબંધી તું વ્યથં સમય કાં ગાળે ?
 કરવા જેવું કરને મનવા ! ફાગટ કાળ ગુમાવે !
 રામ નામનો કરવા જેવો જાપ માત્ર જીવનમાં,
 ઈતર પ્રવૃત્તિ જમ; આ લહાવો રામ નામ લેવાનો.
 ના લીધું તો વ્યથં જન્મ એ અંતે તું રેવાનો !
 રામ—રામ— ખસ. એક રામનું નામ ઠામ ઠરવાનું
 એ વિષુ ખીણું સંત કહે કે સાધન લવ લમવાનું
 સાગર નીરે તરતા પહાણુ રામનામ ખલિહારી
 રામ રામ અલિરામ રામ હો જ્ય જ્ય જનક દુલારી.

પૂર્વરંગ :—

બે હતા પોપટ. એક સર્જન ગૃહસ્થને ઘરે અને બીજો
 યવનના ઘરે રહેતો હતો. યવનના ઘરમાં રહેતો પોપટ ગાળ
 લાંડતા શીખ્યો હતો. કોઈ પણ આવે કે જાય તો બે ચાર

સૂણાવી દેતો. સદ્ગૃહસ્થના ઘરમાં રહેતો પોપટ સુંદર અને મધુર આગતાસ્વાગતાનો બોલ બોલતો. રામનુ નામ પણ દેતો. એક રાજાએ આ બંને પોપટને બોધા, અનુભવ્યા. બંને પોપટ જ હોવા છતાં આ ફેર કેમ ? તેના મનના કોયડાનો ઉકેલ આપતાં પેલો ગૃહસ્થના ઘરનો પોપટ, કવિ કહે છે કે, બોલી ભણ્યો કે:—

ગવાશનાનાં સ જ્ઞાનોતિ વામ્યમ્
અહં હિ રાજન્ વચનં મુનીનામ્ ।
ન ચાસ્ય દોષો ન વ મદ્ગુણો ઘા
સંસર્ગજા દોષગુણા ભવન્તિ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ ગુણ કે દોષ સંસર્ગથી જ યાય છે. સંગ તેવો રંગ. એ તો આપણી કહેવત છે. માનવ સંગે કાં તો રામ થાય કાં તો રાવણ થાય ! એક કવિ કહે છે:—

સંગતિ ર્યાદશી તાદૃકૃ ક્વાતિરાયાતિ ધસ્તુનઃ ।
રજની જ્યોતનયા જ્યોત્સ્વી તમસા ચ તમસ્વિની ॥ ૨ ॥

જીવાત્મા મૂળમાં તો શિવ જ છે. પણ એની સંગતિ કયા તો એને શિવ કહે છે કયાં તો એને જીવાત્મા જ રાખે છે. એની ઉપાધિ કેવી છે તેના ઉપર એના રંગનો આધાર. મહાત્મા ભર્તૃહરિ પાણીનાં ટીપાંની આપવીતી વર્ણવતાં કહે છે:—

સંતપ્તાયસિ સંસ્થિતસ્ય પયસો નામાપિ ન શ્રૂયતે -
મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।
સ્પર્શ્યાં સાગર શુક્તિ સંપુટગતં વન્મૌખિતરું જાયતે
પ્રાયેણાધમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંસર્ગતો જાયતે ॥ ૩ ॥

અને સંસર્ગ જ બે માનવને તે છે તેવો બનાવતો હોય તો,તો વિવેચી માનવે કોનો સંસર્ગ સાધવો ? કવિ સુંદર રીતે કહે છે કે —

સંગઃ સર્વાત્મના ત્યાજ્યઃ સ ચેત્ ત્યક્તું ન શક્યતે ।

સ સદ્ધિઃ સહ કર્તવ્યઃ સન્તઃ સંગસ્ય મેષજન્મ ॥ ૪ ॥

મૂળમાં કોઈનો પણ સંગ કરવા જેવો નથી. કારણ કે અસંગો હિ અયં પુરુષઃ આપણે આત્મા મૂળમાં જ અસંગ છે, અને અસંગને વળી સંગના ઓઢા શા ઓઢાડવા ? એ છે તેવો જ એને રાખવો નોઈએ. સદ્ધિનાનો સંગ પણ કવચિત્ દુઃખદાયી જ નીવડે છે, એવું સૂચવતાં સંત-સંગનો જ મહિમા ગાતાં એક કવિ કહે છે:—

સજ્જનસંગો મામૂત્ત્વં યદિ સંગો માઽસ્તુ તત્પુનઃ સ્નેહઃ ।

સ્નેહો યદિ મા વિરહો યદિ વિરહો માસ્તુ જીવિતસ્યાશા ॥ ૫ ॥

આ યદ્યપિ બ્યાજ સ્તુતિ છે છતાં એમાં સત્ય પણ છે જ. અને આથી કવિ કહે છે: સંગઃ સર્વાત્મના ત્યાજ્યઃ—અને છતાં માનવ સામાજિક પ્રાણી પણ છે. એ એકલો છવી શકતો નથી. અને આથી મંગમાત્રનો ત્યાગ મોટે ભાગે એને માટે અશક્ય છે. તો પછી કેનો સંગ કરવો ? દુષ્ટોનો તો નહીં જ ! સંગ અનિવાર્ય જ હોય તો અંતોનો જ કરવો નોઈએ. કેમ ? તો કવિએ જવાબ આપ્યો છે કે:—“સંતઃ સંગસ્ય મેષજન્મ”-સંગ-દ્વારા ભવરોગ થાય છે. સંતોનો સંગ એ ભવરોગ માટે ઓસડરૂપ બને છે ! અને આથી સંગ હોય તો અંતોનો જ. અને સત્સંગતિનું માહાત્મ્ય બાણીએ તે પહેલાં દુઃમંગતિનું માહાત્મ્ય પણ બાણી લેવું રહ્યું. દુષ્ટનો સંગ શું પરિણામ લાવે છે ? કવિ કહે છે:—

પાત્રમપાત્રી કુરતે દહતિ ગુણં મ્નેહમાગુ નાશયતિ ।

અમલે મલં નિયચ્છતિ દીપન્વાલેપ સ્વલમૈત્રી ॥ ૬ ॥

પાત્રને અપાત્ર કરે છે, ગુણને બાળે છે, સ્નેહનો જલદી નાશ કરે છે, નિર્મળમાં મેલ ઉપભવે છે—દીપની જ્યોતિ માફક દુષ્ટોની સંગતિ.

એટલું જ નહીં. એક કવિ દુઃસંગતિની કૌભાંડ લીલા-
દુઃસંગનું તાંડવ વર્ણવતાં કહે છે:—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ધર્મનેહ ઘટાડતી, મન વિષે પાપ સ્પૃહા વાવતી;
હૈથે મૂલ અનર્થનાં દઢ કરી ને મૂઢતા લાવતી;
વિદ્યા નાશ કરાવતી, સુખ હરી, સન્માન ભંગાવતી
આડે માર્ગ ચલાવતી, મતિ હરી, દુષ્ટો તણી સંગતિ. ૭

અને દુઃસંગતિ જો આમ માનવના આત્માને તારાજ
કરતી હોય તો સત્સંગતિ તેને ઉદ્ધારે છે: કવિ કહે છે:—

જાહયં ધિયો હરતિ સિદ્ધતિ વાચિ સત્યમ્
માનોન્નતિ દિશતિ પાપમપાકરોતિ ।
ચેતઃ પ્રસાદ્યતિ દિશુ સનોતિ કીર્તિમ્
સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥૮॥

સત્સંગનું લોકોત્તર દેજ વર્ણવતાં કવિ કહે છે:—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

નાથે કીર્તિ ત્રિલોક નર્તકી સમી, ઓપે વળી સાધુતા-
જ્યોત્સ્ના શી; પ્રતિભા જરે રસમયી ગંગા સમી નિર્મળા;
આરાધે મનને પ્રિયા સમ; વળી શ્રી સાંપડે મંગલા
શુ શુ દિવ્ય મળે નહીં પ્રભુભયાં સંતો તણી સંગતે. ૯

એ સત્સંગનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં, સત્સંગતિ હુલ્લભ છે એવું
વિધાન કરતાં, અનૂપ્ત કવિ કહે છે:—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ગંગાશી અપહારિણી; જન મને સંતોષ વર્ણવતી-
જ્યોત્સ્ના; દારિણી સૂર્યની રુચિસમી અજાન અંધારની;
છાયા શી સહુ તાપ નાશન કરી; સ્વર્ધેનુ શી કામદા,
દો પુણ્યે જ મળે સુહર્લભ અહો! સંતો તણી સંગતિ. ૧૦

સતાં પ્રસંગાત્ મમ વૌર્યસંવિદો
મવન્નિ દુઃસ્વર્ગસ્થાપનાઃકથાઃ ॥

તજ્જોષણાદાશ્વપવર્ગવત્ત્મનિ

અદ્વારતિર્મન્વિતરનુક્લમિવ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

અને આમ સંતોની સંગતિ અંતે શું કરે છે ?—

દેશ્વર: —

સદ્યો હૃદયવરુધ્યતેઽન્ન કૃતિભિઃ શુશ્રૂષુભિઃ તઃક્ષણાત્—

ઈશ્વર સ્વયં હૃદયમાં કેદ શરૂ જાય છે અને પછી નારદની પરિભાષામાં કહીએ તો—

આહૂત ઇવ મે શીર્ષં દર્શનં ચાતિ ચેતસિ

અને આથી શંકરાચાર્ય લારપૂર્વક કહે છે:—

ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા

ભવતિ મધર્ણવતરણે નૌકા

—ભવતરણ માટે નૌકા છે સંતસંગતિ સંતની સંગતિથી એક ગયો—વીત્યો. છવ, કેવી રીતે મહર્ષિ જાણી સદાને માટે વિશ્વને ઉપકાર કરે છે તે આપણે જોઈએ તે પહેલાં—સંત સંગતિના ક્ષણ રૂપ રામનામને—મૂળપદને સ્મરી લઈએ.

—: इति पूर्वरंग :—

—: उत्तररंग: :—

તે હંતું એક ગાઢ જંગલ તે, દિવસે પણ ખીક લાગે તેવું—વિકરાળ અને હિંસ્ર પશુઓથી ભરપૂર. તેની વચ્ચેથી પસાર થતો હતો ધોરી રસ્તો. વેપારી વટેમાર્ગીઓની વણઝાર ત્યાંથી પસાર થતી. અને એ માર્ગ સહીસલામત નહોતો. શારણ ?

(ઉપખતિ)

સુધોર એ જંગલમાં રહેતો—

હતો હુંટારું અતિ નિર્દયાત્મા !

પ્રચંડ કાળી વિકરાળ કાય

જેતાં જ આપે યમહત ખાલ ! ૧૨

ન નીતિ કે રીતી તણી હિસાબ
 ન ધર્મ સંસ્કાર દયા વિચાર—
 હંચે; જતાં વા જન આવતાં ને
 લૂટે; પીટે; નિર્દય મારકાડ ૧૩
 કરે; અને જાન હરે; કુદુંબ—
 પોપે; ન કે સર્જન હામણીડે—
 રસ્તે જવા; કર્મ જઘાંય કાળાં
 પાપે ધરી એ કરપીણ કાયા ૧૪
 કહાડી હાથે લઈ તીક્ષ્ણધાર—
 કરે વને; માણસ મારવાંને
 ખીજાં પશુને તળવાં ન એવું
 એને હતું કેા મત; વ્યર્થ મારે ૧૫
 હિસા વિહારે મન મોજ માણે !
 ન સંત સેતાન તણાય લેહ
 સ્વભાવથી હિસક એ હુંટારો
 વિવેક એને નવ ખાળનારો. ૧૬

આવો હતો એ મનુષ્યપશુ અને આશ્ચર્ય તો એ કે:-

(અનુક્રુપ)

જન્મે દિવ છતાં કર્મે હતો આંડાલના સમે
 તુલમી વનમાં ભિગ્યો ભાંગનો છોડ ભણવો. ૧૭
 મોઢું કુદુંબ અને ધંધાએ ક્ષત હિસા ! પાપની અવધિ
 આવી મર્ધા પણ કુદરતનો એક વિચિત્ર કાયદો છે કે:-

(અનુક્રુપ)

અતિ પુણ્યે અતિ પાપે ઘેરાયો આત્મ, માનવી—
 પ્રકટે; ઇશની ઘેરી પાપ પુણ્યે કૃપા રહી: ૧૮

(ઉપજનિ)

માપી વિશે પણ વસે સત્ ; ફર્નિવાર
 તેનો પ્રભાવ અધમ હોય પ્રકાશ કેરો;

ઘેરાં બલે તિમિર, ઝાંસરતાં તથાપિ
 દીપ પ્રકાશ ઝરતાં; ન ઠરે કદાપિ: ૧૯
 અને આથી જ તો ભગવાન ગાઈ શક્યા છે કે:—
 કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞાનીહિ ન મે મક્ત: પ્રણયતિ ।

અને એના-લૂંટારાના લવનના પલટાની પુણ્ય ક્ષણ આવી
 રહી હતી. કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

પ્રભાતે એક દિ' ભાખ્યા પૂર્વ પુણ્યોદયે મુનિ-
 તે રસ્તે આવતા જેના મુખે હેયે વસ્યા હરિ: ૨૦
 આઘેથી આવતા માળી પુણ્યાત્મા મધિનારદ-
 લૂટારુ વિપ્રની વાચા કઠોરતમ નીસરી:— ૨૧
 એ વાચા કેવી હતી? કવિ કહે છે:—

(ઉપજાતિ)

બિલો રહે! ખખરદાર! ખસ્યો જરા તો
 માથું અને ધડ રહે નવ એક સાથ !
 —નારદજી—એ ત્રાડ સુણી અને—

(ઉપજાતિ)

આવી અચાનક સુણી ચિકરાળ ત્રાડ
 દેવર્ષિ નિર્ભય જુવે ફરતાં લગાર. ૨૨
 અને નારદજીએ શું બોલ્યું?—

(અનુક્રુપ)

તાડ-ઉચ્ચો: વરુ-ભૂખ્યો; પાપ—કાળો; પશુ—મુખો.
 કુઠાર હાથમાં આવી બિલો કેા માનવી દીઠો: ૨૩
 પડકાર કરતા એ દાનવ જેવા માનવને બોધને પણ—
 (માલિની)

તદાપિ મ્હાપે ઉરે ના લીતિનો રહેજ કંપ
 હરિ-સ્સ-લહરીમાં ચિત્ત એ નિસ્તરંગ ! ૨૪
 એટલું જ નહીં તે ઉપરાંત—

(મંદાકાન્તા)

તંબુરાના તનતન તમે તાર ત્યાંના તરુએ
મંજીરાના રુમરુમ રમે રેલ નાચી બેઠે છે.
ભક્ષતાત્માના 'હરિ હરિ હરિ' પ્રેમ ગંભીર બોલે,
ચારે કોરે શિવરસ તણી છોળ ત્યાં બિછળે છે. ૨૫

અને:—

(અનુક્રુપ)

પ્રેમ નીતરવા મેત્રે યમફલ સમી જાણી
દેવર્ષિ નારદે જાણી કરાળ મૂર્તિ કાળની । ૨૬
અને સંતો તે, જે સેતાનમાં રહેલા સંતને જગાડે. કવિ
કહે છે:—

(ઉપગ્રંથિ)

જાણી છળિ વિપ્રતણી ભયંકરી
નિર્ભીક દેવર્ષિ હરે કયા નદી—
ઝરી વિના કારણુ: વાણી ઝોંઝરી
સેતાનના સંતતણી પ્રબોધિની : ૨૭

(અનુક્રુપ)

શાને સૌમ્ય અને શૈકે બોલ તું હરિ બોલને:
હરિ બોલ વતી દારો હેયાનાં તુજ બોલને. ૨૮
સંતની પ્રશાન્ત વાણીએ લૂંટારો સહેજ જંચકાયો તો
ખરો. પણ સેતાન કંઈ તરત મચક આપે ખરો? તે સામે
ગરબ બિધ્યો:—

(અનુક્રુપ)

પૂર્વ જાણું નહીં તારા હરિ કે હરિ બોલને,
લૂંટી—મારી—ભરી જાણું એક મારાં કુટુંબને:
કાલ તારી કને હોય જે કાંઈ, કાળ હું તુજ
પટેમાર્ગ તણા પ્રાણ લેવા એ ધર્મ છે મુજ: ૨૯
અને એ બોલ અધિનો આત્મા જરા વધારે દ્રવ્યો.
દેમકે:—

(ઉપજાતિ)

સેતાન સત્તા ઉથલાવવાને
સંતો વ્રતી સંત ઉગારવાને ૩૦

અને નારદજીએ જવાબ વાળ્યો—

(અનુક્રુપ)

“મારું બધું હશે તારું, રંજ તેનો નહીં મને:

પ્રુશીથી મારજો કિન્તુ પ્રશ્ન એક કરું તને. ૩૧

આ પાપ કરે તેમાં જવાબદારી કોની? તારી કે તારાં સૌ
કુટુંબીઓ સાથે તારી? હુંટારુ કહે—ખાવા! એમાં પૂછવાનું
શું? અમારી સૌની જ એ જવાબદારી! અને ઋષિ હસ્યા.
કહેવા લાગ્યા! ”—ગાંઠા આ જ ઠેકાણે તું ભૂલે છે:—

(અનુક્રુપ)

કરે તે લોગવે એવો ધ્રુવ છે વિશ્વ કાયદો

સ્વજનોને પૂછી આવ, ભરોસો બે ન હોય તો! ૩૨

અને જીવનમાં પહેલી જ વાર લૂંટારાના અંતરમાં કંઈ
પ્રકાશ પડ્યો! પણ વિશ્વાસ કેમ બેસે? એટલે:—

(વસંતતિથકા)

ના સૂઝ કોઈ પડતાં ઋષિને તરુએ

બાંધી પડ્યો સ્વજન પાસ અને પૂછે કે:— ૩૩

(અનુક્રુપ)

“પિતા! માતા! પ્રિયા! પુત્રો! પુત્રી! બોલો બધાં મળી

લાગીદાર તમો મારાં કર્મો છો કે બધાં નહીં?” ૩૪

અને સૌએ એક જ જવાબ વાળ્યો કે:—

(ઉપજાતિ)

ત્યારે બધાંયે વળતાં વદે કે

“કયું સદાયે કરનાર દેરું

ન ભાગ એમાં કદિ એ અમારો

કુટુંબનું પોષણ ધર્મ તારો.” ૩૫

જવાળ મળતાં જ તેના કાન ચમક્યા. જરા અંતરમાં
વધારે પ્રકાશ સળવળ્યો. ઋષિ પાસે પરવર્યો અને કવિ કહે છે:-

(ઉપજતિ)

એ કૂરતા કોમળતા બની રહી;

કાલિદી બંગા નવને વહી રહી;

સંતાપ હોળી ઉરમાં જળી રહી;

અચંડ કાયા ઋષિને નમી રહી. ૩૬

અને સત્સંગે અને પશ્ચાત્તાપે પ્રજળતો તે પાપીનો
આત્મા બોલી બેઠ્યો:-

(અનુક્રુપ)

પ્રભો ! હું ઘોર છું પાપી ગાદ અંધકારથી ભર્યો
આપના સંગથી નાથ ! પાપ દુસ્તાર હું તર્યો : ૩૭
ભગવન્ ! વિનવું છું કે:-

(ઉપજતિ)

પ્રભો ! પ્રભાથી નિજ ગોષ ઠેરી

શુદ્ધ ઉભજો ઉર પાપ ઘેરી :

શુરો ! જતાવી પર દણિ પાવની

મને બનાવો પ્રભુ પૂર્ણ માનવી: ૩૮

આમ વિનવી:-

(અનુક્રુપ)

અંધસુક્ષ્મ કરી આત્મ વદી ચરણ લીંબવે-

ઋષિના; ઋષિનું હેયું સામું ગંગાસમું દ્રવે : ૩૯

અને નારદજીનું ભૂતવત્સલ હૃદય બોલી બેઠ્યું:-

(અનુક્રુપ)

સૌમ્ય ! પાપી નથી કોઈ: જીવ છે ઈશની કણી;

પ્રેમગંગા પ્રભુ ઠેરી વહે સર્વત્ર પાવની ! ૪૦

આથી જો ! તને એક મંત્ર આપું છું. દિનરાત જપજો.
કલ્યાણ થશે. જો-

(ઉપગતિ)

શ્રી રામ કેરો કર જાપ ભાવથી
એકાગ્ર હૈયે પ્રિય ! પાપનાશિની:
પ્રભુ કૃપાની અરશે જ બદલી
જરૂર હૈયે તણુ—લોક—પાવની:

અને ગુરુ તો શિષ્ય વંદના ઝીલીને ગયા. શિષ્યના
હૃદયમાં મંત્ર ચોંટી ગયો. મૂઠને રામનામ જપતાં પણ ન
આવડે. રામને બદલે મરા યોલે—

(અનુક્રુપ)

મરા—મરા—તણા જાપે રામ રામ અહર્નિશ—
જપતાં વર્ષનાં વર્ષો નિરાહાર ગયાં વહી:
શરીર કાપની પેરે સૂકાયું: પ્રાણ સ્પન્દને
છવે છે એટલું નક્કી થતું ને એક આસને
ઝેસતાં રાહડા બાજયા કીડીના તે શરીરને
અમાધિ ભંગ ના થાતો. પ્રેમથી રામ રીઝતા—
જાનકી સહ કાન્તારે રામભદ્ર ગયા અને
“પ્રસન્ન વિમ્બ ! છું તારા તાપથી તું નિહાળને,
આખો છું જાનકી સાથે તને દર્શન અર્પવા
બહાલા ઊઠ થયો નામ જાપે તું મુક્ત સર્વથા ”
કહી વદ્મીકને રામે ફેલ્યો તેના શરીરથી,
પ્રેમાલિંગન અર્પીને કયો તેને ગતવ્યથ.
રામ સીતા તણી લબ્ય દિવ્યમૂર્તિ નિહાળતાં
અસંપ્રજ્ઞાત ચોગે તે ક્ષણવાર ગયો દૂળી—
પુનઃ જાન થતાં સાધુ પાદપદ્મે પડ્યો ઢળી
આશીર્વાદ વિના માંગ્યે રામભદ્ર દીએ વળી :
નામ જાપે વળ્યો દેહે વદ્મીક આજથી જગે
કારણે એ થયે ખ્યાત વાદ્મીકિ નામથી હવે,
કથા રામાવલી ગાયે ત્યાપયે કીર્તિ મંગલા,

પાવની સહુ છવેાની જ્યાં લગી આ વસુંધરા.
અને પ્રભુની આ અનુકંપાએ:—

(ઉપજાતિ)

બોલી શક્યો ના કશું અંતરાત્રિથી
ઝરી રહી બાલવી પ્રેમ અશ્રુની
લીંબવતી તે પ્રભુ—પાદ—પગો
અદ્દશ થાતા પ્રભુ સાથે જનકી

(અનુક્રુપ)

કરોડો ઉરનાં પાપો ધોતો વાલ્મીકિ એ જાન્યો.
સત્સંગ રામના નામે તરી તારી ગયો અહો—
અને આથી જ કહ્યું છે કે:—

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્—

અને આપણે પણ તે જ રામનામનુ સ્મરણ કરતાં
પૂણ્દુતિ બણીએ કે:—

રામ-રામ-જસ-રામનામનો.....

હરિઃ ઓ તત્ સત્

सत्यकाम जन्माल

સત્યકામ જાળાલ

પ્રિય ભાઈશ્રી લીખુભાઈ દેસાઈને

શશી સમી શીતળ વૃત્તિ; મંગલા—
ભાવાદ્રીતા ને ઋગ્નતા; કૃતજ્ઞતા;
તેજસ્વિની સત્ય ઉપાસના સખે !
વિલોકતાં આ કૃતિનાં સમર્પણે !

મંગલાચરણ :—

ॐ યક્તુષ્ઠ મહાકાય સૂર્યકોટિસમપ્રભ ।
 નિર્વિઘ્નં કુરુ મે દેવ શુભકાર્યેષુ સર્વદા ॥ ૧ ॥
 અક્ષાત્તિમિરં નિઘ્નન્ પ્રેરયન્ સાધુ ચત્વર્નિ ।
 સદાન્તેવાસિદ્ધયે સ્ફુરન્તુ ગ્રીહરિગુરુઃ ॥ ૨ ॥
 મત્યનારાયણં દેવં વંદેઽહં કામદં પ્રભુમ્ ।
 લીલયા પિતૃતં વિશ્વં યેન તસ્મૈ નમોનમઃ ॥ ૩ ॥

સ્તવન :—

અસત વિષે જે રમતું ચરતું ગૂઢપણે ન ઢેખાતું;
 સ્વચરાચરમાં વસતાં લટકાં કરતું—નરું સતને :

મૂળપદ :—

મનવા ! ગાને સત તણી બલિહારી
 મનવા ! સત તણી બલિહારી. ૧
 અસત્ તણે ચમકાર વધારે—શરૂમાં—એનો ભપકો ભારે
 પણ અંતે તે અસત્ રૂખાડે; શક્તિ એની નવ કે તારે. ૨
 ઈશ્વર સત કે સત ઈશ્વર છે ? મનમાં ચિન્તાન કરતાં ભારે
 સંત ઠહે કે સત ઈશ્વર છે સતનું શરણું જરૂર ઉગારે. ૩
 સત નારાયણ સત પરમાત્મા સત વિષ્ણુ ને સત શિવ બ્રહ્મા
 નામ વિવિધ પણ એક જ સતને સંતો વિવિધ પુકારે. ૪
 જાને મનવા સતને જોળે અસત્ વિષે કયાં મિથ્યા મહાભે;
 સત્ નારાયણ આશ્રય લેતાં જોને ! ભવનો ફેર ઉતારે. ૫
 સત્ નારાયણ સત્તારાયણ હો સત્તારાયણ જય હો :
 સત્ નારાયણ જાપ નિરંતર જપતાં ભય દો નાહો. ૬

પૂર્વરંગ:—

એક પ્રતિષ્ઠિત લેખકે કહ્યું છે કે :—

(અનુષ્ટુપ)

“ મળે છે વારસો જેમ વૃદ્ધોની ગ્રાસતા તણે
 તેમ સંતાન પામે છે વારસો વેલછા તણે. ” ૧

—પણ આ ઉદ્ધિત અધૂરી છે. અસ્ત પામતી પેઢી ઉદય પામતી પેઢીને એક ગીજી ચીજ પણ વારસામાં દેવી જાય છે. કઈ? તો કવિ કહે છે કે:—

(અનુબંધ ૫)

ચિરકાળ ટકે એવો બહેમનો વારસો દીયે;
એવો ના યુગ જે સુકત બહેમની ઈન્દ્રજાળથી. ૨
અને બહેમ તો:—

જૂનો સ્વાંગ તણ હેતા નવો સ્વાંગ સફાઈથી;
કાપા પલટ છે હોતી, સત્ત્વમાં તદ્દવસ્થતા. ૩
અને એવા બહેમો પેઢીનો એક તે:—

અતિ કઠણ છે સાચું બોલવું; મત ના ટકે;
સત્યાનૃત સદા સાથે હાલે તો બેલ આ નલે. ૪

—અને આટલેથી જ આ ડાહ્યાઓ અટકતા નથી. પોતાના શાણપણના સમર્થનમાં તેઓ યુધિષ્ઠિરનો દાખલો પણ ટાંકે છે કે:—

(અનુબંધ ૫)

ધરી જીવન ના કો દી અસત્ય વેણુ ઉચ્ચાર્યા;
યુધિષ્ઠિર છતાં તેનાં મત અક્ષત ના રહ્યાં. ૫

અને તે ઉપરાંત ભગવાન શંકરાચાર્યનું વાક્ય પણ ટાંકતાં ડરતા નથી કે:—

“સત્યાનૃતે મિથુની કૃત્ય પ્રવર્તેતે લોકવ્યવહાર: ।

અને વેપારમાં તો સંસ્કૃત ભાષાનું એક બેલાન વાક્ય વેદ વાક્ય થઈને બેઠું છે કે:—

“સત્યાનૃતે યાજિજ્યમ્”

પરિણામે લોકો બાણે અણબાણે આ બહેમને પોષતા આવ્યા છે કે નહીં સત્ય તો નહીં જ જીવાય !

—પણ આ પૃથ્વીવ્યાપી વહેમ વિચાર સમક્ષ યજ્ઞભર પણ ટકે એવો નથી. કારણ ? કારણ એ જ કે સોજો પંચાણુ વખત

માણસ સાચું જ બોલે છે, સદા બોલું બોલવું કે કરવું અશક્ય છે. કવિ કહે છે કે:—

(અનુક્રુપ)

“આત્મા મનુષ્યનો સાચો સદા જૂઠું રહે નહીં:
સૂર્યશો અપ્રવૃત્તોને વિષેરી ચમકે સહી.” ૬

(ઉપનતિ)

“ક્ષણે ક્ષણેના સતથી વિરુદ્ધ
જવાય કેાથી; સતનો પ્રભાવ—
જમાવતું સત્ય ખસૂસ લેલી
પાતાળને ઉપર સત્ય આવે.” ૭

—અને આથી જ તો વેદનો ઋષિ સત્યનો મહિમા કહે છે કે:—

સત્યમેવ જયતે નાનૃતં

સત્યેન પન્થ્યાઃ વિતતો દેવયાનઃ

“દેવયાન” માજે તો સત્યથી જ તરવરે છે. શ્રુતિની પાછળ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે—

સત્યેન દીપ્યતે સૂર્યઃ સત્યેન ધાયંતે ક્ષમા
અને મનુ મહારાજ પણ ટહૂકેા પૂરે છે કે—

“સત્યાન્નાસ્તિ પરોધર્મઃ”

—અને સત્ય જ વિજયી થતું હોઈને

સત્યસ્યાચરણં સત્ત્વભાષણં ચિન્તનં તથા ।

મુકરં હિતકૃચ્ચોસ્તં સત્યં હિ પરમેશ્વરઃ ॥૮॥

—પણ આમ જો છેવટે સત્ય જ વિજયી થતું હોય તો પછી માનવી અસત્ય તરફ કેમ વળે છે ? આ એક સમસ્યા છે છતાં એનો ઉકેલ સહેલો છે—કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

બાલ્યથી જૂઠની શિક્ષા બાળકો પામતાં રહે;
તેની તેની કનેથી ને જીવને નૂર ઓસરે. ૯

પરિણામે અશાન્તિને લણતાં પાક દુઃખને;
 અસત્યે વસતાં દુઃખો સુખનો પંથ સત્યનો ૧૦
 અસત્ય સેવને જીવે જીવનશ્રી વધેરતા;
 સત્યની ભક્તિથી તેમ જીવનશ્રી વધારતા. ૧૧
 અને આમ છતાં:—

સર્વથા જૂઠ્ઠી આધા, નિત્ય સત્યસ્થ માનવી—
 અનેક વિશ્વગાં પાક્યા; — શોભા એ સંસ્કૃતિ તણી. ૧૨
 અને આથી જ એક કવિ કહે છે:—

ગોમિર્ષિપ્રૈશ્ચ વેદૈશ્ચ સતીભિઃ સત્યવાદિભિઃ ।

અલુઘૈઃ દાનશૂરૈશ્ચ સત્તમિર્ધાયંતે મહી ॥ ૧૩ ॥

અને આથી જ સત્યનો મહા-મહિમા ગાતાં એક કવિ
 ટૂંકેા કરી જોડે છે કે:—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

વિશ્વાસાયતનં; વિપત્તિ દલનં; દેવૈઃ કૃતારાધનમ્

મુક્તેઃ પથ્યદનં; જલામિશમનં; વ્યાઘ્રોગસ્તમ્બનમ્ ।

ધ્રેયઃ સંવનનં; સમૃદ્ધિજનનં; સૌભાગ્યસંજીવનમ્

કીર્ત્તેઃ ફેલિષનં; પ્રભાવ ભવનં, સત્યત્વપૂર્વં વચઃ ॥ ૧૪ ॥

સત્યના આ મહિમાના સમર્થનમાં આપણે સત્યકામ
 જાખાલની કથા ઉપર આવીએ તે પહેલાં એક વખત સત્યનું
 સ્મરણ કરી લઈએ કે:—

મનવા ! ગાને સતતણી ખલિહારી — મનવા !

સતનારાયણ આશ્રય લેતો જોને લવનો ફેર ઉતારે

સન્નારાયણ સન્નારાયણ હો સન્નારાયણ જય હો

સન્નારાયણ જય નિરંતર જપતાં જય હો ના હો.

“ હતિ પૂર્વરંગઃ ”

“ અથ ઉત્તર રંગઃ ”

(અનુક્રુપ)

ઈતિહાસ તણી દિદિ સંધાવી, જ્યાં ન ખોંચતી-
પરોક્ષ ભૂતકાળે, આ ઘટના અત્ય મુંઝાવી. ૧૫
આજના વિશ્વના પ્રશ્નો આ ના આ જ સ્વરૂપમાં
નહોતા તે કાળમાં; નહોતી જીવની આ વ્યથા-કથા. ૧૬
દશ્યમાં પગને રોપી અદશ્યે શીર્ષ પાઠવી
રહસ્યો વિધનાં ચૂક ઉકેલી શકતો કવિ. ૧૭
આવાંક પૂર્ણ સંતુષ્ટ; તેથી શંકર ફાલતો
ફૂલતો, ફળતો; નૈવ જતો જન્મ તતો થતો. ૧૮
ધર્મોર્થ કામનાં ફોતો ખેડી; લાભ અલાભની-
ગણતરી જોળવી; મૂલ્યો તેમનાં મનમાં લહી- ૧૯
અકૃતાર્થ રહ્યું ચિત્ત; આત્માની શોધ જોળમાં-
થયું એકાગ્ર; ને લાભ્યાં સત્યમાં સાધ્ય સાધના;
મૂંઝાતી સત્ય પૂબર્યે એવા તે કાળની કથા ૨૦
સત્યકામ બખાલ નામનો એક બાળક; પાંચ સાત વર્ષની
તેની ઉંમર. પિતા શુભરી ગયેલા. માનું નામ જખાલા. તેની
સાથે તે રહેતો. ખાતો ખેલતો. બાળપણને ? તેમાં શી ચિન્તા ?
તે દિવસો તો

(અનુક્રુપ)

પિતૃમિશ્રિન્ત્યમાનાસ્તે દિવસા દ્વિવર્ગમાઃ ।

યથાવ સ્મર્યમાણાઃ હિ ભવન્તિ દ્વિવર્ગકાઃ ॥ ૨૧ ॥

આમ તેના દિવસો વધે જતા હતા. એક દિવસ પાડોશીને
ત્યાં તેણે એક ઉત્સવની ધમાલ જોઈ. ઉત્સવ હતો યજ્ઞોપવીતનો.
ભારતના વિપ્ર માટે તો લગ્નોત્સવ કરતાં પણ આ ઉત્સવની
વધારે કિંમત. કેમકે :—

(અનુક્રુપ)

યજ્ઞોપવીત સંસ્કારે શરૂ થાય સરસ્વતી-

માધના વિપ્રની; વિપ્ર વિદ્યાના ધનથી ધની : ૨૧

ભારે ધામધૂમ પૂર્વક પાડોશીના બાળકને ગુરુકુળમાં વિદાય કરવામાં આવ્યો. સત્યકામ બળાલે રસ-પૂર્વક એ આંખો વિધિ બેંચો. અને કુદરતી રીતે જ તેના હૃદયમાં પણ તેવી જ ઝંખના થઈ. દોડતો દોડતો એ માતા કને ગયો. તેના ખોળામાં સરાઈ ગયો. માને ? મા તો કવિ કહે છે કે:—

(અનુક્રુપ)

માતા તો બાળકો કાળે સર્વેન્ધાનું સદાત્રત;
આક્ષય પાત્ર એ સત્યુત્તમ પ્રભુ એ ધન્ય કો ક્ષણ. ૨૨
કરે છે બાપથી-બચ્ચાં બહુ પાસે ન આવતાં
બા અને બાપની વચ્ચે બાના મૂલ્ય વધી જતાં ! ૨૩
અને આથી જ શું ગતો કવિ પેટો મહા સચ્ચા—
“આંદેલે- ધરતી માતા ભલે માર્તંડ હો જિંચા. ૨૪
—માને! ખોળે ખૂંદતાં બાળક કહેવા લાગ્યો :—

(વસંતિલક્ષ્મી)

મારે જવું ગુરુ કને બાણવા સુવિદ્યા
યજ્ઞોપવીત અપી મુજને સુદીક્ષા—
કાં માવડી ! નવ દીએ ? શિશુ મિત્ર મારા
સર્વે ગયા ગુરુ ગૃહે : ગમતું ન હાવાં. ૨૫

—અને બાળકની પ્રેમ મીઠી વાત સૂણતા માની આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. જે ક્ષણની એને બીક હતી તે જ આવીને બિભી ! એને બીક હતી કે:—

(અનુક્રુપ)

કોદ દી પૂછશે બાળ અવશ્ય કુળ ગોત્રને;
શું કહીશ તદ્દા તેને ગોત્રનાં ભાન ના મને ! ૨૬
વાત એમ હતી કે જળાલા એક બહુ મોટા કુળમાં પરણી હતી. ઘરકામમાં જ તેને વ્યગ્ર રહેવું પડતું હતું. વહુ તરીકે ભારે મંલાજો પાળવો પડતો હતો. અને જીવાનીની

શરૂઆતમાં જ સત્યકામનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. ધર્મ કર્મ સંયોગે ગામમાં મરદી ચાલી અને જખાલા અને સત્યકામ સિવાયનાં બધાંય નાનાં મોટાં સગાંવહાલાં એમાં ભરખાઈ ગયાં ! પીયેરિયાં અને સાસરિયાંના અચ્ચાનક અણચિતવ્યા વિયોગના આઘાતોથી જખાલા હેબતાર્થ ગઈ હતી ! અને દુઃખના દિવસોમાં એની યાદદાસ્ત પણ ઝાંખી પડી ગઈ હતી ! અને એ એનાં ગોત્ર પ્રવર વગેરેને પણ ભૂલી હતી.

અને રીવાજ એ કે ગુરુકુળમાં દાખલ થતાં જ વિદ્યાર્થીને તેનાં ગોત્ર-કુળ-પ્રવર વગેરે પૂછાતાં ! મા બહુતી ન હતી. ખીજે કોઈ બહુકાર રહ્યો ન હતો. અને બાળકે તો જવાની વાત છેડી આગળ ચલાવ્યું કે—

ब्रह्मचर्यं भवति विवस्त्र्यामि किं गोत्रोऽहमस्मि ?

અને પ્રશ્ને માતાના હૃદયમાં ડ્રાસકો પડ્યો. કેમકે ને ગોત્રકુળ પ્રવર વગેરે ન કહે તો તેના ચારિત્ર્ય ઉપર શંકા બધી. કેમકે સમાજ તો સમાજ જ. કહ્યું છે કે—

(ઉપગતિ)

સમાજ છોડે નવ રામ બનદી,
સમાજ ભાળે નવ કુંતી-દ્રૌપદી .
સમાજ છાંટે નવ ચંદ્રને રવિ
હતાય કોથી નવ લોહ હબડી ! ૨૭

અને માતાના હૃદયમાં સંઘર્ષ બામ્બો-કોને છૂતવા દેવું સત્યને કે જગતને ? કેમકે :—

(ઉપગતિ)

યથાર્થ બોલું સહુ લોક ભાંડશે
અસત્ય બોલ્યે નવ સત્ય રીઝશે.
નિન્દા સહુ વા કડું સત્ય રંજન—
સાચે હતી એ પણ રોમહર્ષણ ! ૨૮

પણ માતા અંતરની મહાન હતી. તેણે સ્વસ્થતાથી નિર્ણય લીધો કે :—

(હિપબતિ)

થનાર જે હોય થજો નિરાંતે
ન સત્યનો ત્યાગ જરાય ભાવે;
રક્ષીશ જો સત્ય, સદાય રક્ષશે
મને થ તે સત્ય ન આંચ આવશે. ૨૯

અને સત્યપ્રિયા માતાએ બાળકને હૃદય સરસો ચાંપી કહ્યું—
ન અહં એતદ્ વેદ સાત ! યદ્ ગોત્રઃ ત્વમસિ । બહુ અહં ચરન્તી
પરિષ્કારિણી યૌવને સ્વાં અલભે સા અહં એતદ્ ન વેદ યદ્ ગોત્રઃ
ત્વમસિ । અને બાળકને શંકા તો ન જ આવી પણ મૂંઝારો.
કેમકે:-

(અનુબુધ)

“ ગોત્ર જ્ઞાન અભાવે ના પ્રવેશ આશ્રમે મળે;
સ્વીકારે ગુરુ ના તેને મૂંઝારો કેમ આ ટોળે. ” ૩૦

માતાએ બાળકની મૂંઝવણ જોઈ. પણ તેના અંતરમાં વસતું
સત્ય ઝળકી ઊઠ્યું. હિંમતભેર કહેવા લાગી.

(અનુબુધ)

રખે તાત ! જરા હૈયે અમૂંઝણ તને હજો;
કહું તેવું કહેજે તું સત્યનો જય તો થજો. ૩૧

કહેજે તારા ગુરુદેવને કે જવાલા નામ જ્ઞ અહમસિ, સત્ય
કામો નામ ત્વમસિ ! સ સત્યકામઃ એવ જાવાલઃ ક્રુવીથાઃ હિનિ-ધન્ય
છે ને માતાની સરલતા ભરી અચલ સત્યનિષ્ઠાને ?

અને બાળકને હેતના આશીર્વાદ સહિત માતાએ ગુરુકુળમાં
ઠોકલ્યો. હજારો વિદ્યાર્થીઓ તે ગુરુકુળમાં ભણતા હતા ગુરુકુળના
આચાર્ય નામંકિત હતા. હારિદ્રમત ગૌતમ તેમનું નામ. બાળક
ત્યાં હપંથી પહોંચ્યો ને જોયું તો—

(અનુબુધ)

સેંકડો છાત્ર ત્યાં બેઠા આસપાસ ગુરુ તણી;
નક્ષત્ર ગણની વચ્ચે સોઢે બેઠો યથા શશી. ૩૨

જ્ઞાન ઔદાર્યને તેજે ભરી મૂર્તિ શુરુ તણી;
ભાજતાં બાળતાં હેજે ભાવ ભાગીરથી ઝરી. ૩૩
હિંમતપૂર્વક બાળક શુરુની કને પહોંચ્યો. પ્રશ્નામ કયા.
નીડરતાથી ઠહેવા લાગ્યો.—

(અનુક્રમ)

ભગવન્ ! વંદના મારી; માતાએ મોકલ્યો મને,
ભણવા આપની પાસે ભવ્ય આ પુણ્ય આશ્રમે. ૩૪
ચતોપવીત દીક્ષા દે સ્વીકારો બાળ શિષ્યને;
બ્રહ્મચર્ય મતે સોહી આરાધુ' માત શારદા. ૩૫
અને આ બાળુ શુરુદેવ પણ:—

સૌમ્ય એભેભરી મૂર્તિ નિરખી કાન્તિ દીપતી;
ભાવ લાલિત્યથી પૂરી જરા વાર ગયા ઠરી. ૩૬
અને વાતસલ્ય ઉભરાતાં બાળકને બોળામાં લઈ બહાલથી
પહોંચા લાગ્યા:—

(અનુક્રમ)

પ્રિયદર્શન ! શું તારું મોત્ર પ્રવર ને કલ્પ;
બોલ, એ બાળુતાં વારો પ્રવેશ આશ્રમે ધ્રુવ. ૩૭
અને બાળુબાળુના શિષ્યો પણ એકાગ્ર યર્ષ નવા નિશા-
ળિયાને એદીટશે નેતા સાંભળવા ઉત્સુક થયા. શિષ્યે તો માતાએ
જેટલું કહ્યું હતું તેટલું અક્ષરથ: શુરુદેવને કહ્યું ને બાળુબાળુના
શિષ્યો તો—

(મંદાકાન્તા)

તાકી તાકી નયન નિરખે બાળને. શિષ્યવૃંદઃ
સૈયાં સૂજે ખગભળ થતાં સાંભળી પાત હુલ્લ;
કયાંથી આવ્યો કુવરસિત આ મહુ'સાંકર્યયુક્ત—
એવા ગવે મલિન બનતા: કિન્તુ આશાય—દેવ. ૩૮.
દૂબ્યા ધ્યાને પગભર થયા પૈય' ગાંડીય'પૂર્ણ
નરો ઊંડા વિમલ સર આ ભવ્ય ને નિસ્તરંગ;
ભાળી નિષ્ઠા-સત-સરજતા-નમ્રતા ને વિવેક
ઓન્ન-કાન્તિ-વિનય શુચિતા તેજ તે અક્ષુભલ:

છાડે છાડે હૃદય રમતો આત્મ બોલી જિજ્ઞો કે
સાચો બેટા ! દિવ; અવરના કે કબૂલી શકે આ. ૩૯
(અનુષ્ટુપ)

ધન્ય છે ધન્ય છે તાત ! સાચો વિપ્ર તને લહું;
અવિપ્ર કે ન આ વાણી ઋતાંભર વદી શકે. ૪૦
નહીં કેવળ જન્મે કે વિપ્ર સાચો બની શકે
જન્મ ને શુષ્ક સંસ્કારે વિધાએ વિપ્ર વિપ્ર છે : ૪૧
માટે તો આ સત્યધની બાળક ! ની—

(અનુષ્ટુપ)

સૌમ્ય ! તું સમિધા લાવ યજ્ઞદીક્ષા તને દઈ
યજ્ઞોપવીત દેવામાં નહીં બાધ તને લહું. ૪૨
ન ત્વં સત્યાદગાસ્તાત ! મારો તું શિષ્ય આજથી
તારો આચાર્ય હું રે'તું નિરાંતે આશ્રમે અહીં. ૪૩
અને શુરુદેવનો આ નિર્ણય સૂણી—

(અનુષ્ટુપ)

ઔદાર્ય, સત્યનિષ્ઠા, ને મૂલ્યાંકન મહા વળી;
ઉદાર ધોરણો લાળી શુરુનાં; શિષ્ય મંડળી. ૪૪
ચંલતી લણુ માટે ને મહા આશ્રયમાં ગળી—
વંદતી શુરુને પામે; મહત્તા સત્યની લહી : ૪૫
અને સત્યનો આ પ્રભાવ તો દિવ્ય જ ને ? માતા અને
પુત્રનાં સત્યે કામણુ કર્વાં, બાતને પ્રસ્થાપિત કરી : પછી તો
સત્યકામ મહાન આચાર્ય થયો અને—

(અનુષ્ટુપ)

માતાની સત્ય નિષ્ઠાની સંક્રાન્તિ પુત્રમાં ચર્ધ;
સત્યના જયની ગાથા વિશ્વમાં પ્રસરી ગર્ધ. ૪૬
આથી જ ઋષિનો બોલ છે કે:—

—સન્યમેવ જયતે નાનૃતમ્—

તો આપણે પણ સત્યનારાયણને યાદ કરી—વંદના કરી-
આરતિ કરીશું કે—

મનવા ! ગાને સત્ય તણી બલિહારી

—હરિઃ ઓં તત્સત્—

જ ડ ભ ર ત

શ્રી. સાવિત્રીબેન ન. દેસાઈને

ઉદારતા ને શુભકર્મનિષ્ઠા
પવિત્રતા, યજ્ઞભયી તપસ્વિતા;
દયાલુતા ને શ્રુતિ ભાવભક્તિ,
ત્વયં નિહાળી; અરુઘં મહા ધૃતિ.

अवधूत शिरोमणि
- अ ५ ल २ त -

મંગલાચરણુ :—

ચક્રતુણ્ડ મહાકાય સૂર્યચોટિસમપ્રભ । ।
 નિર્વિઘ્નં કુરુ મે દેવ શુભકાર્યેષુ સર્વદા ॥ ૧ ॥
 અજ્ઞાન તિમિરં નિઘ્નન્ પ્રેરયન્ સાધુ વર્ત્મનિ ।
 સદાન્તેવાસિદ્ધયે સ્ફુરતુ શ્રીહરિગુરુઃ ॥ ૨ ॥
 યસ્ય કૃપાકટાક્ષેણ ધ્રુવં માયા વિલીયતે ।
 ઉદેતિ પરમાનન્દઃ ષંદે તં નન્દનન્દનમ્ ॥ ૩ ॥

રેતવન :—

આત્મરમણુને કાળે સરળ્યાં જેણે અનંત બ્રહ્માંડોઃ
 નમન કરું તે “પર” ને જેને ગાતાં સમસ્ત વેદાન્તો. ૧

મૂળપદ :—

હરિનો જન તો તેને કહીએ હરિ રસમાં જે રમતો રે
 હરિ વિષુ જેને રસ ના યીએ ક્ષત હરિમાં રમતો રે. ૨
 હરિમાં ભગે હરિમાં જાંબે હરિ સાથે જે વરતે રે
 હરિ શરણે જે પળ પળ રે'તો નાગે હરિનાં ગળતો રે. ૩
 જન્મ મરણુ ભવનના ખેલો હરિમાં જે અનુભવતો રે
 સચર અચરમાં એક સમાધિ હરિની અંતર લહતો રે. ૪
 તિમિર વિષે જે તડકો લાગે તડકે તિમિર નિહાળે રે
 તેજ તિમિરનાં લટકાં વચ્ચે અણુગોટયો જે રે'તો રે. ૫
 નટવર કેરાં નાટક સઘળાં યુનિ લાવે જે ભેતો રે
 પ્રેક્ષક થઈને રસમહિમાને માણી છાનો રે'તો રે. ૬
 નાટક અંતે નટવર જ્યારે લીલાને પરહરતો રે
 નટવરનો એ ફાટો ત્યારે નટવરમાં ઓગળતો રે. ૭

પૂર્વરંગ :—

ત્રિશુલાવીતનાં લક્ષણુ આપતાં લગવાન કહે છે કે:—

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાણ્ડવ । ।
 ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥

—અર્થાત્ જ ત્રણ ગુણો સાથે જે અસહકાર કરે, અસહયોગ આચરે તે ત્રિગુણાતીત એ છેવટના સિદ્ધાન્તને સમજાવતાં ભગવાન સ્પષ્ટ કરે છે કે:—

વૃદાસીતવદાસીનો ગુણૈર્યા ન વિચાલયતે ॥

ગુણા વર્તન્ત ક્ત્યેવ ચોઽવિઠિઠિતિ નેંગતે ॥

—અર્થાત્ સ્વપ્ને પણ, ભૂલમાં પણ, ત્રણ ગુણોની ઈષ્ટ અનિષ્ટ ચળવળને જે મચક ન આપે તે ત્રિગુણાતીત !

તો એ ત્રણ ગુણોને ચળાવી નાખે એવી ચળવળ કઈ ? સુખ-દુઃખ; પ્રિય-અપ્રિય; નિન્દા-સ્તુતિ; માન-અપમાન; ગમે-અણગમે; વગેરે પ્રકૃતિની-ત્રણ ગુણોની ચળવળ છે, એ દ્વારા આત્માને પ્રકૃતિ ધ્યાન બ્રહ્મ અને સ્થાન-સ્વરૂપ-બ્રહ્મ કરે છે. એ ચળવળનાં મ તો સ્વાગત કરે-ન તો તેમની મૈથ્યતા ઠાકે-તેમની હાજરી કે વર્તનની આથે આથે પણ નોંધ ન લે-પરમ ઉપેક્ષા કેળવે તે ત્રિગુણાતીત. ભગવાન સ્વયં કહે છે:—

સમદુઃસુસુતઃ સ્વસ્યઃ સમલોષ્ટાદમકાંવનઃ ॥

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરઃ તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥

માનાપમાનયોરતુલ્યઃ તુલ્યો મિત્રારિષ્ણયોઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ્ત ડચ્યતે ॥

આ સુખદુઃખ, નિન્દા-સ્તુતિ, વગેરેની ગુણ વૃત્તિઓ સ્વરૂપ સિંહાસન ઉપરથી આત્માને બ્રહ્મ કરી, તેને માયાની માથી ઉપર બેસાડી, જન્મ મરણના ચક્ર ઉપરથી ઉતરવા દેતી નથી. તેને દુઃખી કરે છે.

તો આત્માનું આ ત્રણ ગુણોમાં અધઃપતન સ્વાભાવિક કે કૃત્રિમ છે ? માણસે એ વિચારવું જોઈએ કેમકે:—

(અનુક્રુપ)

વિચારે માનવી નોખો ખીજાં પ્રાણી સમૂહથી;

વિના વિચાર જે પતે કૃતમી ઈશનો નકી. ૮

વિચારીને પછી વર્તે ઘટે જેવું વિવેકથી
 તે મનુષ્યઃ ન આકારે કેા થતો માનવી કદી. ૯
 અને આથી આત્માને થતું ત્રિવિધ દુઃખ—ના એટલું જ
 નહીં—દુઃસ્થમેવ સર્વ વિવેકિનઃ બધું જ દુઃખરૂપ હોઈને—એ
 સ્વાભાવિક છે કે અસ્વાભાવિક છે—એ વિચારવું ઘટે. કવિ કહે છે—

(અનુબુદ્ધ)

તટસ્થ ભાવથી જ્યારે મનુષાળ વિચારશે—
 સત્યને; મળશે સત્ય; સત્ય સેવ્યે સુખી થશે. ૧૦
 તો વિચારીશું કે સ્વાભાવિક એટલે શું ? સ્વાભાવિક તે કે
 જેને લઈને વસ્તુનું વસ્તુપણું છે, અને—

(અનુબુદ્ધ)

સ્વાભાવિક તણેા કેા'દિ અભાવ વસ્તુમાં નહીં;
 સ્વભાવ વસ્તુમાં નિષ્ઠ કદી છોડી જતો નથી. ૧૧
 વિયોગ યદિ માનેા તો વસ્તુ તે વસ્તુના રહે;
 જતાં સૂર્ય પ્રભા, સૂર્ય, સૂર્યરૂપે નહીં રહે: ૧૨
 અને આમ સુખ દુઃખાદિ વૃત્તિઓ જો સાચે જ આપણાં
 સ્વરૂપમાં હોત—આપણા સ્વભાવમાં હોત તો ક્ષણભર પણ એ
 આપણાથી વિખૂટી ન પડી હોત. પણ પડે છે. આથી સુખ દુઃખાદિ
 ભાવો આપણામાં મૂળમાં જ નથી કવિ કહે છે—

(ઉપગતિ)

નિદ્રા સ્થિતિમાં નવ ભાન દેહનું
 ન ગેહનું કે સુખ દુઃખ મોહનું;
 ન વિન્ધનું કે નવ કોઈ બીજું
 ઉપાધિ હીલું સુખ આત્મદેવનું : ૧૩
 વળી નિદ્રાની અવસ્થામાં તો—

(ઉપગતિ)

સ્વરૂપ આનંદ વતી ભરેલું
 સ્વતાંત્ર ને સ્વસ્થ, અસીમ ઘેરું;

તાણું — નવું શાધત — એકધારું —
 ન વૃદ્ધિ કે હાસ્ય વતી વીંધાયું ! ૧૪

અને તે ઉપરાંત—

અપૂર્વ આકર્ષણ એ પ્રમોદનાં—
 તણ નવોહા મધુરાત્રિએ જતાં—
 મોડાં — ભલે તો ય જતાં, સુપુષ્પિમાં
 મુખી થવા—વિસ્મયકારિણી કથા ! ૧૫

આ અનુભવ શું કહે છે ?—કવિ ઉમેરે છે કે—

એ શું ખતાવે ?—સુખ પૂર્ણ આત્મા
 આનન્દદાતા; નવ ભિન્ન; ને વ્યથા—
 દુઃખો તણી કૃત્રિમ; ન સ્વરૂપમાં—
 ઘટી શકે દુઃખ તણી કદી છટા ! ૧૬

અને આમ સવળું વિચારીએ છીએ તો આપણું સ્વરૂપ—
 આત્મા તો આ બધા ગુણોના સનેપાતથી અસ્પૃશ્ય જ છે. એ
 સ્વરૂપે જ મુખી છે. અરે ! એ સુખ ધાતુનો જ બનેલો છે.
 પણ આટલું વિચારીએ તો એ સમાધાન થતું નથી. આત્મા સુખ
 સ્વરૂપ હોયો જોઈએ એમ તો લાગે છે—પણ અનુભવ તો
 કવિ કહે છે—

(અનુદુષ)

દુઃખ—દુઃખ અને દુઃખ—દુઃખની જ પરંપરા—
 અનુભૂતિ વિષે આવે—સમાધાન નહીં થતાં ! ૧૭
 વાત સાચી લાગે છે. છતાં સ્વીકારી શકાય એમ નથી.
 કેમ ?—કવિ કહે છે—

(અનુદુષ)

સત્ય જો સત્ય છે તો તે કદી મચક ના દીયે,
 સત્ય પ્રસ્થાપના યાએ સામર્થ્ય ઉચ્ચ કોટિનું. ૧૮
 દુઃખાનુભવ અધ્યાસથી જ થતો હોઈને એ સાચો
 નથી. આથી સાચાં સુખસ્વરૂપ આત્માનાં પ્રસ્થાપન માટે

શક્તિની સાધના જોઈએ છે. સત્ય વિચારને દૃઢપણે વળગવાથી જ એ શક્તિ મળે છે:—કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

ભલે ને છીપમાં ચાંદી રજ્જુમાં સર્પ ને વળી
દેખાતાં; વસ્તુગત્યા, ના; આત્મામાં તેમ તે સહી: ૧૯

(ઉપજાતિ)

આરોપથી સત્ય અસત્ય ના બને
માની લીધે દોરડી સર્પના થયે;
અનાત્મ આરોપથી આત્મ ના બને
અનાત્મ; આ સત્ય: સદા જયી હશે: ૨૦

આથી સંતો કહે છે:—

અનાત્મના આકેમણે આધીર—
સ્વીકારશે આણ; ન કિન્તુ ધીર:
ન નાગના કાતિલ એર ડંખથી
પરાસ્ત થાયે નકુળ પ્રભાવથી. ૨૧

અને આ આત્મ પ્રસ્થાપન મારેનાં બળ મેળવવાની શુરુ
થાવી બનાવતાં લગવાને કહ્યું છે કે:—

માં જ ચોડવ્યભિચારેણ મક્તિ યોગેન સેવતે ।
ગુણાન્ સમતીલ્યેતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥

અને આ અભ્યલિધારી ભક્તિ એટલે—લગવાન શંકરા-
ચારે કહ્યું છે કે:—

“સ્વરૂપાનુસંધાનં મક્તિઃ”

જીવનની પળે પળ સ્વરૂપનું અનુસંધાન એ જ ભક્તિ
છે, અને આથી સમજી માણસે તો:—

(અનુક્રુપ)

કરી મેત્રી તણી દહાણ; વર્ષોની કરુણા અડી;
મુદિતામાં કરી સ્નાન ઉપેક્ષાને વરી વળી. ૨૩

(ઉપજાતિ)

વિવેક પૈરાગ્ય શમાદિ સંધરી
મુમુક્ષુતાનો દૃઢ પાણી ને અહી

અસંગતું રાજ્ય સુતીકયુ ગાલી
પ્રભુકૃપાનાં જંગલને વિદારી— ૨૩

આત્મીય સચ્ચિત્ સુખના પ્રદેશે ,
સમાધિ સાધી વસતું વિવેકે;
જ્ઞાતાગ્નિથી સંચિતને પ્રબળી
અસંગ રીતે ક્રિયમાણ સાધી— ૨૪

પ્રારબ્ધને ધેર્ય વતી વિદારી,
અકલ્પ્ય ભાવે વસતું સુખેથી;
પ્રારબ્ધ પૂર્ણહૃતિ ઠાળ આબ્યે
સ્વચ્છંદથી, કંચુકી સર્પ જેમ— ૨૫

વિસારતો તેમ, વપુ વિસારી—
યોગપ્રભાવે, પ્રભુની કૃપાએ,
જ્યાં હોય ત્યાં તે પળને નિમિત્ત
અગ્રોમ્ય એવો ભળશે સ્વરૂપે. ૨૬

આ રીતે જીવતાં જીવત સાધનાનાં બળે અને પ્રભુકૃપાએ
માયાને જીતીને પ્રભુમાં રમતું ઘટે. આવા મહાપુરુષની કથા,
ત્રિદ્વાંતના સમર્થનમાં સૂઢીએ તે પહેલાં મૂળપદનું રટણ કરી
એકાદ રામપૂન રટયાનો આનંદ લઈએ:

હરિનો જન તો તેને કહીએ.

(જય રામ જય રામ જયજય રામ)

—ઃશ્લોક પૂર્વરંગઃ—

—: ઉત્તરરંગ :—

(અનુકૃપ)

કથા કહે પ્રભુ ઠાળે નવખંડ વસુંધરા—

પૃથ્વ પેરે તણ, રાજા ભરત ધીર જંગલે— ૨૭

ગયો—ને યોગ નિબંધાત બન્યો મર્મજ લક્ષિતનો;

મૃગ—મંગે થયો બ્રહ્મ મરીને મૃગલું થયો. ૨૮

ભતિ—સ્મર મહાત્માએ ઉદ્દેગ—વશ દેહ તે

હરિ સ્મરણથી છોડ્યો પામ્યો જન્મ દિવ જૂદે ૨૯

આમ સંગનું પ્રાયશ્ચિત્ત થયું, પણ ચાલુ જન્મે પાછો

ક્યાંયે સંગ ન લાગી ભય તે ભવાનો તેણે નાનપણથી જ નિશ્ચય કર્યો. કહ્યું છે કે:—

(સુજંગી)

યર્ષ ભૂલ તે તો યર્ષ; કિન્તુ તેને

ફરી ના થવા દે, ફરી ખેડ સાથો;

ફળો ભૂલનાં ભોગથી વીરતાથી

ધરી ધીર સફવર્ત્તો ભદ્ર પામે. ૩૦

આ ઉપરાંત:—

(અનુક્રુપ)

ભિંયાં ચઢાણ છે લીસાં; પગનું લપસી જવું

શક્ય છે; પાપ ના માનો; કિન્તુ નીચે પડ્યા છર્તા— ૩૧

ફરી ના ઊઠવું તે છે; આત્માની ઊર્ધ્વ કૃત્યમાં—

આરોહણ બને પાત; યદિ નિશ્ચય—શુભતા. ૩૨

અને ભગવાને તો આશ્વાસન આપ્યું જ છે કે:—

अपिचेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मन्तव्यः

કેમ ?—તો કહે છે કે:—

सम्यग् व्यवसितो हि सः ।

સાચા નિશ્ચયની જીવનમાં બારે કિંમત છે. પડ્યા પછી

પણ જે ઊઠીને ચાલવાનો નિશ્ચય કરે છે તે આ માર્ગે જોવાતો

નથી. હાં. પાપનું વિધાન ન કરાય. પણ પાપનું પાવક મૂલ્ય

પણ વિશ્વની યોજનામાં ન વિસરાય. જે દુનિયામાં પાપ છે તો—

(અનુક્રુપ)

પ્રભુના પ્રેમની જગા પાવની વિશ્વમાં વહે—

પાપની કાલિમા ઘોતી: પાપથી પ્રભુની દયા— ૩૩

અનન્ત ગુણ છે મોટીઃ પાપની શી વિસાત ત્યાં
 હવમાત્ર દયાપાત્રઃ નિધાપ નવ જન્મતાઃ ૩૪
 અને આપણા કથા નાયકે દહ નિશ્ચય કર્યો કે હવે
 જંગમાં નથી જ ફસાવું—કારણ—?

(અનુક્રુપ)

તરંગ સમ આરંભે નહીં દુઃસંગ દુસ્તરઃ
 સમુદ્ર સમ તે અંતે થતો કિંતુ સુદુસ્તરઃ ૩૫
 —અને પરિણામે છેક નાનપણથી જ એણે એવી ચર્ચા
 કરવા માંડી કે સૌને એના શાળુપણ વિષે શંકા થવા માંડી !
 કારણ ?—

(અનુક્રુપ)

ક્રિયા માત્ર વિશે એનું ઔદાસીન્ય બન્યું રહે—
 પદાર્થ એક ના એવો જે એના મનને ખસેઃ ૩૬
 નહીં સ્નાન તર્જુ ભાન ન વા શૌચ તર્જુ કદી
 ન ખાવાનું ન પીવાનું જેલવાનું વળી કદી. ૩૭
 સ્વયં કર્તૃત્વ ના તેને ન વા લોકતૃત્વ માનતો
 પ્રેરણાએ કરાવે તે ક્રિયા—તત્પર લાગતો ૩૮
 અને આથીઃ—

સ્વજનોને થઈ ખાત્રી—“જહ આ હવ” વંશના,—
 ઘોર પાપે અહીં જન્મે—કર્મની ફૂર આ કથા ! ૩૯
 મહાત્માના મહાભાવો પામરો નવ જાણતા !
 યવંકુર કદીયે શું માપતો વટ લબ્યતા ! ૪૦
 મલિનાન્તર સંસારી અવધૂત તણી દશા—
 અવિઠારી; કદી બાણી શકે ના વિકૃતિ—અસ્થાઃ ૪૧
 અને માતાપિતાના અંતરને તો ભારે સંતાપ હતો જ.
 શું કરે માતાપિતા ? બીચારાં સમાધાન મેળવતાં કેઃ—

(અનુક્રુપ)

પિતરો જન્મના દાતા નહીં કર્મ તણાં કદી;
 કરણી સર્વ જીવોની—સ્વયં ઉત્તર—દામિની. ૪૨

—અને છતાં કદાચ ગાયત્રી જપના પ્રભાવે બાળકની જડતા દૂર થશે—એમ માની તેને જનોઈ પણ આપ્યું, પણ આ તો સમજી બૂઝીને વર્તતું બાળક! કહ્યું છે કે:—

(અનુક્રુપ)

અતિ અંધાર ને તેજે વસ્તુ દર્શન ના થતાં—
ન તેથી તેજ—અંધાર એક રૂપ જની જતાં! ૪૩
અને બાળકને:—

યજ્ઞોપવીત અર્પાયું પરંતુ ફેર ના પડે!;
બોલે ગાવત્રી ગાયત્રી આઘાત જળશે થયો— ૪૪
પિતાન્તર અંતરે; સ્વર્ગે સંચર્યા વિગ્ર દંપતી;
તથાપિ શિશુના હિયે શોક લાવ નથી રતી. ૪૫
આમ કેમ તો કવિ કહે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

ન શોક કે હર્ષ તણી કળાય;
છાયા ઉરે બાળકનાં જરાય!
કલંકો કપાય—દૃઢ આત્મભાવને
ન મૂળ છેદે ફલલબ્ધિ થાય. ૪૬

અને આવાં બાળકો તો આજની પરિભાષામાં problematic children! કેમ ના પડાય? પણ કવિ કહે છે કે:—

(ઉપજાતિ)

ગાંડા રહે જે સ્થલમાં બધાય
શાણાય ગાંડા સહુ ત્યાં ગણાય;
અજ્ઞાનથી અસ્ત સમસ્ત વિશ્વ
ઉન્નતનું એક વિશાળ સગ્ર: ૪૭

અને મોટાભાઈ ઉપર એનો સમસ્ત ભાર આવી પડ્યો.
છતાં આપણે કથા નાયક તો:—

(અનુક્રુપ)

પ્રકાશ સમ નિર્લેપ; નિઃસંગ લ્યોમના સમો;
અસ્પૃષ્ટ સર્વ સ્પર્શોથી સલિલે પુડરીક શો: ૪૮

—અને આ બધા ભાઈઓએ ઠંટાળીને છેવટે એને
 ખેતરની રક્ષાએ બેસાડયો. અને તે તો જડભરત ! હા-કે ના
 પાડે તે ખીજા ! ભાઈઓ ત્યાં બેસાડી આવ્યા તો ખેતરમાં
 જઈને બેઠા. પણ આ તો—

(અનુદુષ)

ટાઢ તાપ વળી વર્ષા આવે તેમ વળી જતી
 તે સૌની અસરે મુક્ત અમાધિ—રત માનવી ! ૪૯
 અને આ ઉપરાંત:—

(મંદાક્ષ-તા)

પંખીઓનાં વિવિધ ચણવા ખેતરે વૃન્દ આવે
 ના ઉડાડે; પણ ગણ વળી વાડ ભેદી પ્રવેશે.
 વારે તેને નવ; સકલ આ વિશ્વ છે સર્વ લોગ્ય—
 એવી એની સમજ: સહુનો ભાગ: ઓ ! દષ્ટિ ધન્ય ! ૫૦
 અને હવે તો હદ થઈ ગઈ. કવિ હહે છે:—

(અનુદુષ)

ઠંટાળ્યાં સ્વજનો તેનાં; પામ્યો સૌની ઉપેક્ષિતા:
 ધરી કંઠા: યદચ્છાથી દેહ યાત્રા નભે; તથા— ૫૧
 રાત્રે વીરાસને બેઠી ચોટી ખડાને પરાત્મનાં
 ધ્યાન—ધારા વિષે રે'તો, ભાન રે'તાં ન ખડારનાં. ૫૨
 એટલું જ નહીં—એ મહાત્માને તો—

(ઉપગતિ)

ગંગા સમી નિર્મલ ચિત્ત ધારા
 અજસ્ર ધારે વહતી પરાત્મા—
 સ્વરૂપમાં નિત્ય,—સમાધિ—કાળ
 વ્યુત્થાનમાં યે રસમાં વિહાર ! ૫૩
 આવો એ મહાપુરુષ—ત્રૈલોક્યથી પર. પણ તેને ય પ્રારબ્ધ
 તો ભોગવવાં જ પડે ને ? હજી છે:—

(અનુદુષ)

નાશ સંચિતનો થાતો ક્રિયમાણ ક્રોધે નહીં
 શ્રુતે મોગાત્ર પ્રાર્થ્ય ક્ષીયેત જાણ માનવી ! ૫૪

—પણ સમજી અને મૂર્ખાની પ્રારબ્ધ લોગવવાની રીતમાં ફેર છે. સમજી જે રીતે પ્રારબ્ધને લોગવે છે તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિજય છે. કહ્યું છે:—

(અનુબ્રુપ)

· વિના રાગે વિના દ્રેષે રહ્યું પ્રારબ્ધ માણ્યું—
કર્મવેગ પડે બીલો તો જ એ શાસ્ત્ર લાખતું. ૫૫

—વાત એમ જાની કે અમાવાસ્યાની ઘોર રાતે એ મહાત્મા ખેતરની રક્ષાને જ્ઞાને નિત્ય નિયમાનુસાર બેઠા હતા. એ ગાઢ અંધારામાં પણ તેમને માટે તો રમણીય અજવાળું જ હતું.

(અનુબ્રુપ)

પ્રશાંત મુખમુદ્રા તે ધ્યાનાવસ્થા વિષે રૂપી,
ખડિર્માન બૂલી બેઠી એવે તે ઘટના જાની. ૫૬
શું બન્યું? પાંચ પંદર મિલ્લો હાથમાં શસ્ત્રો લઈને
રસ્તે કંઈક શોધવા જતા હતા. ઘોર અંધારામાં એક સિંહ
મહાત્મા જડભરતની કાયા સાથે અથડાયો અને ભેથું તો—

(અનુબ્રુપ)

હુદ્—પુદ્—મહાકાયા મેલી એક યુવાનની;
રસ્તો રોકી હતી બેઠી પકડાંદી ગિરિસમી. ૫૭
અને એવી તે હુદ્ પુદ્ કાયાને ભેઈને પોતાની ભાષામાં
હરખાઈને પોતાના સોળતીઓને તેણે કંઈક કહ્યું અને તરત:

(ઉપજાતિ)

ઉલ્લાસ ઉત્સાહ ઉરે જણાય;
મિલ્લો તણાને મગરૂળ થાય,
બાણે મળી મિદ્ધિ અલ્પ્ય ચિહ્ન,
એવાં; ટળ્યું હો ન્યમ ઉગ્ર વિદ્ધ: ૫૮

વાત એમ હતી કે:—

(અનુબ્રુપ)

સંતાનાથી હતો રાજા મિલ્લોનો ચંડિકા તણી
હિરત્ર આરાધના માંડી; યજ્ઞ કેરી પશુ બલિ- ૫૯

યદ્વેષાએ ગર્હ જૂટી; લિલ્લો શોધે બલિ નવી;
 અવધૂત મળ્યે ચિન્તા ઢળી તે લિલ્લવૃન્દની. ૬૦
 અને પછી તો પૂછવું જ શું ?—

(ઉપમતિ)

મયાવતા શેર બકોર બાંધે—
 મહાત્મને રજ્જુવતી, ઢસેડે—
 અંધારમાં; કિન્તુ ન શબ્દ બોલે;
 શાને અને કોણ કિમયં આ કરે? ૬૧

અને તે તો:—

(અનુક્રુપ)

પરેશ્વાએ કરે કાર્યો સ્વેચ્છા જેવી ન ચીજ જ્યાં
 અહંતા મમતા-સ્પર્શ સ્વપ્નેય નવ શોધતાં— ૬૨
 મળે; તેવા મહાત્માને ક્ષુદ્ર ગ્રેરી નહીં વ્યથા
 પીડતી; નવ લેદાતી આત્મજન્મી પ્રસન્નતા. ૬૩
 આમ જઠ ભરતજીને લિલ્લો જંગલમાં લઈ ગયા. અંકિકાનું
 મંદિર આવ્યું. યજ્ઞ પ્રસંગે લેગા થયેલા લિલ્લોએ પશુબલિ
 તરીકે મહાત્માને આજ્ઞા હતા—અને છતાં—

(અનુક્રુપ)

મહાત્માને ત્યહાં આજ્ઞા વિકરાળ હતી જગા—
 પરંતુ ના મહાસત્વ અંતરે સ્હેજ વ્યથતા: ૬૪

(ઉપમતિ)

લાવી નવાળ્યા; નવ વસ્ત્ર સજ્જ
 કર્યાં; ફૂલોના ઝજથી નવાળ્યા;
 પકવાન્નનાં લોજન મિઠ દીધાં
 યજ્ઞીય યૂપે પછી ગાઠ બાંધ્યા— ૬૫
 ભાલે કર્યાં કુંકુમ; તંદુલોથી—
 વધાવતા; ઘેર નિનાદ—ગર્જતા—
 વધેરવાને તલવાર ધાર
 ઘસી; ન કિન્તુ વિકૃતિ લગાર— ૬૬

દેખાય તે સંત મુખે; ન વાર,
 —ધત્રી રહ્યું મોત; તૂટે ન તાર—
 સમાધિનો; જીવન મૃત્યુ પાર—
 આત્મા હંતો; ધૈર્ય હતાં અપાર. ૬૭
 પ્રસન્નતા અંદર આરપાર—
 દેખાય અજ્ઞાન તણા ન ભાર;
 નિશ્ચિન્તતા ગાઢ વિના કિનાર !
 અસંગ તે જ્ઞાન છળિ ઉદાર ! ૬૮

અને ગળાં ઉપર તલવાર ધડવાની ક્ષણ તો આવી રહી !
 પોતાના ચરણે આવા પ્રભુનાં લાલનાં લોહી રેડાશે એ ખ્યાલે
 હવે દેવી ચંડિકા અકળાયાં. પ્રભુના લાલને તો દેવદેવીઓ
 પણ અધીન—કવિ કહે છે:—

(ઉપજનિ)

અપૂર્વ ઉચ્ચાટ અસહ્ય દેવી—
 ઉરે થયા; જ્ઞાનમયી મહર્ષિ
 નિહાંગતાં મૂર્તિ : પ્રચંડ નાદે
 ફાટી ગઈ પથ્થર મૂર્તિ : ચંડિકા— ૬૯
 ભયંકરી મૂર્તિ ધરી; કરાલ
 ત્રિશૂળ ને ખખ્ખર ને કૃપાણ
 હાથે ધરી; ઉદ્ધત નૃત્ય આહરી—
 ભિહો હણી; શોષિત ઉષ્ણપાન— ૭૦
 કરી; શમી; ગન્ધ મહર્ષિ તોડી
 ભયાવહા મૂર્તિ પ્રભુ પ્રિયંકરી :

અને આ પ્રસંગે પણ આપણા મહાત્મા તો તેના તે જ.—

(ઉપજનિ)

ન આવજો કે ન ભલે પધારો
 ન વંદના કે વિધિ અન્ય આળો;
 ન ધન્યવાદ સ્તુતિ—ત્રેમ—વાદ
 વધા મહાત્મા; શુભ કારણારે— ૭૧

ગુરુ કૃ ૫।

શ્રી. મંગલાષ્ટ્રેન

શ્રી. રતનષ્ટ્રેન

શ્રી. હસુમતીષ્ટ્રેન દેસાઈ

શ્રી. પ્રભાષ્ટ્રેન દવે

ને

સાન્વર્થનામા જનની—ચતુષ્થી;

પ્રબોધના મંગલપંથ—ચારિણી.

હજો તમારો પથ ભદ્ર મંગલ.

સમર્પતાં આ કૃતિ હર્ષ જન્મનો.

॥ तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥

મંગલાચરણુ:—

ગુરુર્ધન્યા ગુરુર્વિષ્ણુઃ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।

ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

સ્તવન:—

શુરુ પદવી છે શૂઠા ઘટઘટમાં, હોય ચદ્દિ શિષ્યનો લાવ;

સદય હૃદય શુરુ રૂપે, ઉદ્ધરતો! તું અવપૂત શિરોમણિ રામ.

મૂળપદ:—

શુરુ વિષુ કૈણુ ઉતારે પાર ?

ઠંડાલા ! શુરુ વિષુ

ભવ જલધિ દુસ્તર આ પ્રસયો

નવ આદિ ના પાસ !

શુરુ કરુણાની હોડી મળતાં

મુલભ થશે નિસ્તાર....શુરુ વિષુ

શુરુ છે બ્રહ્મા શુરુ છે વિષ્ણુ

શુરુ અંબા—આધાર :

પર બ્રહ્મની શુરુ ભૂતિ

શુરુ સંસારે સાર....શુરુ વિષુ

શુરુ ચરણે ને લાગી પ્રીતિ

ધ્રુવ તારો ઉદ્ધાર;

શુરુ ચરણે તો લેને શરણું

ટળશે થમનો માર....શુરુ વિષુ

પૂર્વરંગ:—

શ્રુતિનો બોલ છે કે:—નિવાગ્ય તન્મૃત્યુમુક્તા પ્રમુચ્યતે-
તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને મૃત્યુના મોંમાંથી મુક્ત થવાય છે. અર્થાત્
મોતને પેલે પાર જવા માટે આત્મજ્ઞાન જ એક માત્ર ઉપાય
છે. તો એ આત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે લાધે ? શ્રુતિ બોલ છે કે:—

અને આથી:—

(ઉપનિષદ)

વિકારથી એ અણબોટ ભૂમિ
સંસ્કાર—શ્રોત્રી પુનિના વિરાજતી;
શુભ રહ્યો આશ્રમ પ્રહવાદથી
મંસારની જ્યાં પરિપૂર્ણ વિસ્મૃતિ! ૧૦

ઉપરાંત:—

(અનુક્રમ)

અરિત મંત્રિધિ; ને વૃક્ષો—વેલ—પુષ્પ—ફળે લચી;
વિહંગો વિચરે ગાતાં સામ શાં ગાન વહાલથી, ૧૧
હરણા સ્વજનો જેવાં ફરે નિર્ભીક ભાવથી;
આશ્રમી જનના હેયે પ્રેમ—નિવેરતા વસી! ૧૨

અને આવા આશ્રમના અધિષ્ઠાતા કુલપતિ હતા ભગવાન
શંકરાચાર્ય—એઓ દેવા હતા ૧ તો કવિ કહે છે:—

(ઉપનિષદ)

યુવાન મૂર્તિ; પરિપૂર્ણ કાન્તિ—
પ્રહાર્પિની, ઉજ્જવલ સૌમ્ય કીર્તિ—
બાણે ધરી આકૃતિ ઉર્વા ઉતરી—
નિશ પ્રભાએ તિમિર શ્રમી જતી: ૧૩

અને તે ઉપરાંત:—

(સાદૃશ્યવિદીક્ષિત)

પ્રહસનાન, લઈ શ્રુતિ સ્મૃતિ, વળી ક્ષાન્તિ—પ્રશાન્તિ ગ્રહી—
પોતાના પરિવાર સંગ ઉતર્યું યાત્રાર્થ વિશ્વાંગણે;
આવી, આત્મશુદ્ધો વતી જગતને શોભાવવા ઇચ્છતું—
શ્રીમત્ શંકર રૂપમાં વિચરતું—ભર્ગ સ્વયં પ્રહસતું. ૧૪
અને એ આશ્રમ:—

(ઉપનિષદ)

શુભ રહે છે મધુ મહિકા ગા
વિદ્યાર્થીઓના કલગ્યોર બોલે;

શાસ્ત્રીય ચર્યા દિનરાત ચાલે

સંસારનો વા ન કરીય હાલે ! ૧૫

અને ભગવાન શંકરાચાર્યના ચાર વેદ જેવા ચાર પદ
શિષ્યો હતા. તેમાંના ત્રણ હતા કુશાગ્રબુદ્ધિ, પણ ચોથો હતો
મોભાથ બુદ્ધિઃ તેનું નામ હતું તોટક. બિચારો ભણતી વખતે
પેલા ત્રણ સાથે ઢસડાતો રહે પણ તેના અંતરમાં કશુંયે ન
ઉતરે. કવિ કહે છે;—

(ઉપજાતિ)

ભણે છતાં અંતરમાં ઠરે નહીં—

કશું ય ! લાગે ય ઉરે ઘણું; છતાં—

ઉપાય શો ? આવૃત્ત એ મતિ હતી !

સરસ્વતી યત્ન છતાં ન રીઝતી: ૧૬

એના સહાધ્યાયીઓ એને પારંવાર હિતારી પણ પાડતા !
મશ્કરીઓ પણ કરતા. તોટકને ખૂડું પણ લાગતું—પણ—

(અનુક્રમ)

હતો શાપિત એ જીવ શારદી—પ્રતિભા—સૂનો,

અકારો જાતને લાગે, જોકાન્તે અશ્વ સારતો. ૧૭

આવો ઠાઠ હતો એ તોટક—પણ સાથે સહૃદય હતો. પણ
એણે એક પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો કે:—

(ઉપજાતિ)

ભલે ન હો બુદ્ધિ કુશાગ્ર મારી

ભલે ન હો તે પ્રતિભા—ખુમારી;

કરીશ સેવા ગુરુદેવ દેરી

કૃપા ગુરુની જગમાં અનેરી: ૧૮

અને આ નિશ્ચયે પ્રેરાઈને અથાકપણે એ દિનરાત ગુરુની
સેવા કરતો. ભણવાની બહુ કનવાર ન કરતો. પણ—

(ઉપજાતિ)

સેવાવતી સેવન મગ્ન શિષ્ય,

સેવા તણી અંતર ધૂન નિત્ય. ૧૯

અને જ્યાં ગુરુદેવની અનુકંપાલીની વાણી સરી કે તરત ‘
ધોઈને નદી કિનારેથી પાછા ફરતા તોટકના હૃદયમાં—

(ઉપજાતિ)

વિદ્યુત્ત ઝઘી ! સરકતો ઉર અંધકાર
વિદ્યા સમસ્ત પ્રકટે શ્રુતિ સર્વ સાર—
આત્મા થતો પ્રકટ; અંતરમાં અપાર
શાન્તિ; પ્રસન્ન મુખવર્ણ શિવાવતાર ! ૩૧

અને એ જ અવસ્થામાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સ્તુતિ કર
આશ્રમમાં આવતાં વેંત ગુરુદેવના ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. શ
દેવે તેને હૃદય સરસો આંખી લીધો. કવિ કહે છે:—

(અનુક્રુપ)

શિષ્યનાં પ્રેમનાં અશ્રુ આચાર્ય ચરણો ધ્રુવે
ગુરુદેવ તણાં અશ્રુ શિષ્યનાં શિર ભીંજવે:
અને એ મહામંગલ પ્રસંગે:—

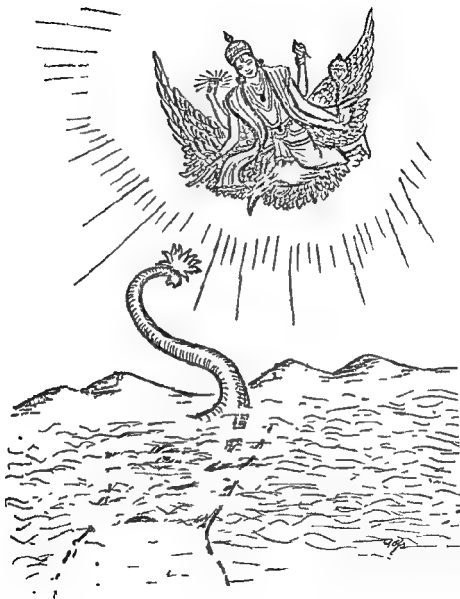
(ઉપજાતિ)

સમસ્ત દેવો કુલવૃષ્ટિ સારે
ગાન્ધર્વ આદિ કલગાન ગાય—
“ સર્વ કૃપામાં મહતી ગુરુ કૃપા
સેવા થકી થાય ’ સુલભ્ય એ સુધા: ”

અને આથી જ મૂળપદમાં કહ્યું છે કે, “ ગુરુ વિશ્વ ?
ઉગારે. ” આજના પવિત્ર દિવસે ગુરુદેવના શુભગાન ગ
આપણે અમ્યુતમ કરીએ.

इति उत्तर रंगः

હરિઃ ॐ તત્સત્

આતી સમર્પણ

ગજેન્દ્ર મોક્ષ

પ્રિય સુહૃદ્ પ્રિન્સીપાલ શ્રી. લીમલાઈ નાયકને—

બંધો ! નિખાલસ; રસજ્ઞ; કૃતજ્ઞ હૈયું—
ભાવે ઉદાત્ત ભરપૂર; કથા અનેરી
તારી;—મહાનદ થયો ઝરણું મટીને—
તારો ટળી રવિ થયો; મુદિના ભરેલાં—
હયે, સમર્પિત કરું કૃતિ, જ્ઞાન-મંગલા;
નિષ્કામ ભાવ દ્વયે વસતો સદા આ :

મંગલાચરણ:—

॥ વક્તુળક ॥ અજ્ઞાન તિમિરં ॥ વસુદેવ ॥

સ્તવન:— (આયાં)

રામ રટણમાં રમવું સાર કહ્યો અસાર સંસારે;
મનવા! રમને રામે રામા વા રમા નહીં તારે:

મૂળપદ:—

મનથી નજરે નિહાળ તું—

મનવા! કયાં જળ હોય છે ખરું!

તન કે મન કે મતિ વિષે

જળ દેખાય સહી; ન એ ખરું!!!

ધન કે સ્વજનો તણું વળી

સત્તા વા કુલ ઘેબરી તણું—

જળ નકકર ના કહી ગણું

ખનતું આખર ઘાસ તાપણું!

જગ એક જ છે ખરે! ખરું

હરિનામે જસ એક જં લયું!

હરિ આશ્રય એક આશ્રય

ધર્તરાસંજન ઝાંઝવાં-જળ!

પૂર્વરંગ:—

મગ્ન એ છે કે માનવ ભક્ત્યા શ્રિવાય રહી શકે ખરે?
જવાળ વાળતાં કવિ કહે છે:—

(ઉપગતિ)

ભક્ત્યા વિના માનવ ના રહી શકે—

હેયું સમષ્ટ્યું પ્રભુએ; આતઃ જગે—

ન દોષ ભક્તિ વિજ માનવી રહે—

દેયાં તણે જન્મજ ધર્મ એ ખરે. ૧

અને આથી દેયાંવાળો માનવી આઘા દે ભક્ત્યા વિના
હી શકે નહીં. આથી કવિ ઉમેરે છે કે:—

(ઉપનતિ)

પાણી વહે; વાયુ સદાગતિ રહે;
વહિ જળે; વિસ્ત્રમ્ય કેમ સંભવે ?
હૈયુ ચહે; કેવળ જન્મ—જાત
સ્વર્ણાવ છોડી ન શકે જ ભાવ !! ૨

અને આથી ચાહવું તો કયું જ. તો પ્રશ્ન એ છે કે
કોને ચાહવું ? કોને ભજવું ? ચાહવા માટે જે જ પદાર્થો છે—
ક્યાં તો માયા ક્યાં તો માયાપતિ ! તો આ બેમાં આપણી
ચાહનાને યોગ્ય કોણ ? કવિ નિર્ણય દે છે કે:—

(ઉપનતિ)

માયા પરાયી; શુભ—પૂર્ણ; બંધદા !
મઝા ભલે દે પણ અર્પતી સના;

અને માયાપતિ ?

આત્મીય છે; નિર્ગુણ; મોક્ષદાતા
મઝા સળહીન સમર્પતો સદા. ૩

અને આથી વિવેકીને માટે તો—

(અનુબુદ્ધ)

આરંભે મધુરી અંતે માયા મહોળત આર્તિદા;
માયાપતિ પહે પ્રીતિ સર્વદા મિદ્ધ આર્તિદા: ૪
આમ માયા-પતિ ચાહવા જેવો-ભજવા જેવો છે. તો
પછી માયાપતિને બધા કેમ ભણ કે ચાહી શકતા નથી ?
તેણે જ ગીતામાં નિર્ણય આપ્યો છે કે:—

■ માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમા: ।

માયયાઽપદ્મજ્ઞાનાઃ, આસુરં, ભાવમાશ્રિતા: ॥ ૫ ॥

તો શું હુનિયામાં બધા જ હુન્નૃતિ—મૂઢ-નરાધમો છે ?

કવિ કહે છે :

(અનુબુદ્ધ)

હોય અંધાર ને વિદ્યે, અજવાળું ચ ક્યાં નથી ?
કાલિમા પાપ-કેરી ને, પુણ્ય જ્યોતિય ક્યાં નથી ? ૬
ભગવાન-સ્વયં કહે છે:—

વતુર્વિધા મજ્જન્તે માં તનાઃ મુશ્કતિનોડુંનું ।

આત્મા જિજ્ઞાસુર્યોર્ધી શાની વ મરતપંથ ॥ ૭

આમ આર બાતના પુણ્યશાગી હવે પ્રભુને બને ૪ છે
તે પેટી આત્મભક્તિ પૂજ જ સોહામળી છે કવિ કહે છે:—

(ઉપનિષદ)

અમહા કે આંતર વેદના થતી
પણે પળે વેગવતી થતી જતી !
સહાય પાદે પણ લભ્ય ના થતી
છતી થતી લાજ જવા તણી પડી. ૮

અને:—

બધાય આધાર વદા જતા છટી
તડે મહંતા; અસહાય હવની
મથો!—મથો! ઓ! પણ આખરી વળી
શ્રદ્ધાય બધે ક્ષણ છેક અર્પતી ૯

અને એવી ઘટીએ:—

અગમ્ય, તકીસક, મૂઠ રીતે
છતી થતી મંજલમૂર્તિ બહાલાની—
બહાલા તણી; ઉદ્ધરતી સ્વભક્તને
અહો! પ્રતિજ્ઞા સત દેવદેવની! ૧૦

આવા એક આત્મ ભક્તની હવની મુણીએ તે પહેલાં
મૂળપદ અને નામ સ્મરણ કરી લઇએ.

॥ इति पूर्वरागः ॥

॥ अथ उत्तररागः ॥

કવિ કહે છે:—

(અનુક્રમ)

ત્રિકૂટાચલને હેથે હતું રમ્ય સરોવર :
વિશાળ અભિધના જેવું સંતાતમા શું મનોહર. ૧૧
ભાંડુએ મનના જેવું પવિત્ર સલિલે ભર્યું,
દર્શને જ મન સ્તાપ હરતાં સ્વજનો સમું. ૧૨

આવું એ સરોવર પર્વતનું સૌન્દર્યધામ હતું. શ્રીખને
સમય હતો ને કવિ કહે છે:-

(દ્રુતવિશ્લેષિત)

ભુવન ભાસ્કરના ખર તાપથી
સકલ પર્વત—ભૂ તપતી હતી;
પવનની લહરીય ન આવતી
ઉકળતા ચરુ શી સહુની સ્થિતિ. ૧૩

અને આવા ભયંકર તાપમાં—

(ઉપજાતિ)

અસહ્ય તાપે પરિતાપ યાતાં
વને વસ્યે વારણ-રાજ-રાજ;
જલે વિહારાર્થે મહાંધતા ભયો
સહઅ હસ્તી-ખલયુક્ત. સંચર્યો. ૧૪
સ્વયં મહોન્મત્ત મુવાન સાથે
વધુ તર્કુ વૃન્દ; કુદુર્ગ સંઘ;
પદે પદે તે ધરણી મુળવતો
જતાં જતાં જંગલ ઝાડ જૂડતો; ૧૫
સ્વહાજરીથી પશુઓ ભગાડતો
ચીત્કારથી ત્રાસ વને જગાવતો;
વિલોકતાં વારિ-નિધાન રાચતો
વિહારવાંચ્છુ સલિલે સરી પડ્યો. ૧૬

અને સ્વજને સાથે વિહારમાં એ જોટલો તો લીન થઈ
ગયો. કે:-

(ઉપજાતિ)

ન લાન એને મનમાં રહ્યું કે
વિહારમાં મૂકી નથી ગયો, ને
અંધાર થાવે ગમ વિસ્તર્યું છે!
વિહારમાં કિન્તુ વિવેક ક્યાં વસે? ૧૭

અને એ વિવેકાન્ધ હાથીનો:-

(સાર્દ્ધવિકીરિત)

કીડા વેગ વધ્યો; પ્રમત્ત ગજ તે સૌ ભાન ભૂલી ગયો,
સંગાનન્દ નિમગ્નને જલ વિષે ગ્રાહે અસ્થેા ભેમથી;
ને હાથી મજબૂત તે પકડથી ગર્વિષ્ઠ કેધે ભર્યો-
જોએ ભેરવતી નિજ ચરણને ના કિન્તુ 'છટી શક્યો! ૧૮

અને આમ હાથી અને મગરની વચ્ચે તુમુલ શ્રેષ્ઠ ભર્યું.
હાથીમાં હગર હાથીનું બળ હતું ઉપરાંત તે હાથીને તેનાં
સ્વભોગની પણ મદદ મળી-પણ-

(ઉપભતિ)

દિને દિને હાસ બળે થતો ગયો
હસ્તી તણા; ગ્રાહ બળે વધારો;
લાચાર થતો નિજ શક્તિ ખૂટ્યે-
ક્ષણે ક્ષણે આંતર સત્તવ વહે. ૧૯

અને આખરે:-

સ્વયં બચાવી શકતો નથી સ્વને
સ્વકીયની આશ પછી કહાં રહે ?
અહં તણી તાંત વટી ગઈ; અને
મુખુદિ તેના મુકૂતે સ્ફુરી હટે! ૨૦

અને એને વિચાર આવ્યો-આ પરિસ્થિતિમાં મને કેણું
રક્ષે ? અને નિશ્ચય થયો:-

(સાર્દ્ધવિકીરિત)

ના રક્ષી મુજને શકું ખુદ પછી ખીભાય કેવી રીતે-
રક્ષે ? રક્ષણ કાજ આશ્રય લઉં જે રક્ષતો વિશ્વને;
જે દેખાય નહીં છતાં મકલને ભેતો, સૂણે અશ્રુત;
ચાહે જે, પકડે બધું-ચરણ કે હસ્તે રહ્યો વર્જિત: ૨૧

અને આ નિશ્ચય સહિત તેણે પોતાની સંમરેત ભાતને
મનોમન પ્રબુને ગમખીં. અને અંતરના આત્મે અને આર્દ્ર-
ભાવથી પ્રબુની નીરવ સ્તુતિ કરવા લાગ્યો-કવિ કહે છે કે:-

શબ્દો સુજ દીન છવ આ-

પળતો એ પ્રભુ ! શીઘ્ર આવને !

શરણાગત' વત્સલ પ્રણે !

નવ આધાર રહ્યો મને કયો ? ૨૨

તનનુ મનનું મળી ગયું—

અભિમાન પ્રભુ ! ગાઢ, મીઠું શું;

મુજ અંતર આર્તિ-આર્દ્ર આ

તુજને હૂઠનું સર્વના સખા ! ૨૩

તપ વા નવ યોગ વેદ વા

સમરૂં, મૂઢ, કરી ન સાધના !

તુજ નામ પુકાર સર્વથા

મુજ આધાર ! હુણાડ તાર વા ! ૨૪

હરિ ઐ હરિ ઐ હરે હરે !

જય ઐ ઐ જય ઐ હરે હરે !

નમ ઐ નમ ઐ નમો નમ.

નમ ઐ ઐ નમ ઐ નમો નમઃ ૨૫

અને આમ સ્તવન કરતાં ગજેન્દ્રનું હૃદય સમાધિમય થઈ ગયું અને અનુભવીઓને તો બોલ છે કે—

(ચાર્લ્સનિકીર્તિ)

“આશ્ચર્યકર્ત્ત્વ કહ્યો સમસ્ત નિર્મર્મે પ્રજ્ઞાકાન્ડના નાથને

પોકારે પણ માત્રમાં હૃદયના, સર્વવ્રગામી થતો—

બહાલા ભક્ત જનો તણાં નયનની સામે છતો; બહાલથી

અમલ્યક ભલે રહે ઇતરને; પ્રત્યક્ષ એ ભક્તને. ૨૬

અને આપણા ગજેન્દ્રની પ્રાર્થના પણ મંલનાર્ધ-ગજેન્દ્રના અંતઃમા તરત જ—

(ઉપજ્ઞાતિ)

અપાર શાશ્વી પલ્લ શક્તિ લાગે—

સ્વ અંતરે ! કયાંક થકી સંધી તો

અને ગળેન્દ્ર સ્વસમીપ અંતરે

નિહાળતો મંગલ દિવ્ય જ્યોત- ૨૭

પરંતુ સામે ગમને હરિની

છતી થઈ મંગલ મૂર્તિના જુવે!

સ્વકીય જ્યોતિ પ્રભુએ તિરોહિત

ઠરી ઉરે દીપતી! લોચનો ખુલે. ૨૮

—લોચનો ખુલતાં જ ગળેન્દ્રની આંખમાંથી ગંગા
જમનાનો ધોધ છૂટ્યો—કેમકે

(અનુષ્ટુપ)

શંખ—ચક્ર—ગદા—પદ્મ—ચુકત; સુકૃત—મનોરમા

હરિની મૂર્તિને બાળો ગળેન્દ્રે ધ્યાન—મંગલા! ૨૯

ભગવાનની એ મૂર્તિ જેતાં-ગળેન્દ્રની પ્રેમ વિહ્વળતાનો
પાર ન રહ્યો! ભગવાનનું દેવી રીતે પૂજન-સ્વાગત કરું?—એમ
હૃદયમાં ભાવ થયો અને—

(ઉપગતિ)

આહો અસ્યો અરણ્ય, આગળના ધપાય!

બહાલે અસ્યું હૃદય ધલિત પૂર્ણ થાય!

સૂટે અહીં કમલ—કુદ્મલ એક ફેંકી—

“પુષ્પાંજલિ હરિં સમર્પિતલ્યો સ્વીકારી” ૩૦

અને પરમાત્મા તે જ ઘડી આકાશમાં બોલતાં સંભળાયા:—

પદ્મ પુર્ણ ફલં તોયં ચો મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદર્હં મક્ત્યુપહૃતમદ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

ત્યાં પ્રભુના કર-કમળમાં ગળેન્દ્રનું ફૂલ પડ્યું કે તરત—

(અનુષ્ટુપ)

ભગવત્-ચક્ર તે છૂટ્યું બહારનું આહુતું ગળું—

સ્પર્શે બંને તણું રૂપ પરિવર્તન યામતું!

બંને દિવ્ય રૂપધારી પ્રભુના અરણ્યે ઢળ્યા. ગળેન્દ્રને
ઉરોડીને તિરોહિત થતાં પહેલાં ભગવાને આશીર્વાદ દીધો:—

(અનુષ્ટુપ)

આર્દ્ર આર્ત હરે લેઓ સ્તવતાં ભજશે મને—

પ્રયાણ ચમચે તેઓ વિમલા મતિ પામશે— ૩૧

અને ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહ બન્નેનો ઉદ્ધાર થયો. અને
આથી જ તો મૂળપદમાં કવિએ ગાયું છે કે:—

હરિ આશ્રય એક આશ્રય

ઈતરાલંબન અંતવા જળ !

૨

૩

૪

આપણે પણ એ હરિના નામનો આશ્રય લેતાં—

હરિ ઐ હરિ ઐ હરે હરે

જય ઐ ઐ જય ઐ હરે હરે, કરતાં

અચ્યુત ઠરીએ:—

હરિ ઐ તત્ સત્

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्पणं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मानिवेदनम् ॥

२३५-७ अ. ५ श्लो. २३

મંગલાચરણુઃ—

યમનુષ્ઠ મહાકાય સૂર્ય—ક્રોટિ—સમપ્રમ ।
 નિર્વિઘ્નં કુરુ મે દેવ શુભકાર્યેષુ સર્થદા ॥ ૧ ॥
 અક્ષાતતિમિરં નિગ્નન પ્રેરયન સાધુવર્ત્મનિ ।
 મદાન્તેવાસિદ્ધદયે સ્ફુરતુ શ્રીહરિર્ગુરુઃ ॥ ૨ ॥
 યસ્યુદયસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ।
 દેવકીપરમાનન્દં કૃષ્ણં યન્દે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૩ ॥

સ્તવનઃ—

કર કરુણાકર બાલક ઉપરે—
 કરુણા, નન્દકિશોર પ્રભુછ ! કરુણા નન્દકિશોર.
 ઘટ ઘટમાં તુજ મધુર છવિને—
 નિરખું હરખ વિભોર.
 પ્રભુછ ! નિરખું હરખ વિભોર ! ૧
 તુજ કરુણાજલ ઉરમાં પડતાં
 મારા ઉરનો મોર
 પ્રભુછ ! મારા ઉરનો મોર
 યનગન યનગન નાચી બિહતાં
 દ્રવશે; નન્દકિશોર !
 પ્રભુછ ! દ્રવશે નન્દકિશોર ! ૨

મૂળપદઃ—

(ટાળ—વૈષ્ણવજન)

હરિનો જન તો તેને કહીએ
 જે સાચ સદાએ પાળે દે,
 તન—મન—વચને પ્રેમલ મૂરતી—
 દ્રોહ કરે ના કેનો રે ! હરિનો—૧
 ચોર નથી; ને તન—મન—ધનથી—
 પર ઉપકારે રાચે દે,

મનથી મનને શેકી, વિશુમાં
 નિશદ્દિન ડૂબકી મારે રે. હરિનો—૨
 વિપય સરપના હંખે ખીતો;
 ત્રણ કક્ષાને ટાળે રે;
 દર્શન તેવા હરિજન કેરું
 લવનો ફેરે ટાળે રે! હરિનો—૩
 શુચિતા ઉરની મિદ્ધતા જેની
 ને નાણુ છે સંતોષ રે; —
 નિર્મલ તપના નિધિ— સંચયમા
 પળ પળનો ઉપયોગ રે. હરિનો—૪
 જળમાં થલમાં પશુ પંખીમાં—
 એક રામને લાળે રે;
 ઘટ ઘટ છૂપા નન્દ—તનય ને
 ગ્રેમે નિત સંભારે રે. હરિનો—૫
 તેમાં ચિતકું; તેમાં પ્રાણો;
 તેની લગની; બોધ રે;
 ગોપ—તનયના કીર્તન કથને—
 હૈયુ હરખ વિભોર રે. હરિનો—૬
 નન્દસૂત્રનાં નામ માત્રથી
 નેત્રે ગંગા નીર રે—
 ઊભરે; એવા હરિજન, ચરણે
 રાધું સદાએ શીય રે—હરિનો—૭

પૂર્વરંગ:—

હરિજન થવું એ આપણો જન્મ સિદ્ધ હક્ક છે. કેવી રીતે ? તો ઉપનિષદો કહે છે—નાસ્ત્યે સુખમસ્તિ । આથી વિરલ એવી આ માનવદેહની તક નકામી ન જવી ઘટે. માનવને જે મળ્યું છે તેનો જો તે પૂરો સદુપયોગ કરે તો “અનદ્યપત્તં મુખા” =ભૂમામુખ તેને મળ્યા વિના નહીં રહે.

આ તક જો જોળે જાય તો કવિએ તો પચાત્તાપ કર્યો જ છે કે :—

(શાદ્દલવિકીરિત)

આત્માનું વિધિપૂર્વ ચિંતન કર્યું કો દી ન મુકત્યર્થ મેં;
સ્વર્ગોગાર ઉઘાડવે પટ્ટ વળી ધર્મે ન મેં આચર્યો;
નારી ગુપ્ત પયોધરો નવ અહો! સ્વપ્નેય લોટયાં કદી!

જન્મી કેવળ માતૃ—યૌવન—વન—ચહેરે કુહાડો થયો. ૧

આથી વિવેકીને માટે તો મોક્ષ જ પુરુષાર્થ હોઈ શકે.
કામ નિઃસાર છે—કેમકે યથાતિઓનો અનુભવ બોલ છે કે—

(અનુષ્ટુપ)

કદીના કામ કામોના ઉપભોગે શમી જતો,

ધૃતાહુતિ વડે જેમ અગ્નિ તેમ પ્રવર્ધતો. ૨

અર્થ પોક્કળ છે—નચિકેતાનો એકરાર છે કે ન વિત્તેન
તર્પણીયો મનુષ્ય:—અને ભગવાન શંકરાચાર્યની અનુમતિ છે કે:—

(માધુવમ્મકીડ)

અર્થ અનર્થ જ છે મન બાહ્યો

નવ સાચું સુખ તેથી માણ્યો

તનય થકીએ ધનિને ભીતિ

સકળ જગતમાં એ છે રીતિ! ૩

—ચૌરંગએ બાપને મારેલો! એ દૃષ્ટાંત છે. ઉપરાંત
અર્થની પ્રાપ્તિ માટે થતી ગ્લાનિ પણ કવિએ વર્ણવી જ છે!—

(શાદ્દલવિકીરિત)

આશાએ નિધિની ધરાતલખણું ગાળી શિલા ધાતુઓ

ઓળંગ્યે સરિતા પતિ નૃપતિઓ સંતુષ્ટ થતે કર્યો!

મન્ત્રારાધનમાં નિમગ્ન મનથી ગાળી સ્મરણને નિશા,

કાણી કોડી મળી નહીં! વિનવતો—તૃષ્ણુ હવે છોડતો! ૪

વળી અર્થ પ્રાપ્તિમાં છૂપાયેલી માનહાનિ તો જુઓ! કવિ
કહે છે:—

(ચિખરિણી)

ખલોના ઉલ્લાષો કથમપિ સહ્યા રંજન મિમે;
નિરોધીને આંસુ સ્મિત પણ કયાં શૂન્ય હૃદયે !
કયાં ચિત્તસ્તંભે ! પ્ર-ખરમતિને આંજલિ ધરી !
શું આશા ! મોહાશા ! અધિકતર આથી નયવશે ? ૫
અને ધર્મ પણ છેવટનો સહારો નથી જ દર્ષ શકતો—
ગીતાકાર કહે છે :—

(શાલિની)

જૂટે પુરુષો મત્યં લોકે પ્રવેશે—

આથી જ તો ગીતાકારનું ત્રેમલ આમંત્રણ છે કે :—

(અનુશ્રુપ)

અનિત્ય અશુભ પ્રાય દેહ પામી મને લજ ૬
ઓછામાં ઓછું માનવ છવન તો ધર્મ—અર્થ—કામની
સેવામાં જ સુભાવવા જેવું નથી—માનવ માટે તો—

“મજ્ઞ ગોવિન્દં મજ્ઞ ગોવિન્દં”

તો જ સૂર ઊઠે છે. અને ગોવિન્દને લજતાં લજતાં
લાકો કહ્યું છે તેમ—

વિરહીવ પ્રિયામયં વિમો ! પરિવર્યામિ ભવન્મયં જગત્ ।
—ની ધૃર્ધાનનક સ્થિતિ મેળવવી રહે છે. આ સ્થિતિ માણવા
માટે જ હરિજન થવું ઘટે. આથી તો મૂળપદ કવિ કહે છે કે
“હરિના જન તો તેને કહીએ” વગેરે તો એવા એક
હરિજનની કથા સૂણીએ તે પહેલાં લગવાનામની પૂન મચાવીએ ।

—ઉત્તરરંગ—

હિરણ્યકશિપુના આર પુત્રો. આદેમાં સુષુદ્ધિએ પ્રકલાદ
ગોટો હતો કવિ કહે છે :—

(અનુશ્રુપ)

હતો એ ગીલસંપન્ન; સત્યનિષ્ઠ; નિતેન્દ્રિય;
અર્વજૂત વિરે જોતો નિજાત્મા, બ્રાહ્મણ—પ્રિય. ૭

પ્રજામશીલ આયોને; પિતા શો દીનવત્સલ;
 સમાને બ્રાતૃ શો સિન્ધ; ગુરુમાં ઈશભાવન; ૮
 હતાં નિમિત્ત તો યે એ માન-સ્તંભ- વિવર્જિત;
 મિતવાકુ ને મિતાહારી; ધારણા-ધ્યાન-મંગલ ! ૯
 વંશે અસુરના જન્મ્યો છતાં અસુર ભાવ ના
 સ્પર્શી શક્યો કેદી એને, પંકે પંકજ શો હતો ! ૧૦
 આવો એ પ્રહ્લાદ જાળપણથી જ એ—

(અનુબ્રુવ)

કૃષ્ણ—બ્રહ્—શૃહીતાત્મા હતો તન્મય કૃષ્ણમાં
 સર્વત્ર કૃષ્ણને જોતો અનુસંધાન માત્રમાં ! ૧૧
 અને આથી એની ભક્તિમાં સદૈવ સ્વરૂપાનુસંધાનની જ
 ઝલક રહેતી ! અને આથી ઘડીઘડી—

(ઉપજાતિ)

જોવિન્દ આલિંગનથી સમસ્ત
 ભૂલી જતો જ્ઞાન, હૃદયધારા—
 ગંગા સમી પાવન વાર વાર
 સમાધિના જોલતી બંધ દ્વાર ! ૧૨

અને સમાધિની ત્રહ્વજતાને લઈ ને
 અપાર સંવિત્સુખના સમુદ્રે
 સ્વયં કરી સ્નાન પવિત્રતાથી—
 સંસાર મેલે મલિનાત્મ કેશ—
 મેલો પખાળે ! મત એ અનેરાં ! ૧૩

આવો મહાત્મા હતો એ પ્રહ્લાદ.

આપા મહાત્મા અને નિર્વેર પુત્ર સાથે પિતાએ વેર બાંધ્યું.
 કારણ તો નજીવું ગણાય ! છતાં બાંધ્યું. પ્રહ્લાદને આજ્ઞામાં
 મૂકવામાં આવ્યો. શુરુ ભણાવે તે ભણે ખરો પણ પ્રહ્લાદના
 ગળામાં એ ન જિતરે ! ક્યાંથી જિતરે ?—

કેમકે—

(સિખગિણી)

અવિધાને યોગે; પ્રતિપક્ષ વધારે નિઝ-અહં;
 ઠરે રાગે વૃદ્ધિ; પ્રજુલિત કરે જે અજુગમો;
 વિદ્યારે ના, યોગે મરણબધને જે પગપળે—
 ન જો વિદ્યા; વિદ્યાશ્રમ ગજળા—વિદ્યે વિલસતો! ૧૪
 પ્રહલાદનો આત્મા વિદ્યા ત્રેમી હતો, અવિધાનો નહીં.
 અને એક દિવસ દેત્યરાજ દ્વિરંગ્યકગિપુ અંતઃપુરમાં આવ્યા.
 માતાએ પ્રહલાદને પિતાના ખોળામાં બેસાડ્યો, પિતાએ લાડ
 લડાવતાં પૃથ્વુ:—

(અનુકૃપ)

બોલ વત્સ! ભણ્યો તારા શુરુ દેવો કને કરું—
 સર્વશ્રેષ્ઠ? કહે તાત! સૂણવા ત્રેમથી ચહું! ૧૫
 અને બાળકે સત્ય કહ્યું—

(ઉપજાતિ)

સંસારનો દૂષ ધનાંધકારે
 ભયો; પિતાશુ! નવ દોષ બહાર
 પડ્યા પછી નીકળતો; અતઃ પળી—
 વને; અહે આશ્રય શ્રીહરિનો! ૧૬

આવો અણુધાર્યો અને અણુગમતો ઉત્તર સાંભળી હરિ-
 દેવી દેત્યરાજે અદંહાસ્ય કરી, શુરુઓને વધારે બળરદારી
 રાખવાનું ફરમાવી, તે દિવસ તો જતો કર્યો. શુરુઓએ પણ
 પ્રહલાદને વિનવ્યો. વિનવણીએ ન પત્તો લાગ્યો તો ધમકાવ્યો!
 પણ પ્રહલાદના હૃદય ઉપર તેનો કયો પ્રભાવ ન પડ્યો.—ઉલટો
 તેનો પ્રભુ પ્રેમ વધતો જ ગયો.

અને પ્રહલાદનો જન્મ દિવસ આવ્યો. દેત્યરાજ તે દિવસે
 પણ એ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા અંતઃપુરમાં પધાયા. આગલો
 અનુભવ, માનો, વિસારે પડ્યો હતો. આજે પરમ ત્રેમથી તેણે
 બાળકને પૃથ્વુ:—બેટા! કાંઈ આટલા વખતમાં સરસ શીખ્યો?

બાળકે તે જ નિરાંતે વળતો જવાળા આપ્યો—હા બાપુ! સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષણ હવે તો લાધ્યું છે!” તો બોલ, બેઉ—સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષણ કયું? ને નિર્ણય બાળકે કર્યું—બાપુ!

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સરભ્યં આત્મનિવેદનમ્ ॥ ૧૮

આ નવધા શક્તિ સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષણ છે! આ સિવાયનું કંઈયે કુશિક્ષણ જ છે

અને આ બોલ સાંભળતાં દૈત્યરાજની આંખ લાલ થઈ ગઈ! પ્રહલાદને બોળામાંથી હડચેલી મૂક્યો. ગુરુગુરોનો ઉધડો લીધો. અને કેઈ પણ ઉપાયે પ્રહલાદની આ બળવાળોરીને દાખી દેવાના ખ્યાનથી હુકમો નીકળ્યા! અને—

(શાદ્દલવિકીરિત)

હુંદાંબ્યો ચરણે દિશા ગજતણા; સર્પે ડસાંબ્યો સહી;
કેંદાંબ્યો ગિરિશૃંગથી : જલધિમાં ફેંક્યો; હિમ પ્રસ્તરે—
રાખ્યો અગ્નિ ચિહ્ન બિગે, વિષ તણા ચોગો કર્યો; રાક્ષસી-
માયાના બિનિયોગમાં ય શિશુને ઈલા ન રહેજે થઈ! ૧૯

કેમકે—

(અનુક્રુપ)

રામ તેને સદા રહે જોને રામે કર્યો નિજ;
માનવી! કરને ચલ રામનો બનવા નિત! ૨૦

અને

દૈત્યરાજ તણા યતો અભાગીની ક્રિયા સમા
ગયા નિબૂળ સૌ; હોયે પડી કાળ હવે મહા. ૨૧

(ઉપજાતિ)

કદાચ આ બાળકના નિમિત્તે
ન મૃત્યુ મારું સરજાયું?—શંકા
સ્ફુરી ઉરે દાનવરાજ કેરા
ચિન્તા ચિતા—ધૂમ છવાય ઘેરા! ૨૨

છેવટે મંત્રીઓની સલાહે પ્રહ્લાદ ઉપર ચાંપતી નજર રાખવાનું કયું—નજરકેદમાં બાણે પ્રહ્લાદ મૂકાયો—પણ ઈશ્વરના એ લાલને કરી ચિતા ન હતી. લણતી વેળા, શુરદેવની ગેર—હાજરીમાં પ્રહ્લાદની પ્રેમ પાઠશાળા ચાલતી. પ્રહ્લાદ બોલાવતો, સમવયસ્ક મિત્રો ઝીલતા—

શ્રીરામ રામ રઘુનન્દન રામ રામ :

શ્રીરામ રામ ભયભંજન રામ રામ !

શ્રીરામ રામ ભવકૃન્તાન રામ રામ :

શ્રીરામ રામ ઉરરંજન રામ રામ. ૨૩

અને આ રામસ્મરણે વાતાવરણમાં અને અંતરમાં રામ છવાતો. અને આ “અપ્રહ્લણ્ય વાત” દૈત્યરાજને કાને ગઈ. અને દૈત્યરાજે—

(હજંગી)

હરિ દેવની મૂર્તિ શા દૈત્યરાજે

કયો કારમો કૂર નિર્ધાર આજે

“હણું પુત્રને હું સ્વયં” મૂળ છેદે

વિષ વૃક્ષની લીતિ સંહાર પામે. ૨૪

અને રાક્ષસરાજનો દરબાર ભરાયો હતો—હુક્કમ છૂટયો—હાજર કરો એ બદમાશ પ્રહ્લાદને અને તરત જ—

(ઉપજાતિ)

પ્રહ્લાદની શાંત પ્રસન્ન મંગલા

મનોરમા મૂર્તિ થઈ ઉપસ્થિતા;

ધનાબ્રવૃન્દે જ્યમ વીજળી સ્ફુરે

પ્રહ્લાદ તે સંસદમાં તથા ઝલે ! ૨૫

પ્રહ્લાદે સભામાં આવી પિતાને વિનયનરૂપ પ્રણામ કર્યો ! અને દૈત્યરાજની આંખમાંથી આગિના તણુના ઝરવા લાગ્યા. તે ગઈ બહાર !—

(તસન્તતિલકા)

ઓ મૂઠા! શું ખજાર ના?—મુજ કોપ જન્મ્યે—
ક પે ત્રિલોક સહદૈવત!! તત્સમક્ષ—
કોનાં ગળે? અવિનીત! અભીત પેરે—
ભિલો! અને અવગણે મુજ શાસનોને! ૨૬
અને વિનયનમ્ર પ્રહલાદે સ્વસ્થતાથી કહ્યું—

(ઉપજાતિ)

પિતા! ન મારું પણ આપનું ચે
છે તે જ સામર્થ્ય અનન્ત—જેના
સંકલ્પ માત્રે જગ ઉદ્ભવીને
વિલીન થાતુ! બળ તેજ સાચું! ૨૭

અને આ જવાળા સાંભળતાં જ અગ્નિમાં ધી હોમાયું.
દૈત્યરાજના કોપે માઝા મૂકી—તેણે ગર્જના કરી.

(અનુબુધ)

“મારાથી ભિન્ન એવો તે બોલ ક્યાં છે હરીશ્વર?”
“સર્વત્ર” “યદિ સર્વત્ર શાને સ્તંભે ન?” પેળતો? ૨૮
અને “પેળતો” શબ્દ સાંભળતાં વેંત હિરણ્યકશિપુ ત્રાહ
પાડી ભિક્ષો—

(અનુબુધ)

મૂળા! ઉદ્ધત! ઓ મૂઠા! છેતરે તું મને વદી—
“સર્વત્ર” એમ; બોલાવ તારો તે રક્ષવા હરિ. ૨૯
આટલું કહી કોપથી—

સ્તંભં તતાહાતિચલઃ સ્વમુપ્તિના—

તે અતિ બલિષ્ઠે તે સ્તંભમાં જોરથી મુઠ્ઠી મારી—કે તરત—

(ઉપજાતિ)

સ્વક્રીય વ્યાપ્તિ સ્થિર જંગમે રહી—
દર્શાવવા તે; નિજ ભૂત્ય વાક્યની
યથાર્થતા સિદ્ધ કરી બતાવવા
નૃસિંહ રૂપે પ્રકટી રહ્યા હરિ! ૩૦

પ્રથંડ ને દારણુ ભીપણાકૃતિ
 નિનાદ એ ધર્ધર; ભૈરવી 'ગતિ'
 નિહાળતાં ચે 'ગતિ' ઓગળી 'જતી—
 મનસ્વિનીની 'મતિ' એ જતી ઠરી ! ૩૧

અને જ્યાં ભગવાન નૃસિંહની પૂર્ણાકૃતિ પ્રકટી છે તે
 દૈત્યરાજ તેના ઉપર તલવાર લઈને ધસ્યો—પણ

(અનુષ્ટુપ)

અટહાસ્ય ઠરી દેવે ઝડપ્યો ક્ષણ અર્ધમાં—
 દહ મુષ્ટિ વતી કેડે, મુપણું નાગને યથા. ૩૨
 કોધાવેશે ભર્યા દેવ અર-તીક્ષ્ણ-નખામુઘે
 વિદારે ક્ષણમાં આંત્ર ક્રોધ એ નવ ઊતરે— ૩૩

પળમાં દૈત્યરાજ હતો ન હતો ચર્ષ ગયો !—પણ પ્રભુની
 એ ક્રોધ સમાધિ ન ઊતરતાં—પ્રહ્લાદ બળવા લાગ્યું. એમને
 શાંત કરવા લક્ષ્મીજી પણ સમર્થ ન થતાં પ્રહ્લાદજીએ બાળક
 પ્રહ્લાદને પ્રભુને શાંત કરવા કહ્યું—અને એ બાળક—

(અનુષ્ટુપ)

નિર્ભીક, હૃદયે પ્રેમે—નૃસિંહ પાસ સંચરે !
 પકડે પ્રભુના પાદો આશ્રયે વિશ્વ ઓગળે ! ૩૪

કેમકે—

(ઉપગતી)

સ્વભક્તનો સ્પર્શ થતાં પ્રશાંત
 થતી પ્રભુ ક્રોધ તણી સમાધિ;
 વાત્સલ્ય ભાવે પ્રભુ જિંચકીને
 સ્વભૂત્યને આંતર શુ લગાવે ! ૩૫

અને

પ્રેમે અવે નેત્ર નૃસિંહ દેરાં
 પ્રહ્લાદ શીર્ષે અભિષેક થાતો;
 પ્રેમાશ્રુ પ્રહ્લાદ તણ્યાં ગરીને
 પાદારવિન્દો પ્રભુનાં પગાળે— ૩૬

અને—પ્રસન્ન પ્રભુએ બાળકને શુભાશિષો દીધા.

(વસંતતિલકા)

નિઃકામ બાળ ! તુજ જીવન રમ્ય ધન્ય—
ધન્યાતિધન્ય ! કમનીય વળી અનન્ય;
મારા સમસ્ત જનમાં નિત અગ્રયાથી
થાશે; શિવૈકપદવીરત; મોક્ષભાગી ! ૩૭

આશીર્વાદ દર્ષ પ્રભુ અંતર્ધર્મ થયા. પ્રહલાદને હરિજન
થતાં લોગ અને મોક્ષ બન્ને મળ્યાં. આથી તો આપણે હરિજન
થવા માટે શરૂઆતમાં ગાયુ કે—“હરિનો જન તો તેને રે
કહીએ”-પ્રભુ કૃપાએ આપણે હરિજન થઈએ.

॥ इति उत्तररंगः ॥

—હરિ: ॐ તત્ સત્—

શ્રી નલિન મ. ભટ્ટના અન્ય ગ્રંથો

સૂચના : મોકલવાનો ખર્ચ જુદો જાણવો)

(૧) ગીતા વિભાગ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સાધન
લાઘ્ય કિં. રૂ. ૧૦-૦-૦

ગીતાશ્રવણ
ગીતા મનન
ગીતા ધ્યાન
ગીતા વિચારધારા
ગીતાપ્રવચનપ્રવાહ } રૂ. ૬-૦-૦

ગીતા પેકેટ સીરીઝ.
(નીચેનાં પુસ્તકોનો સેટ) ૨-૧૨-૦

ગીતાનો સ્થિત પ્રત્ન, ગીતાનો
લાક્ષણિક, ગીતાનો ત્રિગુણાતીત
ગીતાનો પ-મેશ્વર, ગીતાનો
સાધના, ગીતાનો સંજ્ઞન
શ્રી રામગીતા ૦૦-૬૫ નં. પૈ.

ગીતાદર્શન ૬-૦-૦-૦

સ્વાધ્યાય ગીતા ૦-૧૨-૦-૦

ગીતા સમગ્રલેખા ૦-૧૨-૦-૦

ગીતા પત્રાવલિ ૦-૮-૦-૦

ગીતા સારણી ૦-૪-૦-૦

ગીતા વૈદિક પદ્ધતિ

(અપ્રાપ્ય) ૧-૧૬

(૨) ઉપનિષદ-વિભાગ

ઈશ કેન-ઉપનિષદ ૦-૧૨-૦-૦

ઉપનિષદ ચતુષ્ટય (માંડૂક્ય;

(૫) કાવ્ય વિભાગ : અસંખ્ય મળો (અપ્રાપ્ય)

નલિની પરાગ. ૨-૦-૦-૦ નીતિચતક (,,)

સરોજ સુરભિ ૧-૪-૦-૦ વૈરાગ્યચતક અપ્રાપ્ય

પદ્ય પદ્મિલ ૪-૦-૦-૦ અભ્યાસ પત્રાવલી (,,)

૪૭-૫૧ કુન્દમાલા આર્થના સંગ્રહ (,,)

(અપ્રકટ) પત્ર સંગ્રહ (,,)

(૬) પ્રકીર્ણ ક્રિયાયોગ ૦-૪-૦-૦

પ્રભુને પાંચે. ૨-૮-૦-૦ સાધના સાર ૦-૬-૦-૦

વૈશ્યવ જન. ૦-૪-૦-૦ પંચામૃત ૩-૦-૦-૦

વૃક્ષસી ૦ ૮-૦-૦ ૫૨-૬૪ ભાસ્તનાં અમર

તૈત્તિરીય; ઐતરેય; મ્હેતા-
શ્વેતર) ૨-૮-૦-૦

ઈશાદિ નવોપનિષત્ ૮-૦-૦-૦

છાંદોગ્યોપનિષત્ ૪-૦-૦-૦

૨૦-૩૦ બુદ્ધદાર્પણક (અપ્રકટ)

(૩) ભાગવત વિભાગ

શ્રીમદ્ ભાગવત વિચાર

દર્શન ૨-૮-૦-૦

ભાગવતની ગુરુ પચ્ચીસી ૦-૧૦-૦-૦

ભાગવતનો વિશ્વધર્મ ૦-૮-૦-૦

ભાગવતનાં યોગીશ્વરદર્શન ૧-૮-૦-૦

ભાગવતની પ્રશ્નોત્તરી ૧-૮-૦-૦

૩૧-૩૬ સત્સંગ પત્રાવલિ: ૧-૦-૦-૦

(૪) દાર્શનિક વિભાગ

યોગપત્રાવલિ (૩ ભાગમાં) ૬-૦-૦-૦

સંક્ષિપ્ત વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત

નિરૂપણ ૦-૨-૦-૦

વ્યાપક વેદાન્ત (હિન્દી) ૦-૪-૦-૦

,, (ગુજરાતી) ૦-૮-૦-૦

નારદ ભક્તિસૂત્ર સાધન

લાઘ્ય (ગુજરાતી) ૧-૦-૦-૦

જીવન દર્શન ૨-૮-૦-૦

જીવન-દીક્ષા ૧-૦-૦-૦

આર્ષ દર્શનો (અપ્રકટ)

સંખ્ય સંજ્ઞાની ૧-૮-૦-૦

૩૭-૪૬ શિશુજી દર્શન (અપ્રકટ)

બાળકો. વગેરે. ૦-૧૨-૦-૦

(૭) સંસ્કૃત વિભાગ

હૈશોપનિષત્માખ્યમ્, માદ્-

સ્તોત્રસંગ્રહ; જીવનદર્શનમ્

વેદાનુશાસનમ્, સાંલ્યપ્રવી-

પમાખ્યમ્, નારદભક્તિસૂત્ર

સાધન માખ્યમ્, વિષ્ણુસહ-

સ્રનામ, માખ્યમ્, ૬૫-૭૨

શ્રીમીતાદર્શન (સમાપ્તમ્)

૬-૦-૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન:-શ્રી ઈન્દુમતી ર. શાહ વ્યવસ્થાપક : ગીતાપ્રધુ.

૨૪, પારિજાત : ૬૫, મરીનડ્રાઈવ, મુંબઈ ૨. ફોન નં. ૨૪૧૪૬૬.